

**“ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ
МЕХАНИЗАЦИЯЛАШ МУҲАНДИСЛАРИ ИНСТИТУТИ”
МИЛЛИЙ ТАДҚИҚОТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 635.61:631.165

АЛИМОВ УЧҚУН ЗОИРОВИЧ

**ПОЛИЗ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ
САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ**

Ихтисослик 08.00.04–“Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти”

Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
илмий даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар:

Умурзаков Ўктам Пардаевич иқтисодиёт фанлари доктори, профессор
--

Тошкент-2023

М У Н Д А Р И Ж А

	КИРИШ	3
1-БОБ	ПОЛИЗ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ	12
1.1-§	Полизчилик тармоғи самарадорлигини оширишнинг назарий асослари	12
1.2-§	Полизчиликда маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлиги ва йўқотилиш миқдорини аниқлашнинг илмий-услубий асослари.....	24
1.3-§	Хорижий давлатларнинг полизчилик тармоғини ривожлантириш бўйича аҳамиятга молик тажрибалари	39
	Биринчи боб бўйича хулосалар	53
2-БОБ	ПОЛИЗ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШНИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА МАВЖУД ТЕНДЕНЦИЯЛАР	54
2.1-§	Тармоқда олиб борилаётган таркибий ислохотлар ва ривожланиш тенденциялари	54
2.2-§	Қишлоқ хўжалигида полиз маҳсулотларини етиштириш самарадорлигининг ҳозирги ҳолати	66
2.3-§	Озиқ-овқат қиймат занжирида полиз маҳсулотлари ҳажмини йўқотилиш ҳолати	80
	Иккинчи боб бўйича хулосалар	90
3-БОБ	ПОЛИЗ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ	93
3.1-§	Полиз маҳсулотларини етиштириш тизимини ривожлантиришнинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари	93
3.2-§	Хўжалик юритиш шакллари такомиллаштириш орқали полизчилик тармоғини ривожлантириш йўллари	113
3.3-§	Худудларда полиз маҳсулотларини етиштириш истиқболлари	128
	Учинчи боб бўйича хулосалар	140
	ХУЛОСАЛАР	142
	ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	147
	ИЛОВАЛАР	160

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) дисертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунёнинг кўплаб давлатларида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан саналади. Зеро, “ ... сайёрамиз аҳолисининг 30 фоизидан зиёди тўлақонли равишда овқатланмаслик, энг асосий микроэлемент ва витаминлар етишмаслиги муаммосини бошидан кечирмоқда. Ана шундай сабаблар туфайли 160 миллиондан ортиқ бола бўйининг ўсиши, жисмоний ва интеллектуал ривожланишига доир камчиликлардан азият чекмоқда”¹. Вужудга келган ҳолатни юмшатиш ҳамда аҳолида энг асосий микроэлемент ва витаминлар етишмаслиги муаммосини ечишда полиз маҳсулотларини озиқ-овқат рационига киритиш озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Аҳолининг озиқ-овқат истеъмоли таркибида полиз маҳсулотларининг бўлиши соғлом овқатланишнинг муҳим омили бўлганлиги боис, ривожланган АҚШ (19%), Германия (13%), Канада (7%) каби давлатларнинг тарвуз импортида юқори улушга эга эканлигида ҳам кўриш мумкин.

Глобал иқлим ўзгариши, экологик ва сиёсий инқирозлар шароитида полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажмининг ортиши аҳолини хавфсиз озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда етарлича улуш қўшади. Шу боис, дунёнинг нуфузли илмий муассаса ва марказларида тармоқни инновацион асосда ривожлантириш, ноанъанавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш, органик полиз маҳсулотларини етиштириш каби йўналишларда тадқиқотлар олиб бориш кўлами кенгайган. Хусусан, химояланган ер майдонларида полизчиликни ривожлантириш, полизчиликда рақобатбардош нав ва дурагайлар яратиш, маҳсулотларни сақлаш ва ташишдаги сифат йўқотишлари даражасини пасайтириш, етиштирилган маҳсулотлардан чиқиндисиз ишлаб чиқаришни ташкил этиш каби муаммоларни ҳал қилишга йўналтирилган илмий изланишларга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

¹ [//ftp.fao.org/docrep/fao/Meeting/018/k6050r.pdf](http://ftp.fao.org/docrep/fao/Meeting/018/k6050r.pdf)

Мамлакатимизда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қатор таркибий ислохотлар амалга оширилди. Хусусан, ҳудудларнинг табиий-иқлим шароити, сув таъминотидан келиб чиққан ҳолда полизчиликка ихтисослаштириш, аграр соҳани диверсификациялаш мақсадида пахта майдонларининг қисқариши эвазига озиқ-овқат маҳсулотлари, жумладан мева-сабзавот ва полиз экин майдонларига ажратиб берилмоқда. Лекин хўжалик юритишнинг кооперация ва кластер тизимлари асосида маҳсулот етиштириш ва уни қайта ишлашда йўқотишларни камайтириш, ички ҳамда ташқи бозорларда сотишда рақобатбардош нав ва дурагайларни яратиш, уруғчилик тизими ҳамда маҳсулот ҳосилдорлигини оширишда қатор муаммолар кузатилмоқда. Шу боис ҳам "... полиз ва картошка экинларининг маҳаллий тупроқ-иқлим шароитларига мос, серҳосил, касаллик ва зараркунандаларга бардошли ҳамда сифат кўрсаткичлари юқори бўлган нав ва дурагайларини яратиш ҳамда бирламчи уруғчилигини ташкил этиш бўйича илмий-тадқиқотларни ривожлантириш"² тармоқнинг устувор вазифаси сифатида белгилаб берилди. Шу нуқтаи-назардан иқлим ўзгариши шароитида мамлакатнинг озиқ-овқат таъминоти масаласини тубдан яхшилашга йўналтирилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш долзарб вазифалардан саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон "2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги, 2019 йил 23 октябрдаги ПФ-5853-сон "Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида"ги фармонлари, 2020 йил 11 майдаги ПҚ-4709-сон "Республика ҳудудларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга ихтисослаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги, 2019 йил 11 декабрдаги ПҚ-4549-сон "Мева-сабзавотчилик ва узумчилик тармоғини янада ривожлантириш, соҳада

² Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.07.2022 й., 09/22/361/0596-сон.

қўшилган қиймат занжирини яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари ҳамда мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика илм-фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш” устувор йўналишларига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Полизчилик тармоғи самарадорлигини оширишга таъсир этувчи ижтимоий, иқтисодий, ишлаб чиқариш ва маданий омилларнинг таъсирини микро ва макро даражада хорижий олимлар, хусусан, Н.А.Анцыфров L.Ayodeji, Beate Richter, J.Parfitt, J.Gustavsson, W.O.Oyediran³ томонидан кенг қўламда ўрганилган.

Мамлакатимиз олимларидан А.Кадиров, Д.Чуянов, Ф.Файзибаев, В.Зуев, Х.Бўриев, А.Каримов, Р.Ҳакимов, В.Ермохин⁴ларнинг илмий

³ Анцыфров Н.А. Выращивание арбузов в Вологодской области //Труды.– Вологда, 1950.– Вып.11. – С. 25–30.; L.Ayodeji, G.O.Owoyemi, S.A.Oloko. Design Modification and Performance Evaluation of a Melon (Citrullus lanatus) Depodding Machine, Global research analysis, Volume : 2 | Issue : 7 | Gujarat, July 2013; Beate Richter, Wolfgang Bokelmann. “Approaches of the German food industry for addressing the issue of food losses” Waste Management February 2016; Julian Parfitt, Mark Barthel and Sarah Macnaughton “Food waste within food supply chains: quantification and potential for change to 2050” Philosophical transactions of the royal society, Volume 365 Issue 1554, 2010; J.Gustavsson, C.Cederberg, U.Sonesson “Global Food Losses and Food Waste” Save Food Congress, Düsseldorf 16 May 2011; K.Lisa, D.Rebecca, Dunninga, J.Dara Bloomb, C.Chris Guntera, D.Michael Boyettec. Estimating on-farm food loss at the field level: A methodology and applied case study on a North Carolina farm, Resources, Conservation & Recycling 137(2018) p. 243-250; Oyediran, W. O., Omoare, A. M. and Ajagbe, B.O. Factors Affecting Sustainability Of Melon (Egusi) Production In Rural Farming Households Of Southwest, Nigeria American Journal of Agricultural Research (ISSN:2475-2002) (2016), Vol. 1, Issue 01.

⁴ А.Кадиров. Ўзбекистонда мева-сабзавот маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлигини ошириш. // Iqtisodiyot va ta’lim. 2022-yil 4-son 242-249 бет; Д.Ш.Чуянов. Тупроқни полиз экинлари экиш учун тайёрлашнинг энергия, ресурстежамкор технологиялари ва техник воситаларини шакллантиришнинг илмий техникавий ечими: дисс. ... и.ф.н. 2019 й.; П.Н.Файзибаев. Сабзавот ва полиз маҳсулотларини темир йўл транспорти орқали ташишда уларнинг хавфсизлигини, озукавий ва биологик қийматини

тадқиқотларида полиз экинлари морфологияси, биологияси ва агротехнологияси каби жиҳатларга алоҳида эътибор қаратилиб, полиз экинлари касалликлари ва етиштириш билан боғлиқ муаммолар таҳлил қилинган.

Қишлоқ хўжалигида мева-сабзавотчиликда кооперация ва интеграция муносабатлари, маркетинг тизими, қиймат занжири, маҳсулот етиштирувчиларнинг даромадларини ошириш борасида Ў.Умурзаков, И.Руденко, Б.Джураев, Ш.Муродов, С.Эшматов, Х.Хушвақтова⁵ ва бошқа олимларнинг тадқиқот натижалари эътирофга молик.

Лекин юқорида қайд қилинган илмий тадқиқот ишларида полизчилик тармоғининг ўзига хос хусусиятлари, самарадорлик кўрсаткичларини тизимлаштириш, маҳсулотларнинг миқдор ва сифат йўқотилишини аниқлаш услублари ва таъсир этувчи омилларни баҳолаш каби жиҳатларига етарлича эътибор қаратилмаган. Бу республикаимиз ҳудудлари табиий-иқлим шароити, озиқ-овқат таъминотини яхшилаш, аҳолининг полиз маҳсулотларига бўлган талаби етарли қондирилмаётганлигини инобатга олган ҳолда полизчилик тармоғини ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш йўллари тадқиқ

таъминлашни гигиеник асослаш: дисс. ... и.ф.н., 2012 й.; Aziz Karimov. Productive Efficiency of Potato and Melon Growing Farms in Uzbekistan: A Two Stage Double Bootstrap Data Envelopment Analysis, Agriculture 2013, 3, 503-515; Х.Ч.Бўриев, О.А.Ашурматов. Полиз экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. Дарслик, 2000; Р.А.Ҳакимов. Полиз экинлари янги навлари. Халқаро илмий-амалий конференция маърузалари тўплами, 2013 йил; Зуев В.И. ва бошқ. Овощи – это пища и лекарство. Узбекистан, 2016; Ермохин В.Н., Каримов А.К. Ўзбекистон қовунлари, Т., 1969.
⁵ Umurzakov, U., Eshmatov, S. 2018. Agricultural Cooperatives in Horticulture Value Chain. American Journal of Research. №1(2). USA; Rudenko, I. 2008. Value Chains for Rural and Regional Development: The Case of Cotton, Wheat, Fruit and Vegetable Value Chains in the Lower Reaches of the Amu Darya River, Uzbekistan. Dissertation. Leibniz University Hannover; Джураев Б. Қишлоқ хўжалигида маркетинг тизимидан фойдаланишни такомиллаштириш йўллари: авт. ... дисс. (PhD) – Т.: ТИҚХММИ. 2020; Муродов Ш. Мева-сабзавот маҳсулотларини сотиш тизимида кооперация муносабатларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий асослари: дис... авт. ... и.ф.н. (PhD) – Т.: ТИҚХММИ. 2020; С.Эшматов “Ўзбекистон иқтисодиётида мева-сабзавотчиликда қиймат занжирини ривожлантириш йўналишлари”: дисс. ... (PhD). 150 б.; Хушвақтова Х.С. Бозор шароитида мева-сабзавот кичик мажмуасида агросаноат интеграциясини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий муаммолари: авт. ... дис. и.ф.н.. – Т.: – 2005. – 6.25.

етишни тақозо этади. Ушбу ҳолатлар мазкур тадқиқот иши мавзусининг танланишига асос бўлади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация иши “Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти” миллий тадқиқот университети тадқиқот режалари доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади полизчилик маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини ошириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

қишлоқ хўжалигида полиз маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини оширишнинг объектив зарурияти, ўзига хос хусусиятларини аниқлаш;

полиз маҳсулотларини етиштириш самарадорлик кўрсаткичларини тизимлаштириш ҳамда полиз маҳсулотларини йўқотиш даражасини баҳолаш бўйича мавжуд услубларни таҳлил қилиш;

хорижий давлатларнинг полизчиликни ривожлантириш бўйича аҳамиятга молик тажрибаларини ўрганиш ва мамлакатимизда жорий этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

полиз маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини ҳозирги ҳолатига баҳо бериш ва мавжуд муаммоларни аниқлаш;

полизчилик тармоғини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмларини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

полиз уруғларини сақлаш ва янги уруғларни яратишни рағбатлантириш мақсадида уруғчилик кластерларини ташкил этиш ҳамда молиялаштириш манбалари бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

полиз маҳсулотларини етиштиришга таъсир этувчи омилларнинг ўзаро боғлиқлигини аниқлаган ҳолда полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажмини башорат кўрсаткичларини аниқлаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида республикада фаолият кўрсатаётган полиз маҳсулотларини етиштирувчи хўжалик юритувчи субъектлар танлаб олинган.

Тадқиқотнинг предметини қишлоқ хўжалигида полиз маҳсулотларини етиштириш билан боғлиқ бўлган ташкилий-иқтисодий муносабатлар тизими ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида монографик ўрганиш, статистик ва эконометрик моделлаштириш, иқтисодий таҳлил ва синтез, ARIMA (ARMA) модели, “Тренд” модели, “Учлик спираль” (Triple Helix Model) ва бошқа усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

полизчилик тармоғида маҳсулотни йўқотилиш даражасини “Тоифа усули” орқали баҳолаш бўйича услубий ёндашув “Табиий йўқотиш” коэффициентини назарда тутган ҳолда такомиллаштирилган;

полизчилик тармоғида замонавий технологияларни қўллаш, ёпиқ тизим куриш ва унда маҳсулотлар етиштиришни рағбатлантиришга қаратилган табақали субсидиялаш механизмлари асосланган;

полиз уруғчилигини ривожлантириш, маҳаллий нав ва дурагайларни сақлаш ва қайта ишлашни рағбатлантириш мақсадида уруғчилик кластерларини ташкил этиш тавсия этилган;

иқлим ўзгаришлари шароитида Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажми ўзгаришининг 2030 йилгача бўлган прогноз кўрсаткичлари асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

полизчилик тармоғида самарадорлик кўрсаткичлари иқтисодий, ижтимоий, технологик кўрсаткичлар орқали тизимлаштирилган ҳамда полиз маҳсулотларини миқдор ва сифат жиҳатдан йўқотилиш даражасини таҳлил

қилиш ва камайтириш чора-тадбирлари орқали самарадорликни ошириш йўллари асосланган;

хорижий давлатларнинг полизчилик тармоғини ривожлантиришга оид аҳамиятга молик тажрибаларини республикаимиз иқтисодиётига жорий этиш йўналишлари ишлаб чиқилган;

тармоқ ривожланишига таъсир этувчи омиллар таҳлил қилиниб, тизимлаштирилган ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги эконометрик жиҳатдан таҳлил қилинган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда фойдаланилган маълумотларнинг расмий тасдиқланган манбалардан олинганлиги, полизчилик тармоғини ривожлантириш бўйича таниқли иқтисодчи олимларнинг илмий-назарий қарашларини қиёсий таҳлил қилиш, монографик тадқиқотлар ва сўровномалар ўтказишдан олинган натижаларга таянилганлиги билан изоҳланади. Шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) ва Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ), Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси, Сирдарё ва Жиззах вилоятлари қишлоқ хўжалиги бошқармаларининг расмий статистик маълумотлари таҳлилларига асосланганлиги билан баҳоланган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот иши натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, ишлаб чиқилган таклиф ва тавсиялардан фойдаланиш полизчиликни ривожлантиришнинг назарий асосларини бойитишга хизмат қилади. Шунингдек, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари, соҳадаги меъёрий ҳужжатларни такомиллаштириш борасидаги ҳуқуқий билимларни бойитишга замин яратади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, улар асосида берилган таклиф ҳамда тавсиялардан фойдаланиш полизчиликни ривожлантириш йўналишида, давлат дастурлари ишлаб чиқишда асос сифатида хизмат қилиши, тадқиқот натижаларидан, шунингдек, олий таълим муассасаларида “Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти”, “Минтақавий иқтисодиёт”

полиз маҳсулотларини етиштиришга таъсир этувчи омилларнинг ўзаро боғлиқлигини аниқлаган ҳолда полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажмини башорат кўрсаткичларини аниқлаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида республикада фаолият кўрсатаётган полиз маҳсулотларини етиштирувчи хўжалик юритувчи субъектлар танлаб олинган.

Тадқиқотнинг предметини қишлоқ хўжалигида полиз маҳсулотларини етиштириш билан боғлиқ бўлган ташкилий-иқтисодий муносабатлар тизими ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида монографик ўрганиш, статистик ва эконометрик моделлаштириш, иқтисодий таҳлил ва синтез, ARIMA (ARMA) модели, “Тренд” модели, “Учлик спираль” (Triple Helix Model) ва бошқа усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:
полизчилик тармоғида маҳсулотни йўқотилиш даражасини “Тоифа усули” орқали баҳолаш бўйича услубий ёндашув “Табиий йўқотиш” коэффициентини назарда тутган ҳолда такомиллаштирилган;

полизчилик тармоғида замонавий технологияларни қўллаш, ёпиқ тизим қуриш ва унда маҳсулотлар етиштиришни рағбатлантиришга қаратилган табақали субсидиялаш механизмлари асосланган;

полиз уруғчилигини ривожлантириш, маҳаллий нав ва дурагайларни сақлаш ва қайта ишлашни рағбатлантириш мақсадида уруғчилик кластерларини ташкил этиш тавсия этилган;

иқлим ўзгаришлари шароитида Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажми ўзгаришининг 2030 йилгача бўлган прогноз кўрсаткичлари асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:
полизчилик тармоғида самарадорлик кўрсаткичлари иқтисодий, ижтимоий, технологик кўрсаткичлар орқали тизимлаштирилган ҳамда полиз маҳсулотларини миқдор ва сифат жиҳатдан йўқотилиш даражасини таҳлил

килиш ва камайтириш чора-тадбирлари оркали самарадорлики ошириш йўллари асосланган;
хорижий давлатларнинг полизчилик тармоғини ривожлантиришга оид аҳамиятга молик тажрибаларни республикамиз иктисодиётига жорий этиш йўналишлари ишлаб чиқилган;

тармок ривожланишига таъсир этувчи омиллар таҳлил қилиниб, тизимлаштирилган ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги эконометрик жиҳатдан таҳлил қилинган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда фойдаланилган маълумотларнинг расмий тасдиқланган манбалардан олинганлиги, полизчилик тармоғини ривожлантириш бўйича танқиди иктисодчи олимларнинг илмий-назарий қарашларини қиссий таҳлил қилиш, монографияк тадқиқотлар ва сўровномалар ўтказишдан олинган натижаларга таъинланганлиги билан изоҳланади. Шунингдек, Бирлашган Миллатлар Таъкилотининг Озик-овкат ва қишлоқ хўжалиги таъкилоти (ФАО) ва Жаҳон Соғлиқни сақлаш таъкилоти (ЖССТ), Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси, Сирдарё ва Жиззах вилоятлари қишлоқ хўжалиги бошқармаларининг расмий статистик маълумотлари таҳлилларига асосланганлиги билан баҳоланган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот иши натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, ишлаб чиқилган тақриф ва тавсиялардан фойдаланиш полизчиликни ривожлантиришнинг назарий қувватлаш йўналишлари, соҳадати меъёрий хужжатларни такомиллаштириш борасидаги ҳуқуқий билимларни бойитишга замин яратади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, улар асосида берилган тақриф ҳамда тавсиялардан фойдаланиш полизчилигини ривожлантириш йўналишида, давлат дастурлари ишлаб чиқишда асос сифатида хизмат қилиши, тадқиқот натижаларидан, шунингдек, олий таълим муассасаларида "Қишлоқ хўжалиги иктисодиёти", "Минтакавий иктисодиёт"

каби фанларнинг ўқув дастурларини такомиллаштириш ва таълим жараёнида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Полиз маҳсулотларини етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича ишлаб чиқилган илмий таклифлар асосида:

полиз маҳсулотларини етиштиришда йўқотиш даражасини баҳолаш услугиёти бўйича таклифлари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги тизим ташкилотлари томонидан амалиётга жорий этилган (Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги 07/34-05/203-сон маълумотномаси). Мазкур услубни жорий этиш орқали полизчилик хўжаликларининг самарадорлик кўрсаткичларини 10-15 фоизга оширишга эришилган;

полизчилик тармоғида замонавий технологияларни қўллаш, ёпиқ тизим қуриш ва унда маҳсулотлар етиштиришни рағбатлантиришга қаратилган табақали субсидиялаш механизмлари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги тизим ташкилотлари томонидан амалиётга жорий этилган (Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги 07/34-05/203-сон маълумотномаси). Мазкур таклифлар полиз етиштирувчиларни иқтисодий рағбатлантириш, уларни қўллаб-қувватлашнинг бозор механизмларини жорий этишга хизмат қилган ҳолда полизчилик тармоғининг ривожланишига ижобий самарасини берган;

полиз уруғчилигини ривожлантириш, маҳаллий нав ва дурагайларни сақлаш ва қайта ишлашни рағбатлантириш мақсадида уруғчилик кластерларини ташкил этиш ҳамда молиялаштириш манбалари бўйича таклифлари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги тизим ташкилотлари томонидан амалиётга жорий этилган (Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги 07/34-05/203-сон маълумотномаси). Мазкур таклиф полиз етиштирувчиларга ресурслар таъминотини тизимли ташкил этиш, шунингдек, хизматлар бозорида танлов

эркинлигини таъминлаш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини 20 фоизгача ортишига хизмат қилган;

иклим ўзгаришлари шароитида Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажми ўзгаришининг 2030 йилгача бўлган прогноз кўрсаткичлари бўйича таклифлари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги тизим ташкилотлари томонидан амалиётга жорий этилган (Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги 07/34-05/203-сон маълумотномаси). Мазкур таклифнинг амалиётга жорий этилиши натижасида 2030 йилга бориб, Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажми 302,6 минг тоннагача ошиши асосланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Диссертация ишининг асосий илмий натижалари иккита халқаро ва иккита республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Тадқиқот ишининг асосий илмий натижалари 12 та илмий мақола ва тезисларда ўз аксини топган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, шундан 6 та мақола республика ва 1 та мақола хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 146 бетни ташкил этган.

1-БОБ. ПОЛИЗ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Полизчилик тармоғи самарадорлигини оширишнинг назарий асослари.

Маълумки, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, аҳолига озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб бериш барча даврларда ва барча давлатларда энг муҳим вазифа ҳисобланган. Дунё тарихида бўлган сиёсий низолар, қурғоқчилик ва табиий офатлар таъсирида озиқ-овқат маҳсулотларининг етишмаслиги, очарчилик ҳолатлари кузатилган. Давлатлар ўз аҳолисини сифатли ва узлуксиз озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида заҳира яратиш ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратганлар. "... Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштирувчилари етиштирилган ҳосилни икки қисмга тақсимлаган, биринчи қисми ўз эҳтиёжларига сарфлангани ҳолда, иккинчи қисми солиқ сифатида давлатга топширилган. Хусусан, бир қисми давлат бюджети учун олинган, қолган қисми бир неча йиллик уруғлик заҳирасини яратиш учун йўналтирилган"⁶.

Демак, полизчилик тармоғи самарадорлигини ошириш мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашдаги муҳим масалалардан ҳисобланиб, ушбу жараёнда тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш талаб этилади. Зеро, полизчилик бошқа тармоқларга нисбатан қишлоқ хўжалиги соҳасига хос бўлган хусусиятлар билан бирга маҳсулотларни узок масофага ташиш, узок муддат сақлаш имкониятларининг чекланганлиги, маҳсулот етиштиришда кўл меҳнати сарфининг кўплиги, шу билан бирга, маҳсулотни икки хил усулда (очиқ ва ҳимояланган ер майдонларда) етиштириш имкониятининг мавжудлиги каби ўзига хос хусусиятлар билан фарқланади.

Махсус адабиётлар таҳлили кўрсатишича, полиз экинлари

ботаник оидасига

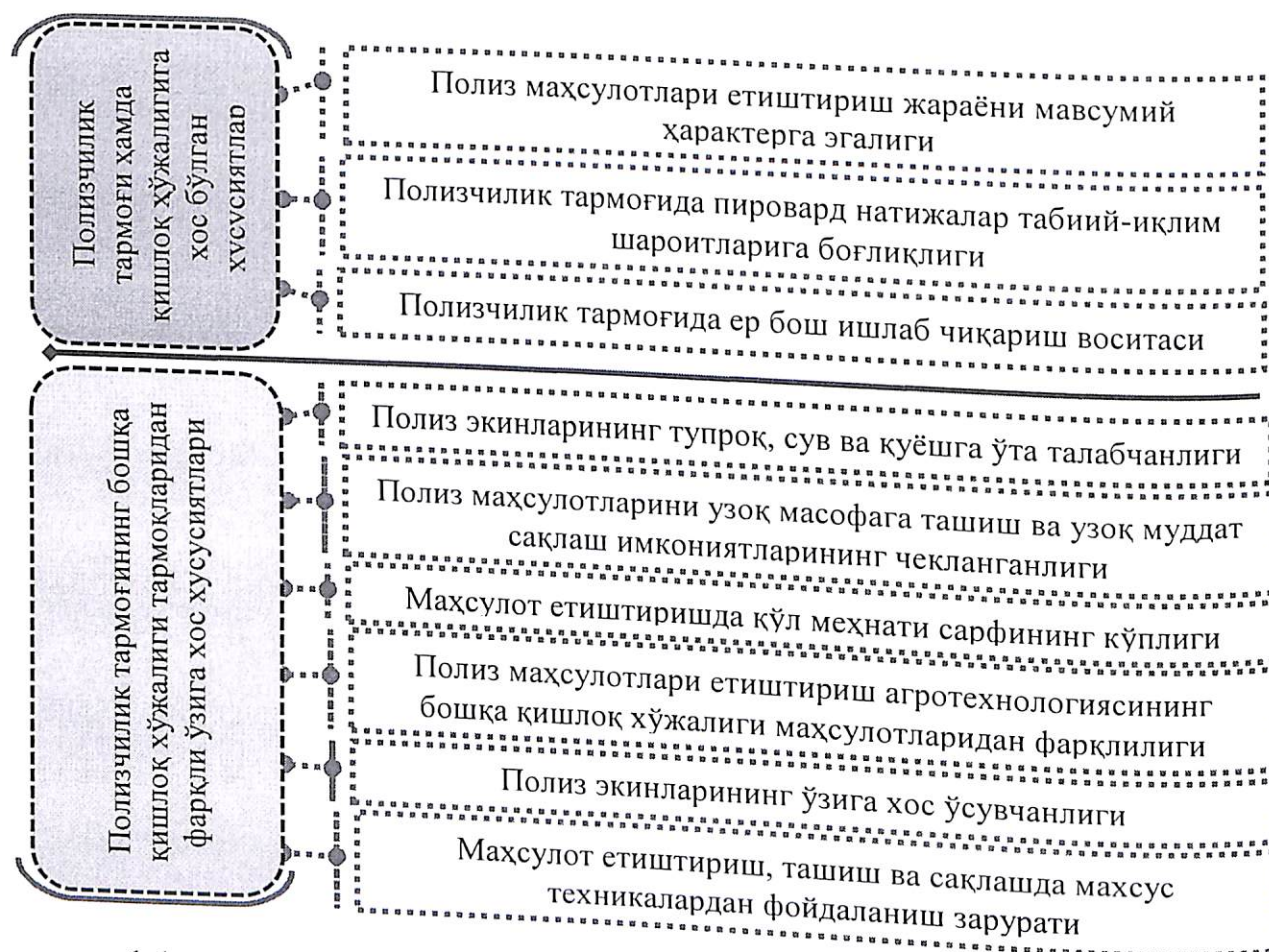
йирик бир оиласи ҳисобланади ва бу оила 103 та туркум ва 1100 дан кўра кўпроқ турларни ўз ичига олади. Бу ўсимликларнинг кўпчилиги тропик ва субтропик мамлакатларда тарқалган, ерга ёйилиб ёки палак ёзиб ўсувчи бир йиллик ўсимлик ҳисобланади”⁷.

Полизчилик тармоғига маҳсулотлар етиштириш жараёни мавсумий характерга эгалиги, ер асосий ишлаб чиқариш воситаси эканлиги, ишлаб чиқаришнинг табиий-иқлим шароитларига кучли боғлиқлиги каби қишлоқ хўжалигига хос бўлган хусусиятлар билан бирга, ушбу маҳсулотларни узоқ масофага ташиш ва узоқ муддат сақлаш имкониятларининг чекланганлиги, маҳсулот етиштиришда қўл меҳнати сарфининг кўплиги, полиз маҳсулотлари етиштириш агротехнологиясининг бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан фарқлилиги, ўзига хос ўсувчанлиги, маҳсулот етиштириш, ташиш ва сақлашда махсус техникалардан фойдаланишга бўлган зарурат тармокни ривожлантириш ва моддий-техника воситаларини модернизациялашда ўзига хос бўлган алоҳида ёндашувни талаб этади. Шу билан бирга, полиз маҳсулотларини етиштириш имкониятининг икки хил усули (очиқ ва ҳимояланган ер майдонларида) мавжудлиги яна бир ўзига хос жиҳатларидан ҳисобланади.

Очиқ майдонларда полиз маҳсулотлари етиштириш маданияти қадимдан шаклланган бўлиб, ҳимояланган ер майдонларида полиз маҳсулотлари етиштириш қишлоқ хўжалигида янги усул ҳисобланади. Полиз маҳсулотларини очиқ ва ҳимояланган ер майдонларда етиштириш усуллари ўзаро бир-бири билан боғлиқ жараёнлар ҳисобланади. Яъни, очиқ майдонлар ҳимояланган ер майдонлари учун полиз экинлари кўчатларини етиштириш, полиз маҳсулотларининг бозор баҳоларининг мавсумий тебраниш даражасини камайтириши билан изоҳланади. Бундан ташқари, икки усулни бевосита биргаликдаги ривожлантириш меҳнат ресурсларига бўлган талаб ва ишлаб чиқариш ҳажмини мутаносиблигини таъминлаш имконини беради.

⁷ Бўстонов З., Усмонов И. Полизчилик. (маъруза матнлари). Андижон қишлоқ хўжалиги институти. 2007 йил. 7-бет.

Илмий-назарий ёндашувлар таҳлилларидан келиб чиққан ҳолда, полиз маҳсулотлари етиштиришнинг ўзига хос хусусиятларини икки тоифага ажратиш мақсадга мувофиқ (1.1-расм). Полизчилик тармоғи ҳамда қишлоқ хўжалигига хос бўлган умумий хусусиятлар ва полизчилик тармоғининг бошқа қишлоқ хўжалиги тармоқларидан фарқли ўзига хос хусусиятларини тизимлаштириш полиз маҳсулотлари етиштиришни ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатадиган омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

1.1-расм. Полизчилик тармоғининг ўзига хос хусусиятлари⁸.

Полиз маҳсулотларини етиштиришда бажариладиган ўзига хос агротехник тадбирларни бажариш жараёнида қўл меҳнатига бошқа тармоқларга нисбатан кўп миқдорда мурожаат қилинади. Жумладан, полиз маҳсулотларини етиштиришда чопиқ қилиш, ягана қилиш, ўсимлик поясини

⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

тартибга келтириш (тараш), маҳсулотларни йиғиш ва ташишда кўл меҳнатидан кўп даражада фойдаланади.

Бундан ташқари, полиз маҳсулотларини ёпиқ ва ҳимояланган ер майдонларида етиштириш ўзига хос фарқли хусусиятларни намоён қилади. Ҳимояланган ер майдонларида полиз маҳсулотларини етиштириш мураккаб жараён ҳисобланиб, уруғ экиш ва кўчатларни парваришlashда микроклимит ва тупроқ ҳолатини экинлар учун қулай ҳолга келтириш орқали амалга оширилади. Ҳимояланган ер майдонларида полиз экинларини экиш очик майдонларда етиштирилган маҳсулотлар тақчил вақтда етиштириш, мавсумий нарх тебраниш даражасини пасайтириш ва очик майдонларда маҳсулот етиштириш учун кўчат етказиб бериш имконини беради. Шу билан бирга, йил давомида аҳолини полиз маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни таъминлаш имкониятини яратади.

Полиз маҳсулотларини очик ва ҳимояланган ер майдонларида етиштириш озиқ-овқат хавфсизлигини таъминlashда қуйидаги кўрсаткичларни ижобий бўлишини таъминлаш имконини беради:

- озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминlashнинг тебраниши;
- озиқ-овқат маҳсулотлари нархларининг ўзгариб туриши ва аҳоли жон бошига нисбатан ишлаб чиқаришнинг тебраниши;
- озиқ-овқат маҳсулотлари импортининг экспортдан ошган қисми ҳажми;
- кам даромадли оилалар бюджетида озиқ-овқат маҳсулотлари харажатларининг салмоғи;
- озиқ-овқат маҳсулотлари нархлари индекси ва тўйиб овқатланмасликни тарқалганлиги;
- озиқ-овқат етишмаслиги ва кам қувватли озиқ-овқат истеъмолининг кўлами;
- 5 ёшгача бўлган кам қувватликдан азият чекувчи, бўйи ўсиши орқада қолаётган ва вазни етарли бўлмаган болалар салмоғи;

– ҳомиладор аёллар ва 5 ёшгача бўлган болалар ўртасида камқонликнинг тарқалганлик даражаси.

Мамлакатларда озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни қондиришга қаратилган мақсад ва вазифаларни белгилаб олишда халқаро методологиялардан фойдаланиш ижобий натижаларга олиб келади. Бирлашган миллатлар ташкилотининг ФАО томонидан ишлаб чиқилган методологияда ҳам глобал, ҳам минтақавий даражада айрим кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда баҳолаш имконини беради. Ишлаб чиқилган тамойиллар қишлоқ хўжалигини барқарор бошқариш ва озиқ-овқат хавфсизлигини минтақавий миқёсда таъминлашда фойдаланиш имконини беради. Белгиланган тамойиллар аҳоли озиқ-овқат маҳсулотлари таркибини аниқлаш жараёнида фойдаланилмоқда. Бу ўз навбатида тармоқнинг самарадорлик кўрсаткичлари юқори бўлишига бевосита боғлиқ ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлиliga кўра, қишлоқ хўжалигининг самарадорлик даражасини ифодаловчи кўрсаткич ва мезонлар борасида олимлар томонидан турли хил фикр ва мулоҳазалар билдирилган. Билдирилган фикр ва мулоҳазаларда иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи сифатида ишлаб чиқариш таннарни, рентабеллик, ялпи маҳсулот қиймати, соф фойда, даромад, меҳнат унумдорлиги каби кўрсаткичлар келтирилиб, ҳар бир олим томонидан тадқиқот мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, ўз нуқтаи назарлари билан илмий асослашган.

Иқлим ўзгаришларининг қишлоқ хўжалигига таъсири ортиб бориши ва қишлоқ хўжалигини стратегик ривожлантириш ҳамда фан-ишлаб чиқариш интеграциясидан келиб чиқиб полизчилик тармоғи самарадорлигини оширишнинг илмий ва назарий асосларини кенг кўламли тадқиқ этиш ва ривожлантириш талаб этилади.

Полиз маҳсулотлари етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини оширишда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг аҳамияти катта ҳисобланади. Иқтисодчи олимлар C.H.O. Lima, R. A. Sarmiento, J. F. Rosado, M.C.A.C. Silveira, G. R. Santos, M. Pedro томонидан олиб борилган

тадқиқотларда полиз маҳсулотлари, жумладан тарвузнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда ишлаб чиқариш харажатларини инобатга олишга алоҳида эътибор қаратган. Хусусан, тадқиқотда ҳар хил ҳажмдаги ва ҳар хил капиталга эга бўлган фермер хўжаликлари ўртасида маҳсулот таннархининг ўзгариши ва унинг самарасизлик чегаралари ўрганилган⁹. "... ер ижараси, пестицитлар, уруғлар ва меҳнат харажатлари таннархга таъсир кўрсатувчи асосий омиллар деб ҳисобланиб, пестицит ва ер ижарасидан фойдаланиш кўрсаткичларининг 1 фоизга ортиши маҳсулот таннархининг мос равишда 32,1 фоиз ва 82 фоизга тушишига, уруғлик ва меҳнат сарфидан фойдаланиш кўрсаткичларини ошириш эса маҳсулот етиштириш ҳажмига ижобий таъсир етиши, лекин маҳсулот таннархини ортиши асосланган. Полиз маҳсулотлари етиштиришда уруғлик ва меҳнат харажатларини камайтириш орқали самарадорликни 27 фоизга ошириш"¹⁰ мумкинлиги иқтисодчи олимлар V.Makuya, D.Ndyetabula, Z.Mpenda томонидан таъкидланган.

Бундан ташқари Т.Остонокулов томонидан полиз маҳсулотлари етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигига турли хил шароитларда минерал ўғитларни қўллашнинг таъсири ўрганилган бўлиб, иқтисодий самарадорликни ҳисоблашда жами харажатлар суммасига қўшимча ҳосилни йиғим-терим қилиш, минерал ва органик ўғитлар ҳамда уларни қўллаш харажатлари киритилган. Шунда "бир гектарда етиштирилган полиз маҳсулотлари рентабеллиги минерал ўғитларни қўллаш шароити, полиз экинларининг тури ва навидан келиб чиқиб, 138,8-200,4 фоизни ташкил етиши"¹¹ асосланган.

Яна бир гуруҳ олимлар томонидан полиз маҳсулотларини иқтисодий самарадорлигини ҳисоблашда айланма маблағлар билан таъминланганлик

⁹ C.H.O. Lima, R. A. Sarmento, J. F. Rosado, M.C.A.C. Silveira, G. R. Santos, I. M. Pedro, A.L. Erasmo, I. R. Nascimento, and M. C. Picanc, Efficiency and Economic Feasibility of Pest Control Systems in Watermelon Cropping Journal of FIELD AND FORAGE CROPS, 2014, 1119-1126 pp.

¹⁰ V. Makuya; D. Ndyetabula; Z. Mpenda Cost efficiency of watermelon production in Tanzania International conference of Agriculture economists 2018

¹¹ Остонокулов Т.Э. Турли ўғитлар шароитларида қовун ёзги навларини ўстиришнинг иқтисодий самарадорлиги, Инновацион технологиялар журналы, №3(43) – 2021, 65-67 бетлар

даражаси, ресурслар нархи ва сотиш баҳосини назарда олишга алоҳида урғу берилган. Хусусан, John K.M. Kuwornu томонидан олиб борилган тадқиқотларда полиз маҳсулоти етиштирувчи хўжаликларнинг иқтисодий самарадорлиги таҳлил қилиниб, “тарвуз етиштириш қийматига ер, қишлоқ хўжалигидан ташқари фаолият, таълим олиш харажатлари ва айланма маблағлар билан таъминланганлик даражаси жиддий таъсир этиши”¹² таъкидланган. D.Sandri ва бошқалар томонидан олиб борилган тадқиқотларда эса полиз маҳсулотлари самарадорлигига суғориш тизимларидан фойдаланиш кўрсаткичлари тадқиқ этилган бўлиб, тадқиқотда томчилатиб суғориш ва анъанавий суғориш тизимида тарвузнинг ишлаб чиқариш харажатлари, рентабеллиги баҳоланган. “.... тарвуз етиштиришда замонавий сув тежовчи технологияларни қўллаш сув сарфини 29 фоизга камайтиришга, рентабеллик даражасини 21 фоизга ошиши”¹³ исботланган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни ташкил этишда ресурслардан самарали фойдаланиш долзарб вазифа ҳисобланади. Хусусан, ер, сув, меҳнат, минерал ва органик ўғитлар, айланма маблағ ва пестицидлар полиз маҳсулотлари етиштиришда аҳамияти катта бўлган ресурслар ҳисобланади. Ер ресурсларидан самарали фойдаланиш, ер муносабатларини ривожлантириш ва такомиллаштириш масалаларида иқтисодчи олимлар Ў.Умурзаков, Т.Фармонов, Н.Хушматов, З.Абдуллаев, Б.Султанов, Ў.Мухторов¹⁴ ва бошқа олимларнинг тадқиқот ишларида тадқиқ қилинган.

¹² John K.M. Kuwornu Productivity and Resource Use Efficiency in Tomato and Watermelon Farms: Evidence from Ghana, Developing Country Studies, 2012, №2, 23-37 pp.

¹³ Sandri, D. Pereira, J. Vargas, R. Production costs and profitability of watermelon under different water depths and irrigation systems, IRRIGA 2014 Vol.19 No.3 pp.414-429

¹⁴ Умурзоков Ў.П. ва бошқалар. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва менежменти.—Т.: “Iqtisod-moliya”, 2008 — 268 б, Т.Фармонов. Ўзбекистон Республикасида фермер хўжалигини ташкил этиш ва ривожлантиришнинг асосий йўналишлари: и.ф.д илмий даражасини олиш учун дисс. ав.—Т.: 2006.— 50 б., Хушматов, Н.С. Проблемы устойчивого развития экономики хлопководящих регионов Узбекистана в условиях маловодья // Достижения науки и техники АПК. - 2002. - N 11. - С. 43-44., Абдуллаев З.С. Ер ресурслари қийматини баҳолаш жараёнларини моделлаштириш. Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти.-2013.-198б, Мухторов Ў.Б., Султанов Б.Ф. Қишлоқ хўжалигида ер-сув ресурсларидан фойдаланиш ҳолати ва бу борадаги баъзи муаммолар // “Ер-сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда замонавий

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, полиз маҳсулотлари етиштириш самарадорлигини оширишда комплекс ёндашувнинг назарий ва илмий жиҳатларини ривожлантириш ва такомиллаштириш зарур. Полиз маҳсулотларини етиштиришнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, бошқаришнинг ташкилий шакллари, ташкилий-иқтисодий муносабатларни, ривожланиш тенденцияларини, диверсификациялашнинг асосий йўналишларини илмий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилиш ва тегишли таклиф-тавсиялар ишлаб чиқишда захира ва имкониятлар мавжуд, лекин юқорида такидланган масалани тўлақонли ечим топишида тизимнинг ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашувини, табиий ва иқтисодий шарт-шароитларини, ихтисослашув йўналишлари ва диверсификация даражасини инобатга олган ҳолда илмий асослаш зарур. Бу муаммонинг моҳиятини фақатгина маъмурий тузилмалар даражасида ҳал этиш бир томонлама ечим сифатида қаралиб, табиий-иқлим, ташкилий-иқтисодий, ижтимоий ва меҳнат тақсимотини ҳам ҳисобга олишни талаб қилади.

Бу борада хорижий олимлардан А.О.Отунайа, I. A.Adedeji, S.O.W.Toluwase ва R.S.Owoeye каби олимлар томонидан кенг тадқиқотлар олиб борилган. Хусусан, А.О.Отунайа ва I.A.Adedeji томонидан ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш орқали ишлаб чиқариш ҳажми ва даромадларни ошириш имкониятлари таҳлил қилинган. “Полиз маҳсулоти етиштиришда ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги 65 фоизни ташкил этиб, ресурслардан фойдаланишда самарадорликни ошириш орқали ҳосилдорлик ва даромадларни ошириш учун кенг имкониятлар мавжуд. “Сув ва ердан фойдаланиш каби харажатлар экин майдонларининг жойлашувига, лекин ўғит, пестицид ва бошқа харажатлар эса об-ҳаво ва тупроққа боғлиқ ҳолда ўзгаради. Умуман олганда полиз маҳсулотлари етиштиришда меҳнат ресурслари энг кўп талаб қилинадиган ресурслардан ҳисобланади, айниқса йиғим-терим ва йиғим-теримдан кейинги даврларда. Полиз маҳсулотлари

етиштиришда ресурсларидан самарали фойдаланиш даражасини ошириш учун доимий тарғибот ишларини ташкил этиш ҳамда фермер хўжалиги вакиллари ва деҳқонларни таълим олиш имкониятларни яхшилашга қаратилган сиёсат зарурлиги”¹⁵ таъкидланган. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалигида ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва маҳсулотлар баҳосига таъсир этиш билан бирга, ижтимоий меҳнат тақсимотини яхшилаш, ишсизликни камайитиришга хизмат қилади. B.Sarker, Sh.Majumderнинг тадқиқотлари A.O.Otunaiya ва бошқа олимларнинг тадқиқот йўналишидан фарқ қилиб, ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлил қилинган. “Фермер хўжалиги экин майдонлари ҳажмининг ошиши, имтиёзли микрокредитлардан фойдаланишнинг осонлашиши ва ўқитиш жараёнларини ташкил этиш ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига ижобий таъсир этади. ... Чунки, таъсири ва харажатлари юқори бўлган меҳнат ресурслари, ўғитлар ва суғоришни ошириш орқали полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини кўпайтириш имкониятлари мавжудлиги”¹⁶ илмий асосланган.

Шунингдек, полизчилик тармоғининг ривожланиши мавжуд бўлган иқтисодий, ижтимоий-демографик, ташкилий-ҳуқуқий омиллар таъсирига бевосита боғлиқ ҳисобланади. Албатта барча омиллар таъсир этиш даражаларидан келиб чиққан ҳолда талқин этилади. Бизнингча, полизчилик тармоғининг барқарор ривожланишига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳга бўлиш мумкин:

– ишлаб чиқариш жараёнининг барча жиҳатларини бирлаштириш сифатини белгилаб берувчи ижтимоий-иқтисодий омиллар;

¹⁵ Otunaiya, A. O. and . 2 Adedeji, I. A. Technical efficiency of watermelon (*Citrullus lanatus*) production in Ogun State, Nigeria, International Journal of Applied Agricultural and Apicultural Research © Faculty of Agricultural Sciences, LAUTECH, Ogbomoso, Nigeria, 2014, 44-53 pp.

¹⁶ Bishwajit Sarker, Shankar Majumder, Mst. Asma Khatun Technical Efficiency, Determinants and Risks of Watermelon Production in Bangladesh, Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF), Volume 8, Issue 2 Ver. IV, 2017, 51-58 pp.

— кишлок хўжалиги маҳсулотини етиштирувчи субъектлар фаолиятининг хукукий, иқтисодий ва сиёсий асосларини ўз ичига олган институционал омиллар;

— замонавий технологиялар ва машиналар, юкори самарали навлар ва дургайлارга асосланган кишлок хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни интенсификациялаштиришга қаратилган технологик омиллар;

— полиз маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнининг ўзлуksизлигини ва ўзаро мувофиқлигини таъминловчи бозор омиллари.

Замонавий технологияларнинг ривожланиши ва саноатдаги ўзгаришлар кишлок хўжалигида меҳнат қилаётган деҳқонларнинг уй хўжалиги фаолиятларига бевосита таъсирини ўтказди. Қишлоқ хўжалигидан бошқа соҳа ва тармоқларда иқтисодий манфаатдорликнинг жадал ўсиши, яшаш ва ишлаш шароитларининг яхшиланиши натижасида соҳада кадрлар қўнимсизлиги кузатилмоқда. Бундан ташқари кишлок худудларида аҳолини озик-овқат таъминотини яхшилаш ҳамда соғлиқни сақлаш, санитария, сифатли таълим олиш каби муаммоларга дуч келмоқда. "... аҳолида шаклланган кишлок хўжалиги маданияти экин турларини танлашга ўз таъсирини ўтказди. Соёик Совет иттифоқи даврида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий режалаштириш таъсирида шаклланган кадрлар натижасида аҳолини уй хўжалигида экинларни танлаш имкониятини берган"¹⁷.

Полиз маҳсулотларини томорка хўжалигида етиштириш маданияти кенг тарзда шаклланмаган. Ўшбу маҳсулотлар асосан фермер ва деҳқон хўжаликлари томонидан етиштирилади. Тадқиқот давомида помидор, бодиринг, сабзи, булғор қалампир, картошка каби экин турларини томорка хўжалигида шаксий истъмола учун етиштириш маданияти шаклланган бўлиб, полиз маҳсулотлари аксинча, асосан катта майдонларда (0,5 гектардан катта) тижий маҳсадларда етиштирилиши аниқланди.

¹⁷ J. Otto Pohl Conference on "Cotton Sector in Central Asia: economic policy and development challenges" The School of Oriental and African Studies, University of London, November 3-4, 2005, 12 6

Қишлоқ хўжалиги соҳасида қабул қилинган норматив-меъёрий ҳужжатлар полизчилик тармоғининг ривожланишига бевосита таъсир этувчи омиллардан бири ҳисобланади. 2021 йилда қабул қилинган “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги қонун билан “... фермер хўжаликлари ёки бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан деҳқон хўжалигини юритиш учун қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг асосий экиндан бўшаган қисми оралик қишлоқ хўжалиги экинлари экиш учун 0,06 гектардан 10 гектаргача бўлган ўлчамда бир йилгача бўлган муддатга иккиламчи ижарага (учинчи шахсларга бериш ҳуқуқисиз) олиш, деҳқон хўжалигини юритиш учун 0,06 гектардан 1 гектаргача бўлган ўлчамда ер участкаларини ижарага олиш ҳуқуқи”¹⁸ яратилди. Қабул қилинган қонун полиз маҳсулотлари етиштирувчи деҳқон хўжаликларининг ерга эгалик қилиш ҳуқуқини таъминлашда ижобий ўзгаришлардан бири бўлди.

Шуни таъкидлаш жоизки, полиз маҳсулотлари Ўрта Осиё халқларининг энг асосий озуқа манбаси эканлиги П.М.Жуковский томонидан алоҳида эътироф этилган, “... халқимиз овқатланиш рақioniда донли экинлардан кейинги ўринда қовоқдошлар асосий ўрин тутиши маълум қилинган”¹⁹

Аҳоли истеъмол товарлари таркибида асосий ўрин олган полиз маҳсулоти қовун ҳисобланади. Қовуннинг тўйимлилик даражасини таркибидаги қандлар миқдори белгилаб беради. Қовун таркибидаги қанд миқдори навига қараб турлича нисбатда бўлиши мумкин, энг ширин қовун мевасининг таркибидаги қанд даражаси 20 фоизгача ташкил этади. Маҳсулот таркибида кишилар саломатлиги учун зарур бўлган С, А, В₁, В₂, РР витаминлари, шу билан бирга калций, фосфор, калий, магний ва темир моддалари мавжуд. Тарвуз меваси таркибида А, С, Е ва В гуруҳга кирувчи витаминлар мавжуд. Бундан ташқари, тарвуз ликопин, ниацин, тиамин

¹⁸ Ўзбекистон Республикасининг “Дехқон хўжаликлари тўғрисида”ги қонуни, 1 апрель 2021 йил. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.04.2021 й.
¹⁹ П.М.Жуковский Земледельческая Турция (Азиатская часть — Анатолия). — М.: Л.: «Сельхозгиз», 1933

моддаларини ҳам сақлайди. Қовуннинг тўйимлилик даражаси (калорияси) 100 грамига 39 кКал ни, тарвузники 38 кКал ни, қовоқда 29 кКал ни ташкил этади. Шу сабабли қовун пархез маҳсулот ҳисобланади ва шифобахшлик хусусиятига эга. Ўзбекистон Республикаси Санитария-эпидемиологик осойишталик ва жамоат саломатлиги хизмати томонидан аҳоли жон бошига ҳар куни 100 граммдан полиз маҳсулотлари истеъмол қилиш тавсия этилган, бу кунлик тарвуз ва қовун 60 грамм ва 40 грамм қовоқ истеъмолига тўғри келади²⁰. Демак, йиллик полиз маҳсулотлари истеъмол меъёри 37 килограммни ташкил этиб, жумладан тарвуз ва қовун 22 кг.ни ва 15 кг қовоқни ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, полиз маҳсулотларини етиштириш озиқ-овқат хавсизлигини таъминлашда аҳамиятли ҳисобланади. ФАО ва ЖССТ маълумотларига кўра, дунёда 840 миллиондан ортиқ одам тўйиб овқатланмайди, яъни аҳолининг 30 фоизида етарлича овқатланмаслик, асосий элементлар ва витаминларнинг етишмаслиги билан боғлиқ муаммо мавжуд²¹. Шу боис, полиз маҳсулотларини кунлик овқатланиш рационидан етарли ҳажмда жой олиши инсон организми учун ҳаётий зарур бўлган асосий элементлар ва витаминлар билан таъминлаш имкониятини яратади. Озиқ-овқат етишмаслиги, инсонга биологик жиҳатдан зарур бўлган витамин ва элементлар тақчиллигини полиз маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ошириш орқали юмшатиш мумкин.

1.2. Полизчиликда маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлиги ва йўқотилиш миқдорини аниқлашнинг илмий-услубий асослари

Полиз маҳсулотларини етиштиришда ишлаб чиқарувчилар ўртасида маҳсулот етиштириш ҳажмини ва ҳосилдорлигини оширишда иқтисодий

²⁰ “Ўзбекистон республикаси аҳолисининг ёшига, жинсига ва касбий фаолияти гуруҳлари учун соғлом овқатланишни таъминлашга қаратилган ўртача кунлик рационал овқатланиш нормативлари” тўғрисидаги 4-сон Ўзбекистон Республикаси Санитария-эпидемиологик осойишталик ва жамоат саломатлиги хизматининг қарори.

²¹ Jose Graziano da Silva, 2014

манфаатдорликнинг ўрни катта. Шунинг учун полизчиликда самарадорлик кўрсаткичларини тизимлаштирилган ҳолда ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолашда асосий кўрсаткичлар борасида олимларнинг фикрлари турличадир. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий самарадорликнинг асосий кўрсаткичлари сифатида ялпи маҳсулот қиймати, полиз маҳсулотлари ишлаб чиқариш таннарни, даромад, фойда, соф фойда, фойда нормаси, ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлиги каби кўрсаткичлар таъкидлаб ўтилган²².

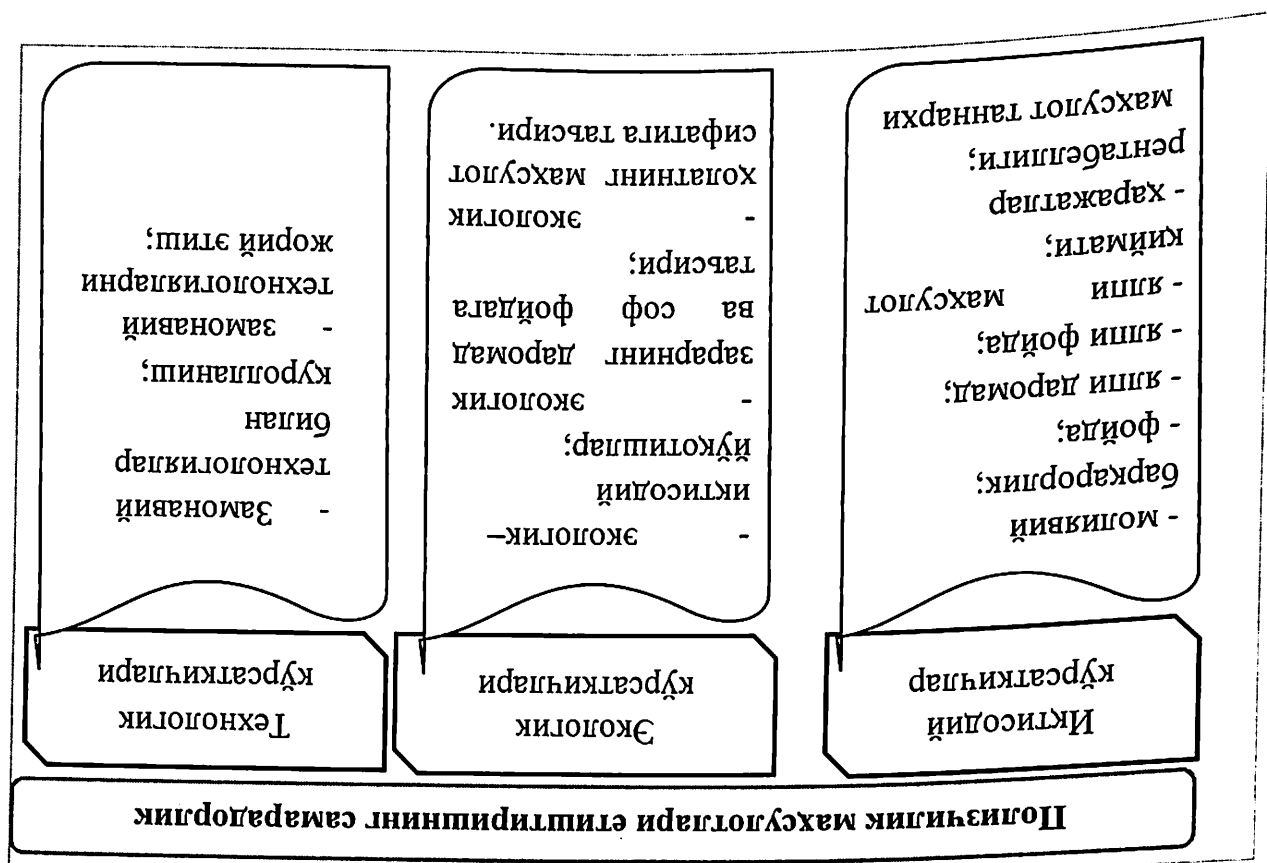
Полиз маҳсулотларини етиштиришда самарадорлик кўрсаткичларини тизимлаштириш орқали барча умумиқтисодий кўрсаткичларни қамраб олиши мақсадга мувофиқ. Юқоридагилардан келиб чиқиб полиз маҳсулотлари етиштиришнинг самарадорлик кўрсаткичларини тармоқ хусусиятларидан келиб чиқиб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин (1.2-расм).

Шу билан бирга, умумий самарадорлик кўрсаткичлари билан бирга полиз маҳсулотлари етиштиришнинг иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин.

- бир бирлик майдондан олинган полиз ҳосилининг ҳажми;
- бир бирлик маҳсулот етиштириш учун тўғри келадиган меҳнат сарфи;
- маҳсулот бирлигининг таннарни (харажатлар таркиби ва турлари бўйича);
- бир бирлик (килограмм, центнер тонна) маҳсулотнинг ўртача сотиш баҳоси;
- бир бирлик етиштирилган маҳсулот (килограмм, центнер тонна) ҳисобига сарф қилинган харажатларнинг миқдор ва қиймати;
- бир бирлик майдонга (m^2 , сотих, гектарга тўғри келадиган харажатларнинг миқдор ва қиймати);

²² Жўраев Т., Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: “Фан ва технология”, 2013, 60-68 бетлар.

– бир бирлик майдон (m^2 , сотих, гектар) ва бир бирлик маҳсулот (килограмм, центнер тонна) ҳисобига олинган фойда микдори;
 – этиштирилган полз маҳсулотлари турлари бўйича харажатлар рентабеллик даражаси.

1.2-расм. Полиэкономик маҳсулотлари этиштирилган умумий самарадорлик кўрсаткичлари тизими²³

Полиэкономик маҳсулотлари этиштириш иқтисодий самарадорлигини аниқлашда бир бирлик майдондан маҳсулот олишга сарфланган молдй ва меҳнат харажатлари, бир бирлик маҳсулот микдори ҳисобига олинган фойда, ишчи киймати, бир бирлик маҳсулот олинган маҳсулот микдори асосий индикаторлар бўлиб ҳодимлар ҳисобига олинган маҳсулот микдори асосий индикаторлар бўлиб хизмат қилади. Лекин, иқтисодий самарадорликка таъсир этувчи яна бир индикатор бу полз ҳосилини йўқотилишини инобатга олиш ҳисобланади. Полз маҳсулотларини йиғиб олиш, ташиш, саклаш, сотиш ва қайта ишлаш

жараёнида вужудга келадиган йўқотилишларни ҳисоблаш, унинг миқдорини камайтириш бўйича олиб борилган илмий-тадқиқотлар етарли эмас.

Маълумки, бугунги кунда қишлоқ хўжалигида маҳсулотларни йўқотиш даражасининг юқорилиги асосий муаммолардандир. Маълумотларга кўра, "... дунё бўйича бир йилда инсон истеъмоли учун етиштирилган маҳсулотнинг 1/3 қисми, яъни 1,3 млрд. тоннаси нобуд бўлади"²⁴.

Маҳсулотлар йўқотилишини аниқлаш бўйича мавжуд услубий ёндашувлар таҳлили кўрсатишича, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг мавсумийлиги ва бозорларнинг озиқ-овқат сифатига сезгирлиги туфайли тадқиқотлар асосан йўқотилиш миқдорини аниқлаш, яъни миқдор камайиши нуқтаи-назаридан эътибор қаратилган. Аммо, "... маҳсулотлар қиймат занжирининг алоҳида ёки барча босқичлари учун йўқотилишни камайтириш, маҳсулотларнинг ўзига хос сифатларини инобатга олган ҳолда йўқотилишни баҳолаш мезонларини тизимлаштиришга кам эътибор берилган"²⁵. Жумладан, маҳсулотларнинг озуқавий таркибидаги йўқотилиш ва жисмоний кўринишидаги сифат кўрсаткичларининг бузилиши билан боғлиқ ўлчовлар кўриб чиқилмаган. Шу билан бирга адабиётларда, "... озиқ-овқат қиймат занжири босқичлари бўйича умумий ҳамфикрлик мавжуд бўлсада, озиқ-овқат йўқотилишларини ҳар бир босқичда содир бўлиши билан боғлиқ турли хил фикрлар мавжуд. Жумладан "Йиғим-теримдан кейинги йўқотилиш" (PHL), "Озиқ-овқат йўқотилиши" (FL), "Озиқ-овқат чиқиндилари"(FW) ва "Озиқ-овқат йўқотилиши ва чиқиндилари" (FLW) тушунчалари бир-бирини такрорлаб ёки бир-бирини ўрнида ишлатилиб келинмоқди"²⁶. Айрим олимларнинг ёндашувлари бўйича, "... озиқ-овқат маҳсулотларининг йўқотилиши содир бўлган босқичлар билан боғлиқ бўлса, бошқа муаллифлар

²⁴ FAO 2011 <https://www.fao.org/faostat/en/#country>

²⁵ Beate Richter, Wolfgang Bokelmann. "Approaches of the German food industry for addressing the issue of food losses" Waste Management February, 2016.

²⁶ Parfitt J., Barthel M., Macnaughton S. (2010), Food waste within supply chains: quantification and potential for change to 2050.

озик-овқат маҳсулотлари йўқотилишининг сабаби ва инсон омили билан боғланганлигига асосланади”²⁷.

Таҳлиллардан маълум бўладики, “маҳсулот йўқотилишига” иқтисодчи олимлар томонидан турлича тавсифланган бўлиб, жумладан, Густавссон ва бошқалар томонидан “Истеъмолга яроқли маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш, йиғим-теримдан кейинги ва қайта ишлаш жараёнларидаги ҳажм ва сифат жиҳатдан камайиши...”²⁸ деб таъриф берилган. Олимлар маҳсулотлар қиймат занжиридаги “маҳсулотлар исрофгарчилиги” тушунчасига эса истеъмол учун тайёрланган маҳсулотларни улгуржи ва чакана савдо шахобчалари ёки истеъмолчилар томонидан инкор қилиниши (ташлаб юборилиши) деб таъриф берган.

Ричтер ва Бокелманн томонидан “... “озик-овқат таъминот занжиридаги йўқотишлар” сифатида “маҳсулот нобудгарчилиги” ва “маҳсулотлар исрофгарчилиги” тушунчаларининг иккаласи биргаликда қаралади ҳамда занжирнинг ҳар бир босқичи бўйлаб истеъмолга мўлжалланган озик-овқат маҳсулотларининг истеъмолчига етиб бормаган миқдорини англатади”²⁹ деган тариф берилган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, озик-овқат занжиридаги барча босқичларни қамраб олган полиз маҳсулотлари йўқотилишни кўриб чиқамиз (1.3-расм). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи субъектларнинг асосий мақсади ҳосилдорликни ошириш, етиштирилган ҳосилни нобуд қилмасдан сотиш ва даромадларини кўпайтириш ҳисобланади. Бунда маҳсулотлар йиғиб олингандан кейин ҳам сифатини сақлаб қолиш йўқотилишни камайитиришда муҳим омил сифатида хизмат қилади. Аммо, инфратузилманинг талаб даражасида бўлмаслиги, ишлаб чиқарувчиларнинг

²⁷ HLPE report. The High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition June 2014, Lipinski et al., Reducing food loss and waste, 2013

²⁸ J Gustavsson, C Cederberg ва U Sonesson Global Food Losses and Food Waste Save Food Congress, Düsseldorf 16 May 2011

²⁹ Beate Richter, Wolfgang Bokelmann “Approaches of the German food industry for addressing the issue of food losses” Waste Management February 2016

етарлича билим ва амалий кўникмаларга эга эмасликлари, соҳада замонавий технологияларнинг қўлланилмаслиги маҳсулотлар йўқотилишини ошишига сабаб бўлади.

Шу боис ҳам маҳсулот йўқотилиши бўйича мавжуд услубий ёндашувларни таҳлили асосида бизнингча, технологик жиҳатдан маҳсулотларни етиштиришдан то истеъмолчига етиб боргунгача бўлган барча босқичларни назарда тутишни талаб этади

1	Полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи хўжаликдаги йўқотилиш	Маҳсулот етиштириш жараёни	Микдорий йўқотилиш: Ишлаб чиқариш жараёнида далада қолдирилган маҳсулот
			Сифат йўқотилиши: етиштирилган маҳсулот сифатининг ёмонлашиши
		Йиғим-теримдан кейин, хўжаликда	Микдорий йўқотилиш: хўжаликларда ҳосилни йиғиб олгандан кейинги босқичда маҳсулотларнинг бутунлай йўқотилиши
			Сифат йўқотилиши: хўжаликда ҳосилни йиғиб олишдан кейинги ишлар жараёнида сифатнинг ёмонлашиши
2	Воситачидаги йўқотилиш	Йиғим-теримдан кейин, хўжаликдан ташқарида	Микдорий йўқотилиш: йиғим-теримдан кейин хўжаликдан ташқари маҳсулотнинг йўқотилиши
			Сифат йўқотилиши: Йиғим-теримдан кейинги ишларда хўжаликдан ташқарида маҳсулот сифатининг ёмонлашиши
3	Қайта ишловчилар	Қайта ишлаш	Микдорий йўқотилиш: қайта ишлаш жараёнида маҳсулотларнинг бутунлай йўқотилиши
			Сифат йўқотилиши: қайта ишлаш жараёнида маҳсулот сифатининг ёмонлашиши

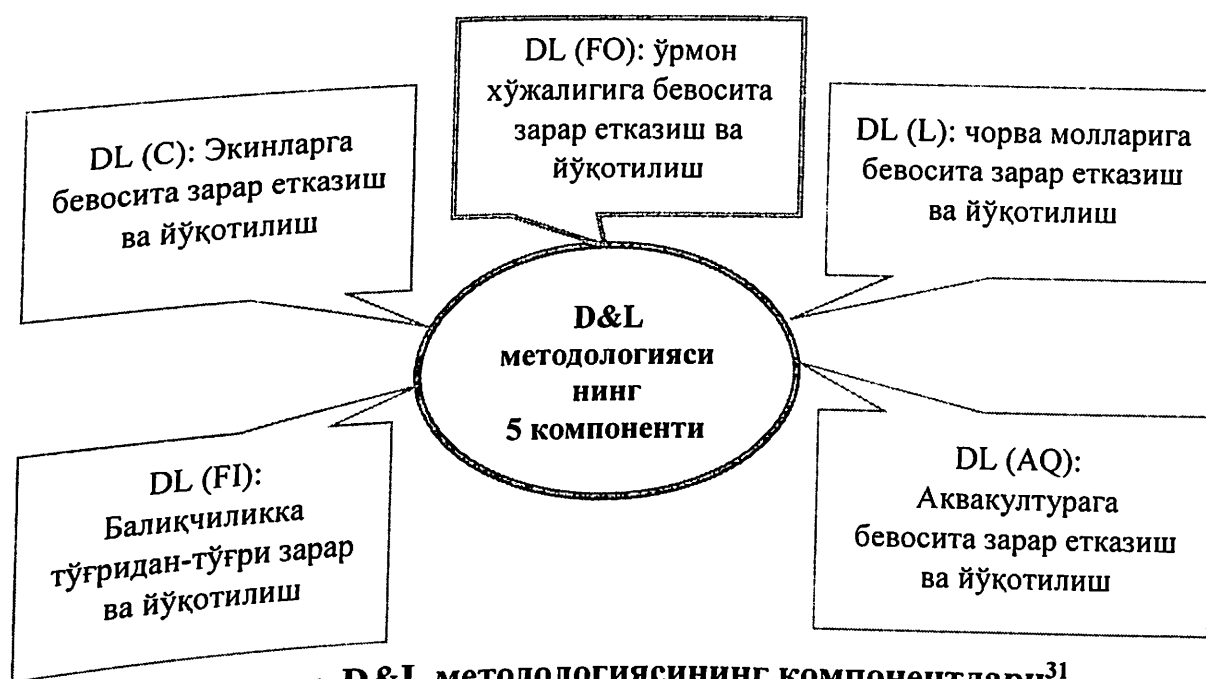
1.3-расм. Озиқ-овқат занжирининг барча босқичларида полиз маҳсулотларининг йўқотилиши³⁰

Маҳсулотни йўқотилишини ҳисобга олишда турли хил ёндашувларга эга бўлган илмий-тадқиқот ишларни кузатишимиз мумкин. Бундай

³⁰ Муаллиф томонидан тузилган.

ёндашувлардан бири ФАО томонидан мамлакатларда офатлар, вақт бўйича зарар ва йўқотишларни баҳолаш учун D&L методологияси тавсия этилган.

Ушбу методологияни мамлакатлар ва минтақалар кесмида ва турли хил даражадаги офатларнинг (жумладан, табиий офатлар, иқлим билан боғлиқ бўлган ҳодисалар, озиқ-овқат занжиридаги инқирозлар, можаролар ва бошқалар) кенг таъсир доирасини аниқлашда қўллаш мумкин (1.4-расм).

1.4-расм. D&L методологиясининг компонентлари³¹

1.4-расмда кўрсатилган барча кўрсаткичлар биргаликда офатларнинг қишлоқ хўжалигига умумий таъсирини аниқлаш имконини беради (1):

$$\text{Қишлоқ хўжалигига таъсир} = DL(C) + DL(L) + DL(FO) + DL(AQ) + DL(FI) \quad (1)$$

Методологияни баҳолашда ҳисобга олиниши керак бўлган асосий кўрсаткичлар қуйидагилар:

- ишлаб чиқарилиши кутилган маҳсулот қиймати;
- ишлаб чиқарилган ҳақиқий маҳсулот қиймати;

³¹ Piero Conforti, Mira Markova and Dimitar Tochkov "FAO's methodology for damage and loss assessment in agriculture" FAO Statistics Working Paper Series / 19-17, 6-12 бетлар

- ишлаб чиқарилиши кутилган маҳсулот қиймати ва ишлаб чиқарилган ҳақиқий маҳсулот қиймати ўртасидаги фарқ;
- қисқа муддатдаги офат харажатлари;
- экинлар ҳосилдорлигининг пасайиши;
- қайта экиш харажатлари³².

Ишлаб чиқаришдаги йўқотиш фалокат туфайли қайтариб бўлмайдиган даражада зарарланган ҳар бир кичик компонент ва ишлаб чиқаришнинг кутилган даражадан пасайишини ўз ичига олса, полиз маҳсулотлари етиштиришдаги маҳсулот йўқотилиши тўлиқ нобуд бўлган экинлар, қисман зарар кўрган ҳудудларда табиий офатдан олдин кутилган ҳосилга нисбатан маҳсулот ишлаб чиқаришнинг пасайиши қийматини ўз ичига олади. Ушбу методология фалокат бўлган вақтдаги йўқотилишларни инобатга олиши мумкин, лекин ҳосил йўқотилишининг полиз маҳсулотлари етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигига таъсирини тўлақонли аниқлаш имконини бермайди.

К.Лиса ва бошқа олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда “... маҳсулотларни йиғиб олишгача бўлган даврдаги йўқотилишни баҳолашга асосий эътибор қаратилган. Тадқиқотда етиштирилган маҳсулотларни 3 гуруҳга бўлиб таҳлил қилиш назарда тутилган”³³ (1.5-расм).

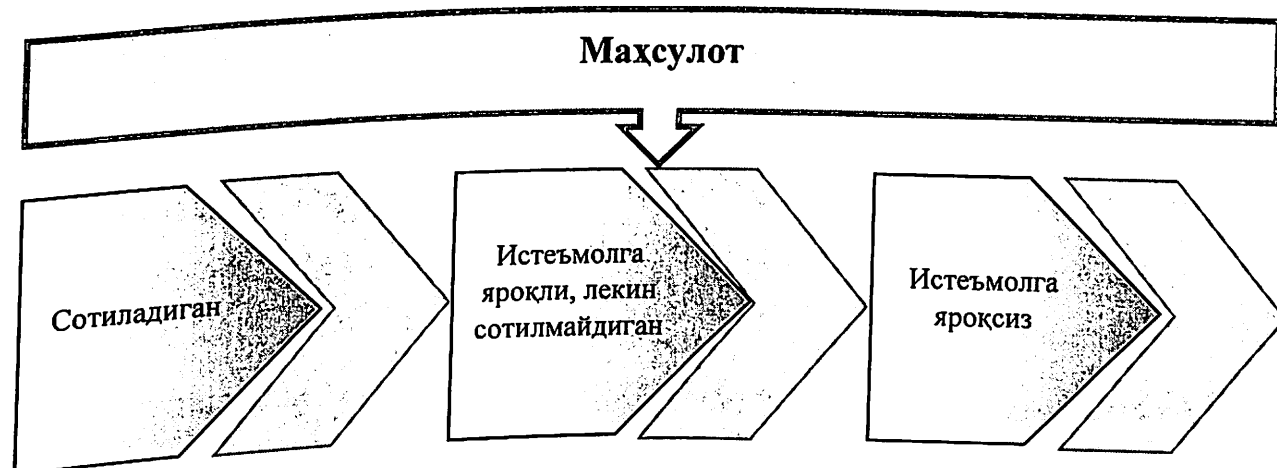
Тадқиқот натижасида аниқланган маҳсулотларнинг гуруҳлари қуйидаги сифатлар асосида ажратилади:

- касалланган;
- чириган;
- ҳаддан ташқари пишган;
- қуёшда қуйган;
- шикастланган.

³² FAO's methodology for damage and loss assessment in agriculture. FAO Statistics Working Paper Series / 19-17

³³ ; K.Lisa, D.Rebecca, Dunninga, J. Dara Bloomb, C.Chris Guntera, D.Michael Boyettec Estimating on-farm food loss at the field level: A methodology and applied case study on a North Carolina farm, Resources, Conservation & Recycling 137(2018) p. 243-250;

Йиғиб олинган маҳсулотларнинг сотиладиган қисми деганда истеъмолчилар талабига жавоб берадиган маҳсулотлар тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилари томонидан ишлаб чиқарилган халқаро ва маҳаллий сифат стандартларига мос келадиган маҳсулотлар гуруҳи тушунилади. Сотиб бўлмайдиган, лекин истеъмол қилиш мумкин бўлган маҳсулотлар, истеъмол қилинадиган, аммо керакли сифат кўрсаткичлари (ўлчами, шакли, ташқи кўриниши ва бошқалар) сабабли сотилмайдиган маҳсулотлар гуруҳ ҳисобланади. Истеъмол қилинмайдиган маҳсулотлар гуруҳи белгиланган сифат стандартлари талабларига жавоб бермайдиган, истеъмолга яроқсиз маҳсулотлар киради.

1.5-расм. Етиштирилган маҳсулотлар йўқотилиш миқдорини аниқлаш гуруҳлари³⁴

Маҳсулот нобудгарчилиги ва унинг иқтисодий самарадорликка таъсири борасида С.Эшматов томонидан олиб борилган тадқиқотларда нобудгарчилик ўрнини қоплаш учун маҳсулот етиштиришни қанча миқдорга ошириш даражасини аниқлаш бўйича методология таклиф этилган. Мазкур методология орқали қишлоқ хўжалиги экинлари, жумладан полиз маҳсулотларининг нобудгарчиликдан кейин уни ўрнини қоплаш учун

³⁴ Lisa K. Johnsona, Rebecca D. Dunninga, J. Dara Bloomb, Chris C. Guntera, Michael D. Boyettec, Nancy G. Creamer "Estimating on-farm food loss at the field level: A methodology and applied case study on a North Carolina farm" Resources, Conservation & Recycling 137 (2018). <https://www.sciencedirect.com/>

маҳсулот етиштиришни ошириш даражасини аниқлаш имкониятини беради. Нобудгарчилик ўрнини қоплаш учун маҳсулот етиштиришни қанча миқдорга оширишни қуйидаги формула орқали аниқлаш таклиф этилган³⁵:

$$\text{Маҳсулотни ошириш \%} = \text{зарур бўлган миқдор} \times \frac{100\%}{100\% - \text{нобудгарчилик \%}} \quad (1)$$

Бу ерда,

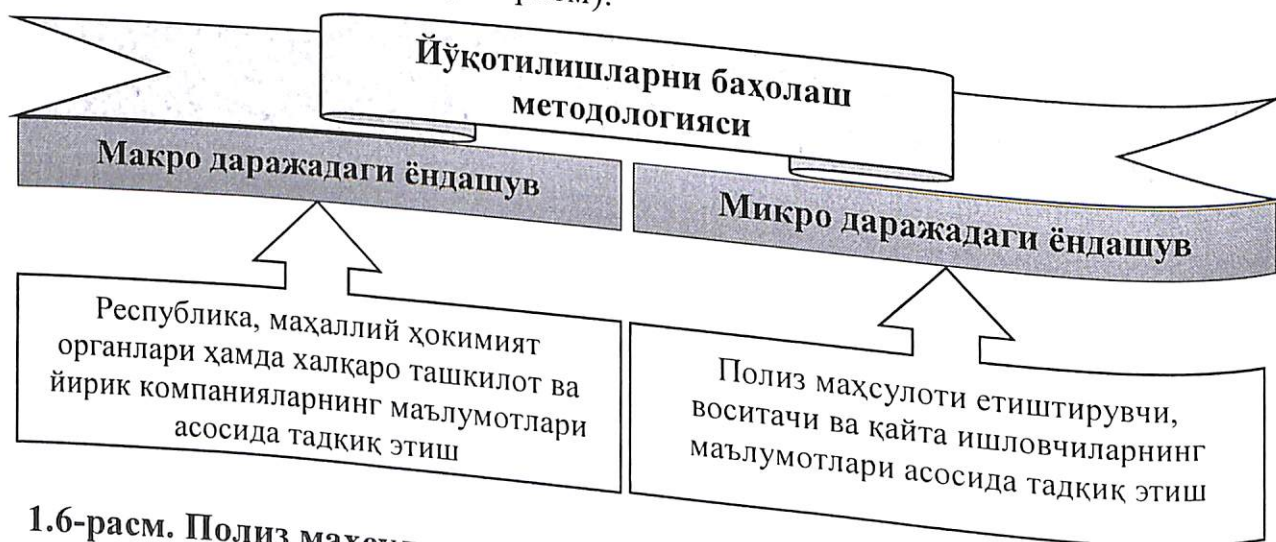
Маҳсулотни ошириш % – нобудгарчиликдан кейин уни ўрнини қоплаш учун маҳсулот етиштиришни ошириш даражаси

Зарур бўлган миқдор – кутилган ёки нобудгарчилик кузатилиши кўзда тутилмай йўқотишларсиз етиштирилиши керак бўлган маҳсулот миқдори

Нобудгарчилик % – занжир босқичларидаги нобудгарчилик даражаси

Таклиф этилган методология маҳсулотлар йўқотилиши натижасида жамият эҳтиёжлари учун зарур бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларга юкланиши мумкин бўлган маҳсулот етиштиришни ошириш даражасини аниқлаш имкониятини беради.

Адабиётлар таҳлилида кўриб чиқилган методология ва таклифлардан келиб чиқиб, полиз маҳсулотларини етиштириш, сотиш ва қайта ишлаш босқичларида йўқотилишларни таҳлил қилиш учун баҳолаш методологиясини икки турга бўлиш мумкин (1.6-расм).

1.6-расм. Полиз маҳсулотлари йўқотилишини баҳолаш методологияси³⁶

³⁵ С.Эшматов “Ўзбекистон иқтисодиётида мева сабзавотчиликда қиймат занжирини ривожлантириш йўналишлари” Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация иши. 150 б.

³⁶ Тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Иқтисодчи олимлар томонидан озиқ-овқат йўқотилиши борасида олиб борилган тадқиқотларда макро даражадаги ва микро даражадаги ёндашувлардан кенг фойдаланилган. Озиқ-овқат маҳсулотларининг йўқотилишини таҳлил этишда макро даражада ёндашув мамлакат миқёсидаги тадқиқотларни ўзида мужассамлаштиради (1.7-расм).

Хусусиятлар	Макро ёндашув методологияси	Микро ёндашув методологияси
Маълумотлар даражаси	Миллий ва минтақавий даражада йиғилган статистик маълумотлар базаси	Қиймат занжирининг барча босқичлари иштирокчилари маълумотлари махсус тўпланади
Усуллар	Оғирлик ва энергия баланси: сарфланган хом ашё ва етиштирилган маҳсулотларни таққослаш	- Сўровнома ва юзма-юз суҳбатлар (интервью); - Жойида ўлчаш, ҳажмини баҳолаш орқали;
Ижобий томонлар	1. Арзон ва содда кўринишда амалга ошириш. 2. Катта минтақалар ва яхши таққослаш хусусияти	1. Қиймат занжирининг барча босқичларига хос маълумотларнинг тўлиқлиги; 2. Йўқотилиш сабаблари ва йўқотилишни олдини олиш имкониятлари ҳақида тушунчаларнинг мавжудлиги;
Салбий томонлар	1. Маълумотларнинг сифати ва миқдорига талабнинг юқорилиги ва маълумотларни йиғишнинг стандартлаштирилганлиги 2. Муайян минтақалар учун таҳлил қилиш имконсизлиги. 3. Маълумотларнинг фарқланмаслиги: — табиий ва табиий бўлмаган йўқотилиш; — истеъмол қилиш мумкин бўлган ва истеъмол қилинмайдиган йўқотилиш; — йўқотилиш содир бўлган қиймат занжирининг босқичлари аниқ эмаслиги.	1. Ҳисоблаш вақтига нисбатан сезувчанликнинг юқорилиги; 2. Ҳисоб-китобларнинг таққослаб бўлмаслиги ва умумлаштиришдаги камчиликлар; 3. Кўп ҳолларда қиймат занжирининг барча босқичларида бир хил баҳолаш усулини қўллаб бўлмаслиги.

1.7-расм. Полиз маҳсулотларини йўқотилишини баҳолаш методологияси³⁷.

³⁷ Муаллиф томонидан тузилган.

Бу методологиянинг камчиликлари қиймат занжиридаги йўқотилишларни кичик минтақалар миқёсида таҳлил қилиш имконини бермайди, бундан ташқари макро даражадаги ёндашув методологиясида табиий йўқотилиш (намлик йўқотилиши) ва бузилиш натижасида йўқотилиш ҳамда истеъмол қилинмайдиган маҳсулотларни алоҳида ажратиб таҳлил қилиш имконияти мавжуд эмас.

Микро даражада ёндашув методологиясида муайян қиймат занжиридаги барча иштирокчиларнинг маълумотлари асосида таҳлил амалга оширилади. Тадқиқотда фойдаланиладиган маълумотлар сўровнома ва суҳбатлар ўтказиш, ишлаб чиқарувчилар, воситачилар ҳамда қайта ишловчилар даражасида амалга оширилган ҳисоб-китоблардан олинади. Ушбу методологиялардан фойдаланиш орқали минақавий даражада таҳлилларни амалга ошириш, қиймат занжирида йўқотилишларни келиб чиқишини аниқлаш ва сабабаларини олдини олиш имкониятларини билиш мумкин.

Микро даражадаги ёндашув методологиялардан фойдаланишда маълумотларнинг етарли эмаслиги, тадқиқотларни амалга оширишдаги харажатлар ва вақтнинг кўп сарфланиши, минтақани баҳолаш учун маълумотларни олиш қийинлиги каби камчиликлар мавжуд. Бундан ташқари микро даражадаги ёндашув асосида амалга оширилган тадқиқотларни таққослаш имкониятининг пастлиги, чунки ҳар бир тадқиқот аниқ мақсадларга мослаштирилган ва муайян босқичларга қаратилган бўлади.

Биз қиймат занжирининг турли босқичларида полиз маҳсулотларининг йўқотилишларини ўлчаш мумкин бўлган ва турли ҳудудларда қўллаш имкониятини берувчи йўқотилишларни ҳисоблаш методологиясини таклиф этамиз. Бу методологияда таҳлиллар асосан ишлаб чиқариш, воситачи ва қайта ишлаб чиқариш босқичларида амалга оширилади, чунки полизчилик тармоғида асосан иқтисодий самарадорликка таъсири юқори бўлган йўқотилишлар шу босқичларда кузатилади. Маълумотлар полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи хўжаликлар, воситачилар ва қайта ишловчилардан олинади ва уларнинг ҳар бири учун йиғиш, сақлаш, ташиш, қайта ишлаш босқичларини

тавсифлаш, маҳсулотнинг қиймат занжири бўйлаб ҳаракатида унинг миқдори, баҳоси ва сифатини баҳолаш имконини беради.

Бунда, полиз маҳсулотини йўқотилиш даражаси ва уни сифат тоифаларига ажратиш асосида баҳолашда “Тоифа усули”дан (C-method) фойдаланиш самарали ҳисобланади. Ушбу усул биринчи марта 1999 йилда Камтон ва Шерингтон томонидан доннинг миқдорий ва сифат йўқотилишини ҳисоблаш учун ишлаб чиқилган³⁸ бўлиб, унда табиий йўқотилиш коэффициенти сифатида маҳсулот тоифасининг хусусиятлари асос қилиб олинган. Бизнингча, бундан ташқари ҳудуднинг табиий-иқлим шароитларини ҳам назарда тутиш мақсадга мувофиқ.

Шундан келиб чиққан ҳолда, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар даражасида полиз маҳсулотларининг миқдорий ва сифат йўқотишларини қуйидаги формула билан аниқланади:

$$OY_p = \sum_{i=1}^I C * QC_{iPH} + (Q_{Prod} - Q_{PH}) \quad (1)$$

$$SY_p = \sum_{i=1}^I (P_{ideal} - P_{Ci}) * QC_{iPH} + (V_{prod} - V_{PH}) \quad (2)$$

бу ерда, C – Табиий йўқотилиш коэффициенти (тавсия),

P_{ideal} – идеал маҳсулот учун ўртача сотиш нархи, сўм,

P_{Ci} – i тоифа учун маҳсулотнинг ўртача сотиш нархи, сўм

QC_{iPH} – ҳосилдан кейин ҳар бир тоифадаги миқдор, тонна,

Q_{PH} ва V_{PH} – мос равишда Йиғим-теримдан кейинги ҳосилнинг миқдори

ва қиймати, тонна ва сўм,

Q_{prod} ва V_{prod} – ишлаб чиқарилгандан кейинги барча маҳсулот миқдори

ва қиймати, тонна ва сўм.

Йўқотилишнинг кейинги босқичи ҳисобланган воситачилар даражасида оғирлик ва қийматнинг миқдорий ва сифат жиҳатдан йўқотилишини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

³⁸ Compton and Sherington Rapid assessment methods for stored maize cobs: weight losses due to insect pests. Journal of Stored Products Research, 1999. <https://www.sciencedirect.com/>

$$OY_p = \sum_{i=1}^I C_i * (QC_{iSale} - QC_{iPurchase}) + WTL \quad (3)$$

$$SY_p = \sum_{i=1}^I (P_{ideal} - P_{Ci}) * (QC_{iSale} - QC_{iPurchase}) + VTL \quad (4)$$

бу ерда, C – ишлаб чиқарувчилар даражасида аниқланган табиий йўқотилиш коэффициенти билан бир хил,

P_{ideal} – идеал маҳсулот учун ўртача сотиш нархи, сўм,

P_{Ci} – воситачилар даражасида i тоифа учун маҳсулотнинг сотиш нархи, сўм

QC_{iSale} – сотишда ҳар бир тоифадаги миқдор, тонна,

$QC_{iPurchase}$ – сотиб олишда ҳар бир тоифадаги миқдор, тонна,

WTL – маҳсулотнинг тўлиқ йўқотилган миқдори, тонна.

“Тоифа усули”да тўлиқ миқдорий ва сифат йўқотилишини аниқлаш учун бутунлай йўқотилган маҳсулотлар миқдорининг оғирлигини ёки қиймати кўшилади. Тўлиқ йўқотилиш кўрсаткичи маълум бир вақт оралиғида жами харид қилинган ва сотилган маҳсулот ўртасидаги фарқдан аниқланади.

Полиз маҳсулотларининг нобудгарчилик даражасини баҳолашда аинқлик юқори бўлиши учун табиий йўқотиш коэффициенти белгилаб олиш муҳим ҳисобланади. Шунинг учун c_i – полиз маҳсулотининг табиий йўқотиш коэффициенти Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 2016 йил 15 сентябрда рўйхатдан ўтказилган “Хўл мева-сабзавот, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни сақлаш, транспортда ташиш ва сотишда табиий йўқотиш нормативларини тасдиқлаш ҳақида”ги 2824-сонли буйруғи билан тасдиқланган полиз маҳсулотларини табиий йўқотиш меъёрлари³⁹, полиз маҳсулотларини етиштиришда ҳудудий бўлиниши ва респондентларнинг ($n=108$) фиклари асосида, соҳа мутахассислари билан келишган ҳолда белгилаш мумкин.

³⁹ Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 15.09.2016 йилдаги “Хўл мева-сабзавот, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни сақлаш, транспортда ташиш ва сотишда табиий йўқотиш нормативларини тасдиқлаш ҳақида”ги 2824-сонли буйруғи. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 37-сон, 437-модда, <https://lex.uz/docs/3027262>

Полиз маҳсулотларининг қарийб барчаси суғориладиган экин майдонларида етиштирилади. Республикада суғориладиган ҳудудлар учта иқлим минтақасига (шимолий, жанубий ва марказий) ажратилади. Бу минтақалар ҳаво ҳарорати йиғиндиси, вегетация даври, ёғингарчилик миқдори, тупроқ таркибидаги фарқлар билан ажратилади. Шимолий минтақада вегетатив ўсиш даври 180-200 кун, ҳарорат йиғиндиси 3600-4000 С°, марказий минтақада вегетатив ўсиш даври 200-220 кун, ҳарорат йиғиндиси 4000-4200 С°, жанубий минтақада вегетатив ўсиш даври 240-260 кун, ҳарорат йиғиндиси 4600-5000 С°ни ташкил этади. Полиз маҳсулотлари ҳосилининг таркибий тузилишидан келиб чиқиб, уларнинг табиий йўқотилишида ҳарорат ва етиштириш муддатларининг аҳамияти катта. Шу сабабли, табиий йўқотиш коэффициентини марказий, жанубий ва шимолий минтақалар кесимида тавсия этиш мақсадга мувофиқ (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

Минтақалар кесимида полиз маҳсулотлари табиий йўқотиш коэффициенти.

№	Минтақалар	Кичик зоналар	Ҳудудлар	С коэффициент	Минтақавий С коэффициент
1	Марказий минтақа	биринчи кичик зонаси	Фарғона водийси, Тошкент, Сирдарё ва Самарқанд вилоятлари	1,007	1,008
		иккинчи кичик зона	Сирдарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятлари	1,008	
		учинчи кичик зона	Жиззах, Самарқанд ва Қашқадарёнинг янги суғориш ҳудудлари	1,009	
2	Жанубий минтақа	биринчи кичик зонаси	Қашқадарё вилояти ва Бухоронинг Жанубий туманлари	1,009	1,01
		иккинчи кичик зона	Сурхандарё вилояти	1,01	
3	Шимолий минтақа	биринчи кичик зона	Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятининг Шимолий туманлари	1,008	1,007
		иккинчи кичик зона	Тошкент ва Самарқанднинг тоғ олди ҳудудлари	1,006	

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, биз таклиф этаётган методологиялар айнан бир турдаги маҳсулотларнинг йўқотилишини ҳисоблашга йўналтирилганлиги учун микро даражадаги ёндашувларни ўз ичига олади. Бу методологиялар полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилари, воситачиларидан олинган маълумотларга асосланади.

Бундан ташқари, бу методологиялар йўқотилишнинг миқдорий ва сифат жиҳатларини қамраб олиши ва қиймат занжирининг ҳар бир босқичидаги йўқотилишларни алоҳида тавсиф имконини беради. Илмий-тадқиқот иши мақсадидан келиб чиқиб, полиз маҳсулотлари ишлаб чиқариш самарадорлигига сезиларли таъсир этувчи йўқотилишларни ҳар бир босқичда тавсифлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

1.3. Хорижий давлатларнинг полизчилик тармоғини ривожлантириш бўйича аҳамиятга молик тажрибалари

Бугунги кунда дунё мамлакатлари аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг интенсив усуллари танлашни, инновацион технологиялардан фойдаланишни ўзининг олдига асосий вазифа қилиб олган. Сифатли ва тўйимли озиқ овқат маҳсулотлари билан бирга, инсон саломатлиги, унинг ривожланиши ва соғлом овқатланиши учун лозим бўлган маҳсулот турларини етиштириш вазифа сифатида белгиланган. Полиз маҳсулотлари ўзининг таркибидаги инсон саломатлиги учун фойдали бўлган моддалар ва пархез боблиги сабабли тўғри овқатланишда муҳим аҳамиятга эга таркибий маҳсулот ҳисобланади. Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти томонидан берилган маълумотга кўра, "... дунёда 5 ёшгача бўлган 340 миллион болалар, яъни ҳар икки боладан биттаси микроэлементлар етишмовчилиги туфайли "яширин очликдан" азият чекади".⁴⁰ Шу боис, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш шароитида полиз маҳсулотларини етиштириш,

⁴⁰ Global report on food crises "Joint analysis for better decisions" 2020. p. 20-27.

сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш билан боғлиқ масалалар муҳим аҳамиятли масалалар ҳисобланади.

Полизчилик – бу озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириб берувчи тармоқ, шу билан бирга етиштириш билан шуғулланувчи миллионлаб инсонларнинг даромад манбаи, оила хўжалигининг фаровонлик воситаси сифатида ўта аҳамиятли ҳисобланади.

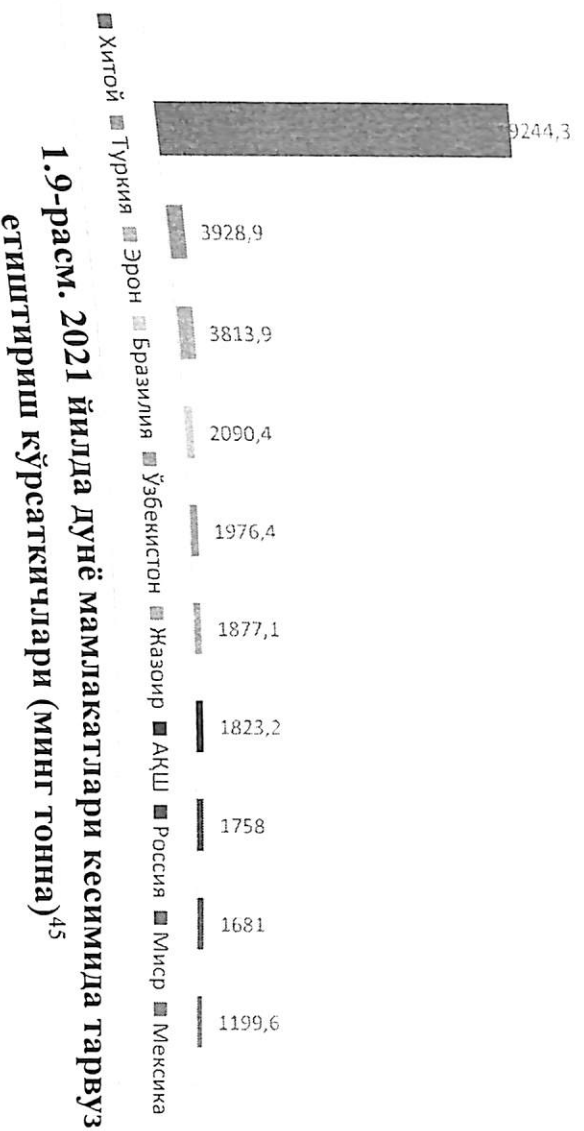
Дунёда полиз маҳсулотлари етиштириш охириги йилларда ўсиш тенденциясини сақлаб қолмоқда. Полиз маҳсулотларини етиштиришда асосий восита ҳисобланган экин майдонлари миқдорида катта ўзгаришлар кузатилмаган. 2019 йилда дунё бўйича полиз маҳсулотлари экилган майдонларнинг умумий ҳажми 5,7 миллион гектарни ташкил этган ва ўтган йилга нисбатан барқарорлигини сақлаб қолган. Полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 2019 йилда 60,8 миллион тоннани ташкил қилиб, ўтган йилларга нисбатан ўсишга эришилган.⁴¹ Полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажми ортиши асосан экин майдонларининг кенгайиши ва кам миқдорда ҳосилдорликнинг кўпайиши билан таърифланади.⁴² Хорижий илмий адабиётларда полиз маҳсулотларини етиштиришга таъсир этувчи омиллар ўрганилган. Қишлоқ хўжалигида полиз маҳсулотларини етиштиришнинг барқарорлигига таъсир қилувчи қуйидаги омилларни санаш мумкин:

- ижтимоий-иқтисодий омиллар;
- маданий омиллар;
- ерга эгалик қилиш тизми ва деградация;
- қишлоқ хўжалиги кредитларидан фойдаланиш тизими;
- органик ва минерал ўғитлардан фойдаланиш;

⁴¹ Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти маълумотлари. <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC/visualize>

⁴² <https://app.indexbox.io/report/080719/0/>

махсулотларни дунё бозорида сотишни самрали йўлга қўйган давлатлар тажрибаси ва уларнинг тутган йўлини ўрганиш ижобий самара бериши мумкин.

Бир йилда жаҳон бозорида жами 2,09 миллиард АҚШ долларига тенг тарвуз маҳсулотлари экспорти амалга оширилган. Энг йирик тарвуз экспорт қилувчи бешта давлат, Испания, Марокаш, Эрон, Америка Қўшма Штатлари ва Мексика, жами савдонинг учдан икки қисmini амалга оширган (1.2-жадвал).

Бундан ташқари, Шимолий Америка экспортчилари 13,5 фоизни, Африка тарвуз экспортчилари 10,7 фоизни, Лотин Америкаси давлатлари 2021 йил давомида тарвуз экспорт қилишда Европа давлатлари тарвуз етказиб бериувчилар томонидан жами 990,7 миллион АҚШ долларлик маҳсулот етказиб берилган, ёки бутун дунё экспортининг 47,4 фоизини ташкил этган. Кейинги ўринда Осиё давлатлари экспортчилари 20,9 фоиз билан яхши натижага эришган. экспортчилари (Мексикадан ташқари) 7,2 фоизни ташкил этган. Халқаро савдони таҳлил қилиш ташқилоглари маълумотларига кўра, Ўзбекистон 2021 йилда дунё бозорига 9,8 миллион АҚШ долларига тенг

⁴⁵ <https://www.atlasbiq.com/en-us/countries-watermelon-production> маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

тарвуз маҳсулотини экспорт қилган ва бу 2020 йилга нисбатан 16,6 фоизга кам бўлган. Дунё бозорида тарвуз экспорт ҳажми 0,8 фоизга пасайган.

1.2-жадвал

Хорижий мамлакатларда тарвуз экспорти кўрсаткичлари⁴⁶
(млн. АҚШ доллари)

№	Давлат номи	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2021 йилда 2018 йилга нисбатан, %
1	Испания	499,9	473,9	503,9	555	111,0
2	Мексика	215,1	143,8	204,4	127,6	59,3
3	АҚШ	122,6	115,3	120,9	153,7	125,4
4	Италия	123,5	109,3	132,9	120,7	97,7
5	Эрон	113,2	122,1	139,8	208,6	184,3
6	Марокаш	119,9	98,0	146,3	209,1	174,4
7	Нидерландия	98,4	95,1	97,8	122,3	124,3
8	Греция	63,7	63,0	63,4	68,3	107,2
9	Гондурас	11,6	50,0	17,6	17,05	147,0
10	Бразилия	27,2	43,9	42,7	52,7	193,8
11	Ветнам	61,9	41,4	17,7	10,3	16,6
12	Ўзбекистон	0,7	1,0	26,4	9,8	1400,0

Дунёда полиз маҳсулотлари ўртача 6.2 млн гектар майдонга экилиб, йилига ўртача 142.4 млн тонна ялпи ҳосил етиштирилади. Хитой дунёда полиз маҳсулотлари етиштирувчи энг йирик ишлаб чиқарувчи ҳисобланади. Хитойда қовун маҳсулотлари бир йилда ўртача 350 минг гектар майдонга экилади ва 16 млн тоннага яқин ялпи ҳосил етиштирилади. Хитойнинг барча ҳудудларида полиз маҳсулотлари етиштириш билан шуғулланувчи хўжаликлар фаолият юритади. Қовун етиштириш олти минтақага бўлинган бўлиб, шимолий-ғарбий минтақа Hami ва Honeydew қовун навларини етиштириш билан машҳур ҳисобланади. Хитойда асосан шарқнинг ингичка

⁴⁶ <https://www.worldstopexports.com/watermelon-exports-by-country/> маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

тери́ли қовун навлари етиштирилади. Шунга қарамай турли ишлаб чиқариш шароитларига мослаштирилган юзлаб қовун навлари яратилган.

Хитой полиз маҳсулотлари етиштирувчи етакчи давлат ҳисоблансада (1,8 ва 1,9 расмларга қаранг), экспорт ҳажми бўйича етакчи ҳисобланмайди (1.2-жадвалга қаранг). Хитойда полиз маҳсулотларининг асосий истеъмолчиси Хитой халқи ҳисобланади. Шимолий-ғарбий минтақада етиштирилган Намі ва Honeydew қовунларининг асосий истеъмоли Хитойнинг Гуанжо, Шанхай ва Пекин шаҳарлари ҳисобига тўғри келади. Шундан келиб чиқиб аниқ бўладики, Хитойда етиштирилган полиз маҳсулотларининг асосий қисми камида 1000 км масофага транспортировка қилинишини англатади.

Хитой полиз маҳсулоти ҳисобланган тарвуз етиштиришда ҳам етакчи давлат ҳисобланади. 2021 йилда Хитой 79 миллион тонна тарвуз ишлаб чиқарган бўлиб, 70 миллион тоннадан ортиқ тарвуз истеъмол қилган. Полиз маҳсулотларини етиштириш, сақлаш ва сотишда Хитой тажрибаси аҳамиятга лойиқ ҳисобланади. Полиз маҳсулотларини сақлаш билан боғлиқ жараёнларнинг самарали ва тежамкор усуллари жорий этилган. Хитойда полиз маҳсулотларини анъанавий усулда, энергоресурслар сарф қилмасдан сақлаш тизими йўлга қўйилган бўлиб, салқин хоналар ва ер ости йўлакларида полиз маҳсулотлари бир неча ҳафтадан бир неча ойгача сақланиши мумкин.

Испанияда полиз маҳсулотлари етиштириш тажрибалари:

— полиз маҳсулотларини етиштиришда мавсумий тебранишлар частотаси камайтирилган бўлиб, полиз маҳсулотлари етиштирувчи худудларда иссиқхоналардан фойдаланиш жуда яхши йўлга қўйилган; маҳсулот етиштиришда майда деҳқон хўжаликлари билан биргаликда йирик кооперативларни сақлаб қолинганлиги, бу орқали технологик ютуқлар учун катта сармоя ажратилганлиги эътиборга моликдир. Полизчилик ривожланган Испаниянинг Алмерия (Испаниянинг жанубий-шарқида

2019-2021 йилларда дунёда етиштирилган полиз маҳсулотлари (тарвуз, қовун) майдони, ялпи ҳосили ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари

№	Давлат номи	2019 йил						2020 йил						2021 йил					
		Тарвуз			Қовун			Тарвуз			Қовун			Тарвуз			Қовун		
		Экин майдони (минг га)	Ялпи ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Ҳами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Ҳами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Ҳами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Ҳами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Ҳами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)
1	Хитой	1530,1	63357,9	41,4	353,8	12395,7	35,0	1528,5	61757,7	40,4	380,6	13220,3	34,7	1471,6	60861,5	41,4	383,7	13541,5	35,3
2	Туркия	93,7	4011,3	42,8	82,3	1813,4	22,0	93,0	4031,2	43,3	78,9	1753,9	22,2	88,0	3870,5	44,0	79,3	1777,1	22,4
3	Эрон	70,3	1697,8	24,5	62,8	1444,8	23,0	60,5	1459,7	24,1	41,4	892,3	21,6	69,0	1930,7	28,0	40,5	854,1	21,1
4	Миср	38,7	1232,3	31,8	24,1	642,2	26,6	44,0	1431,9	32,5	25,6	680,4	26,6	48,7	1583,9	32,5	27,5	742,6	27,0
5	Испания	20,0	1113,2	55,6	20,5	655,7	32,0	20,4	1092,4	53,5	19,0	664,4	35,0	21,5	1200,1	55,8	19,7	660,2	33,5
6	АҚШ	43,7	1842,4	41,7	30,3	850,9	28,1	45,1	1771,1	39,3	29,6	836,9	28,3	41,2	1680,5	40,8	26,0	705,0	27,1
7	Бразилия	103,2	2313,0	22,4	23,4	541,3	23,1	102,0	2244,0	22,0	23,3	581,5	25,0	98,5	2278,2	23,1	22,1	587,7	26,6
8	Ҳиндистон	91,0	2182,0	24,0	50,0	1097,0	21,9	101,0	2520,0	25,0	54,0	1231,0	22,8	100,0	2495,0	25,0	57,0	1266,0	22,2
9	Қозоғистон	54,6	1281,6	23,5	38,8	812,5	20,9	53,6	1248,6	23,3	42,0	893,9	21,3	55,8	1341,0	24,0	45,7	1041,2	22,8
10	Ўзбекистон	51,0	2031,0	39,8				51,4	1837,0	35,7				29,6	1232,5	41,6			
11	Дунё бўйича	3109,3	100954,6	32,5	1031,3	26665,2	25,9	3120,4	100458,9	32,2	1026,1	27040,6	26,4	3084,2	100414,9	32,6	1039,7	27501,4	26,5

Манба: Муаллиф томонидан тузилди. <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC/visualize>

1.3-жадвал

2019-2021 йилларда дунёда етиштирилган полиз маҳсулотлари (тарвуз, қовун) майдони, ялпи ҳосили ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари

№	Давлат номи	2019 йил						2020 йил						2021 йил					
		Тарвуз			Қовун			Тарвуз			Қовун			Тарвуз			Қовун		
		Экин майдони (минг га)	Ялпи ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Жами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Жами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Жами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Жами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)	Экин майдони (минг га)	Жами ҳосил (минг т)	Ҳосилдорлик (т/га)
1	Хитой	1530,1	63357,9	41,4	353,8	12395,7	35,0	1528,5	61757,7	40,4	380,6	13220,3	34,7	1471,6	60861,5	41,4	383,7	13541,5	35,3
2	Туркия	93,7	4011,3	42,8	82,3	1813,4	22,0	93,0	4031,2	43,3	78,9	1753,9	22,2	88,0	3870,5	44,0	79,3	1777,1	22,4
3	Эрон	70,3	1697,8	24,5	62,8	1444,8	23,0	60,5	1459,7	24,1	41,4	892,3	21,6	69,0	1930,7	28,0	40,5	854,1	21,1
4	Миср	38,7	1232,3	31,8	24,1	642,2	26,6	44,0	1431,9	32,5	25,6	680,4	26,6	48,7	1583,9	32,5	27,5	742,6	27,0
5	Испания	20,0	1113,2	55,6	20,5	655,7	32,0	20,4	1092,4	53,5	19,0	664,4	35,0	21,5	1200,1	55,8	19,7	660,2	33,5
6	АҚШ	43,7	1842,4	41,7	30,3	850,9	28,1	45,1	1771,1	39,3	29,6	836,9	28,3	41,2	1680,5	40,8	26,0	705,0	27,1
7	Бразилия	103,2	2313,0	22,4	23,4	541,3	23,1	102,0	2244,0	22,0	23,3	581,5	25,0	98,5	2278,2	23,1	22,1	587,7	26,6
8	Ҳиндистон	91,0	2182,0	24,0	50,0	1097,0	21,9	101,0	2520,0	25,0	54,0	1231,0	22,8	100,0	2495,0	25,0	57,0	1266,0	22,2
9	Қозғистон	54,6	1281,6	23,5	38,8	812,5	20,9	53,6	1248,6	23,3	42,0	893,9	21,3	55,8	1341,0	24,0	45,7	1041,2	22,8
10	Ўзбекистон	51,0	2031,0	39,8				51,4	1837,0	35,7				29,6	1232,5	41,6			
11	Дуне бўйича	3109,3	100954,6	32,5	1031,3	26665,2	25,9	3120,4	100458,9	32,2	1026,1	27040,6	26,4	3084,2	100414,9	32,6	1039,7	27501,4	26,5

Манба: Муаллиф томонидан тузилди. <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC/visualize>

жойлашган) ўлкаси Андалусия автономининг барча аграр саноат патентларининг 31 фоизига эгалик қилади⁴⁷.

Ишлаб чиқарувчи ташкилотлар бирлашмаси (АРО)—иқтисодий, ҳукуқий, ташкилий, техник жihatдан ўз аъзоси ҳисобланган қишлоқ хўжалиги кооперативлари (100 фоизи аъзо бўлган) ва маҳсулот етиштирувчилар (70 фоизи аъзо бўлган)га маслаҳат ва хизматлар кўрсатиш учун салоҳиятли кадрларга эга ташкилот ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчи ташкилотлар бирлашмаси янги яратилган инновацион қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тижоратлаштириш ва сотиш жараёнида вужудга келиши мумкин бўлган муаммоларни ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга, маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва кооперативлар Ишлаб чиқарувчи ташкилотлар бирлашмаси (АРО)да субсидияларни олишга ёрдам бериш, инсон ресурслари (HR) ва иммиграция, техника ишлаб чиқариш ва кассаликлар назорати, сифат назорати, лаборатория таҳлили ва тадқиқотлари, кадрлар тайёрлаш, маркетинг ва чет элда реклама, тадқиқот ва статистика, алоқа, суғурта ва саёҳат каби бўлимлар хизматидан фойданиш имконига эга. Испаниядаги йирик кооперативларда тижоратлаштириш, маркетинг, технология, сифат назорати, кадрлар бўлимлари мавжуд. Лекин кичик ва янги кооперативлар Ишлаб чиқарувчи ташкилотлар бирлашмаси (АРО) хизматидан фойдаланиш имконига эга бўлади. Бу бозорга янги инфратузилмаларнинг қўшилишига имконият яратади.

Испания қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ички бошқарув ва амалиётларидга асосан турли ҳукуқий тузилмалар ва солиқ режимларига эга. Улар ичида энг кенг тарқалган турлари:

- Қишлоқ хўжалиги кооператив компанияси (S.C.A);
- Трансформацион қишлоқ хўжалиги компанияси (S.A.T).

Полиз маҳсулотлари навларини оптималлаштириш учун хўжаликларда тажриба майдонлари ташкил этилган, маҳсулотнинг сақланиш муддатини

⁴⁷ European Commission report Structure and strategy of fruit and vegetables cooperatives in Almería and Valencia. Spain 2012

узайтириш, ҳажми, ранги, таъми ва узок йўлга чидамлилиги устида доимий ишланади.

Қишлоқ хўжалиги Туркия иқтисодиётининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланади. 2021 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари улуши ялпи ички маҳсулотда 5,65 фоизни ташкил этди. Эътиборли жиҳати Туркия қишлоқ хўжалигида 2000 йилдан бошлаб йирик ислоҳотларни амалга оширди. Ислоҳотлар Туркияда қишлоқ хўжалиги ривожланишига тўсик бўлаётган муаммолар ечимига қаратилди ва шундан келиб чиқиб, **Туркия** қишлоқ хўжалигида амалга оширилган ислоҳотларнинг асосий йўналишларидан бири илмий-тадқиқот ишлари ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилган илмий-тадқиқот ишларини молиялаштириш, умумлаштириш Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва Ўрмон хўжалиги вазирлиги зиммасига юклатилган. Шунингдек, Туркиянинг Илмий ва Технологик тадқиқот ташкилоти (TUBITAK) ҳам қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган тадқиқотларнинг айрим соҳаларини молиялаштиради. Туркия ҳукумати томонидан “Қишлоқ хўжалигини қайта қуриш ва қўллаб-қувватлаш сиёсати” доирасида қишлоқ хўжалигида янги ёндашувларни қўллаб-қувватлаш, фермерларнинг турмуш даражасини ошириш учун таркибий ўзгаришларни қамраб олган лойиҳалар амалга ошириш бошланган. Туркия қишлоқ хўжалигида амалга оширилган ислоҳотларда қуйидаги асосий вазифалар белгиланган:

- полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи фермер хўжаликларини рўйхатга олиш;
- маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг тўғридан-тўғри даромадларини қўллаб-қувватлаш;
- иқтисодиёт учун юк бўлган ва ҳақиқий ишлаб чиқарувчиларга етиб бормаётган субсидияларни бекор қилиш;
- кичик ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш орқали ижтимоий адолатни сақлаш;
- экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш;

– нархларга йўналтирилган эркин бозор муҳитини сақлаб қолиш.

Ислоҳотлар натижасида **Туркияда** уруғчилик сектори жуда катта ютуқларига эришди. 2007 йилдан 2020 йилгача бўлган даврда уруғчилик компаниялари ва сертификатланган уруғ ишлаб чиқариш ҳажми уч баробарга кўпайган. Уруғчилик қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳосилдорлигига таъсир кўрсатувчи энг асосий омиллардан бири ҳисобланади, жумладан, полизчилик тармоғининг унумдорлиги ва рентабеллигига таъсир этувчи омил ҳисобланади. Туркия уруғчилик уюшмаси (TURKTOB) уруғчилик секторини лойиҳалаштириш ва тартибга солиш бўйича профессионал ҳисобланган ҳукуқий ва жамоат ташкилоти сифатида фаолият кўрсатишни бошлади. Уюшма таркибида етгита қуйи бирлашмаларни бириктирган бўлиб, улар “Ўсимликлар селекцияси бирлашмаси (BISAB)”, “Кўчат ишлаб чиқарувчилар бирлашмаси (FUAB)”, “Кўчат етиштирувчилар бирлашмаси (FIDEBIRLIK)”, “Манзарали ўсимликлар бирлашмаси (SUSBIR)”, “Уруғ тарқатувчилар бирлашмаси (TODAB)”, “Уруғ ишлаб чиқарувчилар бирлашмаси (TSUAB)” ва “Сабзавот ва полиз уруғи етиштирувчилар бирлашмаси (TYB)” кабилар ҳисобланади. Туркия уруғчилик уюшмаси таркибида фаолият юритаётган “Сабзавот ва полиз уруғи етиштирувчилар бирлашмаси” соҳада фаолият юритувчиларнинг профессионал бирдамлигини таъминлаш, полиз маҳсулотлари етиштирувчилар ва уруғ етказиб берувчилар ўртасида ҳамкорликни таъминлаш имконини яратди. Бундан ташқари, бирлашма фаолияти йўлга қўйилгандан сўнг, янги кўплаб маҳаллий полиз уруғ навлари яратилди ва маҳаллий уруғ ишлаб чиқарувчи компаниялар ташкил этилди. 2020 йилга келиб Туркияда 850 дан ортиқ уруғ ишлаб чиқарувчи компаниялар фаолият юритмоқда. Бу компаниялар томонидан ишлаб чиқарилган уруғ ҳажми миллион тоннадан ортиб кетди (2007 йилда 300 минг тоннани ташкил этган). Бундан ташқари, фақат селекция билан шуғулланувчи 100 дан ортиқ

компаниялар фаолият юритиб, жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган янги маҳаллий уруғ навларини яратиш дастурларини амалга оширмоқда⁴⁸.

Дунё полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажми бўйича Россия Федерацияси етакчи мамлакатлардан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, Россия полиз маҳсулотлари етиштириш хавфли деҳқончилик зонасида жойлашган бўлиб, ҳосилдорлик даражаси йилнинг метеорологик шароитларига боғлиқ. Россия Федерациясида **полизчилик тармоғи** ҳосилдорлигини ошириш муҳим вазифа ҳисобланади. Полиз экинларининг дунё миқёсида ўртача ҳосилдорлиги 30,3 ц/га ни ташкил этса, Россияда бу кўрсаткич 9–10 ц/га ни ташкил этади ва бу соҳанинг салмоқли захиралари мавжудлигини англатади⁴⁹.

Россия Федерациясида полизчилик тармоғида илмий-тадқиқот ишларига катта эътибор қаратилади. Илмий-тадқиқот ишларида ҳудудларнинг хусусиятларига алоҳида эътибор қаратилади. Полизчилик тармоғида амалга оширилаётган илмий-тадқиқот ишлари қуйидаги муассасаларда амалга оширилади: Умумроссия суғориладиган сабзавот ва полизчилик илмий-тадқиқот институти (Астрахан вилояти), Бутунроссия сабзавотчилик илмий-тадқиқот институти (Астрахан ва Ростов вилояти) ва Ғарбий Сибир станцияси (Олтой ўлкаси). Мамлакатнинг полизчилик тармоғида ишлаб чиқаришни ташкил этиш тизими маҳсулот ҳосилдорлигини ортиши, тармоқнинг рентабеллик даражасини кўтаришга ва полиз маҳсулотлари етиштирувчи деҳқонлар даромадларининг ошишига хизмат қилади. Илмий-тадқиқот институтлари томонидан яратилган маҳаллий иқлим шароитларига мос тарвуз, қовун ва қовоқ навлари уруғлари Россия компаниялари томонидан уруғчилик бозорида муваффақиятли тарғиб қилинмоқда. Мамлакатда илмий-тадқиқот институтлари билан ҳамкорликда яратилган маҳаллий полиз навларининг уруғларини фермер хўжаликларга сотишда “Поиск” селекция ва уруғчилик компанияси, “SeDeK Агрофирма” МЧЖ, “SIMBIOTEK” илмий-

⁴⁸ Aziz Ozmerzi, Burhan Ozkan “An overview of Turkish agriculture” 2018 y.

⁴⁹ <http://potatoveg.ru/glavnaya-tema/problem-y-i-perspektivy-razvitiya-baxchevodstva-rossii.html>

ишлаб чиқариш компанияси МЧЖ, “Семко-Жуниор” ЁАЖ каби компаниялар кенг кўламли фаолият юритади. Тарвузнинг 150 дан ортиқ, қовуннинг 100 дан ортиқ ва қовокнинг 60 дан ортиқ нав ва дурагайлари мамлакат ҳудудида фойдаланиш учун давлат реестрига киритилган. Хусусий секторда фаолият юритаётган компаниялар маҳаллий полиз маҳсулотлари навлари ва дуругайларидан кенг фойдаланади.

Полизчилик тармоғини самарадорлигини ошириш ва ривожлантириш бўйича хорижий ривожланган давлатларнинг тажрибалари, тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари ва мамлакатимиз полизчилик тармоғида қўллаш мумкин бўлган муҳим жиҳатлар келтириб ўтилган (1.4-жадвал).

Шу жумладан, Испания, Туркия, Россия, Хитой ва бошқа давлатларнинг тармоқни ривожлантириш бўйича тажрибалари ўрганилиб, мамлакатимиз полизчилик тармоғида қўллаш мумкин бўлган йўналишлари, масалан, фермерлар ва полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларга консальтинг хизматлари кўрсатувчи Ишлаб чиқарувчи ташкилотлар бирлашмаси (АРО) фаолиятини йўлга қўйиш, шунингдек, полиз маҳсулотлари уруғларини етиштиришда давлат ва хусусий сектор ҳамкорлигининг йўлга қўйилиши, аҳоли истеъмоли учун полиз маҳсулотлари (fresh), мураббо, қуритилган ҳолда йўналтириш, полиз экинлари касалликларига қарши курашиш ва касалликларни олдини олиш бўйича хорижий тажрибаларни кенг ўрганиш ва маҳсулот етиштирувчи хўжаликлар учун консальтинг хизматларини йўлга қўйиш энг долзарб масала эканлиги таклиф сифатида берилган. Тармоқнинг иқтисодий самарадорлигини оширишда унга таъсир этувчи омиллар билан бирга хорижий мамлакатларнинг замонавий тажрибалари муҳим аҳамият касб этади.

Полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжалик вакиллари илғор хорижий тажрибалар ва хорижда бўлаётган соҳага оид янгиликлардан хабардор эмас. Тармоқда фаолият юритаётган деҳқонларни соҳага оид хорижий тажрибалар тўғрисидаги маълумотлар билан таништириш механизмини

такомиллаштириш, ўзаро ҳамкорликни кучайтириш жуда муҳим вазифа ҳисобланади.

1.4-жадвал

Полизчилик тармоғини самарадорлигини ошириш механизмлари бўйича хорижий тажрибаларнинг муҳим йўналишлари⁵⁰

Полизчилик тармоғида фойдаланиш учун муҳим жиҳатлар	Мамлакатнинг полизчилик тармоғида татбиқ этиш йўналишлари
1). Полиз маҳсулотлари уруғларини етиштиришда давлат ва ҳусусий сектор ҳамкорлигининг йўлга қўйилганлиги (Туркия); • полиз маҳсулотларининг янги турларни яратиш бўйича илмий изланишларга субсидиялар ажратиш (Туркия, Испания, Хитой).	• ҳосилдорлиги юқори бўлган полиз маҳсулотлари экилишига эришилади; • янги бозорлар учун рақобатбардош бўлган полиз маҳсулотлари турлари яратилади.
2). Полиз маҳсулотлари экспорт қилувчи корхоналарни ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш (Испания). • полиз маҳсулотлари етиштирувчи кооперативлар фаолиятининг йўлга қўйилганлиги (Хитой)	Мамлакатда етиштирилган полиз маҳсулотлари учун янги бозорларни кашф қилиш, етиштирилган маҳсулотларни юқори нархларда сотиш имконини беради.
3). Полиз маҳсулотларини қайта ишлаш ва маркетинг фаолияти: (Хитой): • аҳоли истеъмоли учун полиз маҳсулотлари fresh, мураббо, қуритилган ҳолда йўналтирилади; (Испания, Хитой) • полиз маҳсулотлари уруғидан табобат ва саноатда фойдаланиш (Туркия, Испания)	Бу тажрибаларни қўллаш полизчилик тармоғида юқори иқтисодий самарадорликка эришиш имконини беради.
4). Фермерлар ва полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларга консальтинг хизматлари кўрсатувчи Ишлаб чиқарувчи ташкилотлар бирлашмаси (АРО) фаолияти йўлга қўйилган (Испания)	Полиз маҳсулотлари етиштирувчиларга ҳуқуқий, иқтисодий маслаҳатлар бериш, кредит олиш учун ёрдам бериш, НР билан ишлаш, маркетинг ва чет элда реклама қилиш, алоқа, статистика юритиш, янги бозорларга кириб бориш фаолияти тизимли йўлга қўйилади.

Жиззах ва Сирдарё вилоятларида жойлашган полиз маҳсулотлари етиштирувчи 108 нафар респондентлар билан ўтказилган сўровномалар натижасига кўра, Сирдарё вилоятидада 64 фоиз, Жиззах вилоятида 52 фоиз

⁵⁰ Тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

респондентлар хорижий илғор тажрибалар тўғрисида маълумотга эга эмаслиги, мос равишда 16 фоиз ва 11 фоизи бундай маълумотларни қаердан ва қандай олиш тўғрисидаги маълумотларга эга эмаслиги тўғрисида билдирган. Шу билан бирга, барча (100 фоиз) респондентлар учун хорижий тажрибаларни ўрганиш истаклари мавжудлигини билдирган.

Респондентларнинг сўровнома жавоблари натижаларига кўра аниқланадики, хўжаликларнинг 54 фоизи давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлашга зарурат сезишини, 48 фоизи ахборот алмашиш ва сотишни ташкил этиш бўйича кооператив ташкил этиш хоҳишини билдирган. Шу ўринда, хулоса қилиб айтиш мумкинки, юқоридаги тажрибаларни мамлакатимиз полизчилик тармоғида қўллаш самарадорликни оширишга хизмат қилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш мумкинки, мамлакатимизда полизчиликни ривожлантиришда хорижий илғор тажрибаларни ўрганиш ва уларнинг тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда жорий этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: Полиз маҳсулотлари уруғларини етиштиришда давлат ва хусусий сектор ҳамкорлигини йўлга қўйиш (Туркия тажрибаси); полиз маҳсулотларининг янги турларни яратиш бўйича илмий изланишларга субсидиялар ажратиш (Туркия, Испания, Хитой давлатлари тажрибаси); фермерлар ва полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларга консальтинг хизматлари кўрсатувчи бирлашмалар фаолиятини йўлга қўйиш (Испания тажрибаси); полиз маҳсулотлари уруғларини етиштириш, қадоклаш, сақлаш ва сотишда илмий-тадқиқот институтлари ва хусусий сектор ҳамкорлигини ривожлантириш (Россия тажрибаси) мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Биринчи боб бўйича хулосалар

1. Полизчилик тармоғи қишлоқ хўжалигидаги бошқа тармоқларга нисбатан фарқли хусусиятларга эга. Етиштирилган маҳсулотнинг сақланиш жараёни, мавсумийлик даражаси ва таъсир этувчи омиллар ўзига хос хусусиятларни белгилаб беради. Полиз маҳсулотлари ишлаб чиқаришни

мавсумийлик циклидан ишаб чиқаришни йил бўйича циклга ўтказилиши ва миллий уруғчилик тизимини такомиллаштириш ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини камайиши ва иқтисодий самарадорликни кўтариш имкониятини беради.

2. Полизчилик тармоғининг самарадорлик кўрсаткичларини иқтисодий, экологик ва технологик каби гуруҳларга туркумланади. Полиз маҳсулотлари етиштиришда бир бирлик етиштирилган маҳсулот ҳисобига сарф қилинган харажатларнинг миқдор ва қиймати, бир бирлик майдонда (m^2 , сотих, гектар) етиштирилган маҳсулот ҳисобига сарф қилинган харажатларнинг миқдор ва қиймати, бир бирлик майдон (m^2 , сотих, гектар) ва бир бирлик маҳсулот (килограмм, центнер тонна) ҳисобига олинган фойда миқдори, етиштирилган полиз маҳсулотлари турлари бўйича рентабеллик даражаси ва бошқа шу каби кўрсаткичлар полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларда маҳсулот етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш имкониятини беради. Иқтисодий самарадорликни ошириш сарфланган ресурсларнинг тежамкорлик билан ишлатилиши, полиз маҳсулотларининг ҳажм ва сифат йўқотилишини камайтирган ҳолда етиштириш ҳажмини кўпайтириш, мавсумнинг барча даврларида истеъмолчилар учун сифатли ва қулай нархларда маҳсулот етказиб бериш орқали таъминланиши мумкин.

3. Полиз маҳсулотларини етиштириш ва сотиш жараёнида йўқотилиш даражасининг юқорилиги бевосита самарадорликка таъсир этади. Полиз маҳсулотларини йўқотиш даражасини микро ва макро даражадаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда “Нарх”, “Ҳисобот”, “Тоифа” каби усуллардан фойдаланган ҳолда аниқлаш мумкин.

4. Хорижий тажрибалар таҳлилидан келиб чиқиб, тармоқни ривожлантиришда интенсив маҳсулот етиштиришни кенг жорий этиш, уруғчилик генофондини шакллантириш, маркетинг соҳасини ривожлантириш, иқтисодий-ташкилий рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш, агроконсалтинг хизматини жорий қилиш ҳамда ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

2-БОБ. ПОЛИЗ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШНИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА МАВЖУД ТЕНДЕНЦИЯЛАР

2.1. Тармоқда олиб борилаётган таркибий ислохотлар ва ривожланиш тенденциялари

Полизчиликнинг барқарор ривожланиб бориши бевосита тармоқнинг ўзига хос хуусиятларига, жумладан, полиз маҳсулотларининг мавсумий етиштирилиши, маҳсулотларни йиғиб олиш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш жараёни билан изоҳланади. Тармоқнинг барқарор ривожланиши учун амалга ошириладиган жарёнларда мавжуд муаммо ва камчиликларни иқтисодий ёки ташкилий чоралар ёрдамида ечиш полиз маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини ошириш ва дунё бозорида рақотбардош маҳсулотлар етиштириш имкониятларини кенгайтишга хизмат қилади.

Сўнгги йилларда, мамлакатимизда аҳолини сифатли озиқабоп полиз маҳсулотлари билан таъминлаш, экспорт қилиш ҳажмини ошириш учун таъсирчан чора-тадбирлар қўлланилмоқда. Республикамизда охириги йилларда амалга оширилган ташкилий ва иқтисодий ислохотлар натижасида полиз экин майдонлари 2016-2021 йилларда 12,7 минг гектарга кенгайган, 2016 йилда полиз экин майдонлари 58,8 минг гектарни ташкил этган бўлса, 2021 йилга келиб 71,5 минг гектарни ташкил этган. Таҳлил натижалари кўрсатишича, 2016-2021 йиллар давомида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 236,2 минг тоннага (2016 йилда 2044,9 минг тона, 2021 йилда 2281,1 минг тонна) ортган (2.1-жадвал).

Полиз маҳсулотлари етиштиришда ўсиш кўрсаткичлари республикамизнинг турли ҳудудларида турли хил тенденцияга эга бўлган. 2016-2021 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Қашқадарё, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сурхондарё, Фарғона, Хоразм вилоятлари ўсиш тенденциясини сақлаб қолган бўлса, Жиззах, Сирдарё ва Тошкент вилояти полиз маҳсулотлари етиштиришда ўсиш тенденциясига эга бўлмаган.

2.1-жадвал.

Ўзбекистон Республикасида полиз маҳсулотлари етиштиришнинг иқтисодий кўрсаткичлари (2016-2021 й.й.)⁵¹

Худудлар	Полиз экин майдони, минг га.						Ялли ҳосил, минг тонна						Ҳосилдорлик, ц/га					
	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил
Қорақалпоғистон Республикаси	10,6	12,3	10,1	12,0	11,8	13,8	127,5	135,0	134,4	146,8	152,6	164,8	117,9	112,3	128,5	118,1	132,7	160,8
Андижон	2,2	2,0	1,8	1,4	2,0	2,3	117,9	134,8	139,5	174,2	169,5	178,7	214,7	194,8	234,5	270,0	266,1	302,4
Бухоро	2,1	2,3	2,8	4,3	3,6	4,2	139,8	144,8	148,3	171,6	175,9	181,3	235,7	237,0	229,1	210,4	236,2	286,2
Жиззах	5,8	6,9	9,6	9,8	13,7	16,1	299,7	270,3	227,0	262,3	264,4	269,5	178,6	164,5	139,6	136,4	112,9	136,8
Қашқадарё	7,2	6,3	5,9	4,5	4,9	5,7	150,6	153,8	149,8	163,2	163,3	177,1	202,1	202,5	229,4	237,3	229,9	278,5
Навоий	1,6	1,3	1,3	1,3	1,5	1,7	74,2	82,1	88,2	92,0	94,4	98,7	262,3	269,5	262,5	260,5	221,1	267,9
Наманган	2,3	1,9	1,7	1,5	1,6	1,9	77,1	70,3	76,1	86,1	94,3	102,8	254,8	226,3	170,4	174,1	171,3	207,5
Самарқанд	3,0	2,5	2,7	2,3	2,8	3,2	123,4	111,5	120,0	129,1	131,1	150,8	232,5	215,2	229,4	207,8	128,6	155,8
Сурхондарё	3,4	2,8	3,0	3,1	3,8	4,4	207,9	244,8	249,9	295,1	307,6	320,3	328,0	345,5	303,1	246,8	245,5	297,4
Сирдарё	5,9	3,3	4,2	2,6	4,2	4,9	342,1	326,9	216,3	237,0	252,6	260,8	307,7	261,6	218,3	230,7	196,2	237,7
Тошкент	4,9	2,9	2,4	2,0	2,5	2,9	162,3	158,2	81,6	59,0	59,8	54,8	221,0	294,7	203,9	218,3	169,9	205,8
Фарғона	2,5	2,2	2,0	2,9	3,1	3,6	77,9	64,1	82,6	112,9	124,6	142,6	208,3	170,6	170,8	164,6	141,7	171,7
Хоразм	7,2	5,6	4,9	5,5	5,8	6,8	144,5	134,4	123,3	139,4	144,2	159,7	186,1	208,7	203,5	203,7	191,5	232,0
Ўзбекистон Республикаси	58,8	52,3	52,6	53,4	61,1	71,5	2044,9	2031,0	1837,0	2068,7	2134,4	2281,1	209,4	197,9	189,8	180,4	168,3	203,9

⁵¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллаиф томонидан ҳисобланган

Полиз маҳсулотларининг самарадорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан бири бўлган ҳосилдорлик кўрсаткичи мамлакатимизда 2016-2021 йилларда камайиш (2016 йилда 209,4 ц/га, 2021 йилда 203,9 ц/га) тенденциясига эга бўлган. Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, республикада полиз маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ўртача ҳосилдорликда салбий кўрсаткичлар кузатилган бўлсада, Қорақалпоғистон Республикаси (2016 йилда 117,9 ц/га, 2021 йилда 160,8 ц/га), Андижон вилояти (2016 йилда 214,7 ц/га, 2021 йилда 302,4 ц/га), Қашқадарё вилояти (2016 йилда 202,1 ц/га, 2021 йилда 278,5 ц/га) ва Хоразм вилоятида (2016 йилда 186,1 ц/га, 2021 йилда 232,0 ц/га) ҳосилдорлик ўсиб борган. Шунини таъкидлаш лозимки, ҳосилдорлик ҳудудлар кесимида турлича кўрсаткичга эга бўлган. 2021 йилда Жиззах вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш кўрсаткичи ўртача бир гектарда 136,8 центнерни ташкил этган бўлса, Андижон вилоятида ўртача ҳосилдорлик 302,4 центнерни ташкил этди. 2021 йилда полиз маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг натурал шаклда ялпи ҳосил ҳудудлар кесимида ҳар хил кўрсаткичларга эга, Тошкент вилоятида 54,8 минг тонна, Наманган вилоятида 123,8 минг тонна, Навоий вилоятида 98,7 минг тонна полиз маҳсулоти ишлаб чиқарилган бўлса, Сурхандарё вилоятида 320,3 минг тонна, Жиззах вилоятида 269,5 минг тонна, Сирдарё вилоятида 260,8 минг тонна полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарилган. Демак, полиз маҳсулотлари етиштириш самарадорлигини оширишда ҳудудларда ёндашувлар бир хил эмас, яъни барча ҳудудларда ишлаб чиқариш жараёнига ёндашувни самарали деб бўлмайди. Бу ҳудудлар мавжуд бўлган салоҳиятдан етарлича ва самарали фойдаланилмаётганини билдиради.

Биз қишлоқ хўжалигида амалга оширилган ислохотлар натижасини республикаимиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришдаги таркибий ўзгаришларда кўришимиз мумкин. Мамлакатимизда полиз экин майдонлари 2021 йилда 2018 йилга нисбатан 18900 гектарга ортган бўлса (2.2-жадвал), шундан қовун экин майдонлари 4272 гектарга, тарвуз экин майдонлари 10259 гектарга, қовоқ экин майдонлари 1273 гектарга ортган.

2.2- жадвал

Полиз экинлари экилган экин майдони тўғрисида маълумот (гектар)⁵²

Худудлар	2018 йил				2019 йил				2020 йил				2021 йил			
	Қовун	Тарвуз	Қовоқ	жами	Қовун	Тарвуз	Қовоқ	жами	Қовун	Тарвуз	Қовоқ	жами	Қовун	Тарвуз	Қовоқ	жами
Қорақалпоғистон Республикаси	4880	4398	822	10100	6 843	5 088	953	12884	6 730	4 992	1 081	12803	7538	5591	1211	14339
Андижон	354	1284	162	1800	297	1 147	120	1 564	390	1 453	154	1997	437	1627	172	2237
Бухоро	1090	1060	650	2800	2 559	1 717	443	4 719	1 885	1 628	1 004	4517	2111	1823	1124	5059
Жиззах	3510	5882	208	9600	3 591	6 191	300	10 082	4 098	9 246	252	13596	4590	10356	282	15228
Қашкадарё	1258	4180	462	5900	1 180	3 322	317	4 819	1 083	3 735	323	5141	1213	4183	362	5758
Навоий	291	874	135	1300	433	843	178	1 454	396	1 004	249	1649	444	1124	279	1847
Наманган	798	810	92	1700	791	721	80	1 592	769	623	86	1478	861	698	96	1655
Самарқанд	738	1586	376	2700	790	1 467	356	2 613	859	1 831	503	3193	962	2051	563	3576
Сурхондарё	900	1576	524	3000	1 327	1 820	468	3 615	1 499	2 258	433	4190	1679	2529	485	4693
Сирдарё	2252	1632	316	4200	1 769	837	217	2 823	2 104	1 527	201	3832	2356	1710	225	4292
Тошкент	563	1448	389	2400	530	1 447	387	2 364	560	1 441	289	2290	627	1614	324	2565
Фарғона	679	1263	58	2000	1 155	1 752	139	3 046	1 046	2 039	111	3196	1172	2284	124	3580
Хоразм	1472	3463	165	4900	1 880	3 549	330	5 759	1 883	3 609	329	5821	2109	4042	368	6520
Ўзбекистон Республикаси	18785	29456	4359	52600	23 145	29 901	4 288	57 334	23 302	35 386	5 018	63706	26153	39715	5632	71500

⁵² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллаиф томонидан тузилган

Республикамизда полиз маҳсулотлари экин майдонлари барча турлар бўйича сўнгги йилларда ўсиш кўрсаткичларини сақлаб қолган бўлсада, ҳудудлар кесимида кўрсаткичлар турлича бўлган. Полиз экин майдонлари ўсиш кўрсаткичи 2021 йилда 2018 йилга нисбатан Жиззах вилоятида 5628 гектарни, Сурхандарё вилоятида 1693 гектарни, Сирдарё вилоятида 92 гектарни ташкил этган бўлсада, полиз экин майдонлари Наманган вилоятида 2018 йилда 1700 гектардан 2021 йилда 1655 гектарга, ёки 3 фоизга қисқарган.

Полиз маҳсулотлари турлари (қовун, тарвуз, ковок) бўйича ҳам ҳудудлар кесимида тенденция турлича бўлган. Қовун экин майдонлари 2018-2021 йилларда Жиззах (1080 гектар), Сирдарё (104 гектар) вилоятларида ўсиш кўрсаткичларида, Қашқадарё (-45 гектар) вилоятида камайиш кўрсаткичларида бўлган. Бу ҳолат бошқа полиз маҳсулотлари экин майдонларининг ўзгариш динамикасида ҳам кузатилган. Қашқадарё вилоятида 2018-2021 йилларда полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги гектарига 76 цетнерга ўсиш кўрсаткичларида бўлсада, шу йилларда полиз маҳсулотлари ялпи экин майдонлари 142 гектарга қисқаргани аниқланди (2.1-жадвал). Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий ресурси ҳисобланган ердан ҳудудларда мавжуд имкониятлар даражасида фойдаланилмаётганини кузатиш мумкин. Бу ўз-ўзидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, жумладан полиз экинларининг ялпи ҳосили ўсишига бевосита таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Санитария-эпидемиологик осойишталик ва жамоат саломатлиги хизмати томонидан тавсия этилган тиббий меъёрларга кўра, аҳоли жон бошига полиз маҳсулотлари истеъмоли йиллик 37 килограммни ташкил этгани ҳолда, Наманган вилоятида 33,5 кг/кишини, Тошкент вилоятида 20,3 кг/кишини, Фарғона вилоятида 33,2 кг/кишини ташкил этган бўлса, Жиззах вилоятида 191,3 кг/киши, Сурхондарё вилоятида 117,1 кг/киши, Сирдарё вилоятида 298,5 кг/киши миқдорида полиз

маҳсулотлари етиштирилган. Демак, ҳудудларда полиз маҳсулотлари ишлаб чиқариш ислохотларига турлича ёндашув мавжудлигини кўрсатади (2.1-расм).

2.1-расм. Республиканинг айрим ҳудудларида тиббий меъёрга нисбатан полиз маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳолати.⁵³

Монографик тадқиқотлар ўтказилган, Сирдарё ва Жиззах вилоятларида етиштирилган полиз маҳсулотлари ҳажми белгиланган тиббий меъёрлардан бир неча баробар (Сирдарё вилоятида 8,0 баробар, Жиззах вилоятида 5,1 баробар) баланд эканлиги, вилоятларда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш, сақлаш ва экспорт қилишдаги салоҳиятдан етарлича фойдаланилмаётганини англатади. Биз бу кўрсаткичларни полиз маҳсулотлари турлари кесимида таҳлил қилсак, ҳолатнинг аниқ таҳлили намоён бўлади (2.3-жадвал). Республикамизда аҳоли жон бошига қовун ишлаб чиқариш ўртача 23 кг бўлиб, Сирдарё (182 кг), Жиззах (71 кг) вилоятларида белгиланган тиббий меъёрдан (54 кг) юқори, аксинча Тошкент (5 кг), Фарғона (9 кг), Андижон (10 кг) вилоятларидан тиббий меъёрлардан ўн баробаргача

⁵³ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллаиф томонидан ҳисобланган

кам қовун маҳсулотлари етиштирилади. Тарвуз етиштириш республикаимиз табиий иқлим шароитларига мослиги ва етиштириш анъаналарининг тарихийлиги сабаб юқори кўрсаткичларга эга.

2.3-жадвал

Ўзбекистонда тиббий меъёрга нисбатан полиз маҳсулотлари турларини ишлаб чиқариш ҳолати (2020 йил)⁵⁴

Худудлар	Қовун			Тарвуз			Қовок		
	Киши бошига амалда етиштирилган маҳсулот	Тиббий меъёр	Амалда етиштирилган маъсулотнинг тиббий меъёрга нисбатан ҳажми (+,-)	Киши бошига амалда етиштирилган маҳсулот	Тиббий меъёр	Амалда етиштирилган маъсулотнинг тиббий меъёрга нисбатан ҳажми (+,-)	Киши бошига амалда етиштирилган маҳсулот	Тиббий меъёр	Амалда етиштирилган маъсулотнинг тиббий меъёрга нисбатан ҳажми (+,-)
Қорақалпоғистон Республикаси	47	54,5	-7,8	34	36,5	-2,9	8	7	1,3
Андижон	10	54,5	-44,4	42	36,5	5,5	10	7	2,5
Бухоро	53	54,5	-1,9	38	36,5	1,5	11	7	3,6
Жиззах	71	54,5	17,0	112	36,5	75,7	3	7	-4,3
Қашқадарё	9	54,5	-45,4	37	36,5	0,3	3	7	-3,8
Навоий	21	54,5	-33,9	67	36,5	30,4	10	7	2,7
Наманган	15	54,5	-39,9	17	36,5	-19,2	1	7	-6,0
Самарқанд	4	54,5	-50,4	18	36,5	-18,5	4	7	-3,1
Сурхондарё	33	54,5	-21,4	83	36,5	46,8	8	7	1,2
Сирдарё	182	54,5	127,4	101	36,5	64,1	7	7	-0,3
Тошкент	5	54,5	-49,3	14	36,5	-22,5	3	7	-3,7
Фарғона	9	54,5	-45,7	24	36,5	-12,2	1	7	-6,4
Хоразм	27	54,5	-27,6	47	36,5	10,9	5	7	-1,9
Ўзбекистон Республикаси	23	54,5	-31,9	37	36,5	0,5	5	7	-2,4

Жадвалда келтирилган маълумотлар таҳлилидан аниқланадиги, республикада тарвуз ишлаб чиқаришнинг йиллик аҳоли жон бошига ўртача кўрсаткичлари белгиланган тиббий меъёрдан (36,5 кг) юқори (+0.5 кг) ҳисобланади. Бундан ташқари, аҳоли жон бошига тарвуз етиштириш кўрсаткичи белгиланган тиббий меъёрлардан юқори бўлган худудлар салмоғи

⁵⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллаиф томонидан ҳисобланган.

ҳам юқори, Андижон (42 кг), Бухоро (38 кг), Жиззах (112 кг), Қашқадарё (37 кг), Навоий (67 кг), Сурхондарё (83 кг), Сирдарё (101 кг) ва Хоразм (47 кг) вилоятларидаги етиштирилган маҳсулотлар кўрсаткичи маълумотларни тасдиқлайди.

Агар, полиз экинлари етиштиришда тўқсонбосди усулидан фойдаланиш ва ёш мевали боғлар ичига экиш имкониятлари жорий этилса, мавжуд салоҳият янада ортиб боради. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда полиз маҳсулотларини етиштиришда ерларнинг таснифланиши уч хил бўлиб, полиз маҳсулотлари асосий экин сифатида, такрорий ва оралик экин сифатида ҳамда ёш мевали боғлар ораларига экилади. 2019-2021 йилларда асосий экин тури сифатида етиштирилган полиз маҳсулотлари ҳажми 110,8 фоизга такрорий ва оралик экинлар сифатида етиштирилган маҳсулот ҳажми 107,5 фоизга ортган бўлса, ёш мевали боғлар қатор ораларида етиштирилган полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 86,5 фоизга камайган (2.4-жадвал).

2.4-жадвал

Ўзбекистон Республикасида озукабоп полиз ялпи ҳосилининг экилган майдонлар таснифи тўғрисида маълумот⁵⁵

Таснифи	2019 йил		2020 йил		2021 йил		2021 йил 2019 йилга нисбатан	
	Ҳажми, минг тонна	Ҳажмига нисбатан, %	Ҳажми, минг тонна	Ҳажмига нисбатан, %	Ҳажми, минг тонна	Ҳажмига нисбатан, %	(+, -)	%
Асосий майдонда йиғилган ялпи ҳосил	949225	45,9	999313	46,8	1052044	47,7	102819	110,8
Такрорий ва оралик экинлар	881471	42,6	914147	42,8	948034	42,9	66563	107,5
Ёш мевали боғлар, ҳамда бошқа кўп йиллик дарахтзорлар қатор ораларига экилган экинлар	237967	11,5	220944	10,4	205139	9,4	-32828	86,2

⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган

Мамлакатимизда асосий экин сифатида экилган полиз маҳсулотлари ҳосили 2019 йилда жами полиз маҳсулотлари ялпи ҳосилининг 45,9 фоизини ташкил этган бўлса, 2021 йилга келиб бу кўрсаткич 47,7 фоизни ташкил этгани ҳолда, такрорий ва оралик экин сифатида етиштирилган полиз маҳсулотлари ҳосили 2019 йилда 42,6 фоиздан, 2021 йилда 42,9 фоизга пасайгани кузатилган. Ёш мевали боғлар, ҳамда бошқа кўп йиллик дарахтзорлар қатор ораларига экилган полиз маҳсулотлари ҳосили 2019-2021 йилларда ялпи ҳосилган нисбатан 11,5 фоиздан 9,4 фоизга камайган.

Республикамиз қишлоқ хўжалигининг таркибий ўзгаришларидан келиб чиқиб, эрта йиғиб олинган донли экинлардан бўшаган майдонларда полиз маҳсулотларини такрорий ва оралик экин сифатида етиштириш тажрибасини кенг жорий этиш ерлардан унумли фойдаланиш ва полизчилик самарадорлигини оширишда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Хусусан, республикамизда полизчилик тармоғида ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи корхона ва ташкилотларнинг сони 2017-2021 йилларда 1128 тага ёки 2,9 баробарга ортгани, тармоқда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бораётганини англатади (2.5-жадвал).

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, республикамизнинг Қорақалпоғистон Республикаси (383 та), Қашқадарё (320 та), Жиззах (281 та), Сурхондарё (203 та), Сирдарё (124 та) ва Фарғона (146 та) вилоятларида полиз экинлари етиштириш билан шуғулланувчи хўжаликлар сони салмоқли ҳисоблансада, Андижон (41 та), Наманган (31 та) ва Хоразм (45 та) вилоятларида хўжаликлар сонининг камлиги, ҳудудларда полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми нотекис тақсимланганини англатади. Таҳлил қилинган йиллар давомида полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи хўжаликлар сони бўйича кескин ўсишга эришилган, республика миқёсида маҳсулот етиштирувчи хўжаликлар сони 3 баробарга ортган бўлса, Сурхондарё вилоятида хўжаликлар сони 5 тадан 203 тага ёки 40 баробарга ортган.

2.5-жадвал

**Республикада полиз экинлари етиштириш билан шуғулланувчи
корхона ва ташкилотлар сони тўғрисида маълумот⁵⁶**

Худудлар	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2021 йил 2017 йилга нисбатан	
						(+, -)	%
Қорақалпоғистон Республикаси	57	153	213	253	383	326	671,9
Андижон	17	25	32	34	41	24	241,1
Бухоро	35	40	47	48	61	26	174,3
Жиззах	204	135	174	148	281	77	137,7
Қашқадарё	96	134	165	242	320	224	333,3
Навоий	6	23	38	54	64	58	1066,7
Наманган	3	6	15	21	31	28	1033,4
Самарқанд	16	19	31	49	74	58	462,5
Сурхондарё	5	14	16	37	203	198	4060,0
Сирдарё	38	38	42	61	124	86	326,3
Тошкент	11	21	25	24	56	45	509,1
Фарғона	110	107	117	131	146	36	132,7
Хоразм	15	28	40	33	45	30	300,0
Тошкент шаҳри	5	8	8	8	17	12	240,0
Ўзбекистон Республикаси	618	751	963	1143	1846	1128	298,7

Шунингдек, полиз маҳсулоти етиштирувчи корхона ва ташкилотлар сони Навоий вилоятида 10,7 ва Наманган вилоятида 10,3 баробарга кўпайган бўлсада, Жиззах вилоятида 37,7 фоиз, Бухоро вилоятида 74,3 фоиз ва Фарғона вилоятида 32,4 фоизга хўжаликлар сонининг ортгани амалга оширилган ислохотлардга худудлар кесимида ёндашувнинг турличалигидан далолат беради.

⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Тармоқда амалга оширилган ислохотларнинг самарасини маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг иқтисодий самарадорлиги ортиши, маҳсулот сотиш каналлари ва географиясининг кенгайиши ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортида полиз маҳсулотлари ҳажмининг ортиб боришида кўришимиз мумкин.

Полизчилик тармоғининг асосий сотиш каналларидан бири бўлган экспорт ҳажми 2018-2021 йилларда ўсиш кўрсаткичларини сақлаб қолган (2.2-расм). Маълумотлардан кўринмоқдаки, таҳлил қилинган йилларда республикмизда мева-сабзавот экспорт ҳажми барқарор ўсиш кўрсаткичларида бўлмаган бўлсада, полиз маҳсулотларининг экспорт ҳажмининг ўсиши барқарор бўлган. 2018 йилда 652,3 млн АҚШ доллари миқдорида мева-сабзавот экспорт қилинган бўлса, шундан 3,3 млн АҚШ доллари миқдорида полиз маҳсулотлари экспорт қилинган, яъни жами мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти ҳажмида полиз маҳсулотларининг улуши 0,4 фоизни ташкил этган. 2021 йилда эса республика миқёсида жами 957,3 млн АҚШ доллари миқдорида мева-сабзавот экспорт қилинган бўлса, полиз маҳсулотлари экспорти 22,7 млн АҚШ долларини ташкил қилади.

Полиз маҳсулотлари экспорт ҳажми мева-сабзавот экспорти ҳажмидаги улуши 2018-2021 йилларда мос равишда 3,3 млн. АҚШ долларида 22,7 млн АҚШ доллари миқдорида ёки 6,8 баробарга ортган. Шу билан бирга, таҳлил қилинган йилар давомида полиз маҳсулотлари экспорт қилувчи давлатлар географияси ҳам кенгайиб борган. 2021 йилда республикада етиштирилган қовун ва тарвуз маҳсулотлари дунёнинг 19 давлатига экспорт қилинган. Республикмизда етиштирилган қовун ва тарвуз маҳсулотларининг асосий импорт қилувчи давлатлари Қозоғистон, Россия, Қирғизистон, Украина ва Латвия давлатлари ҳисобланади.

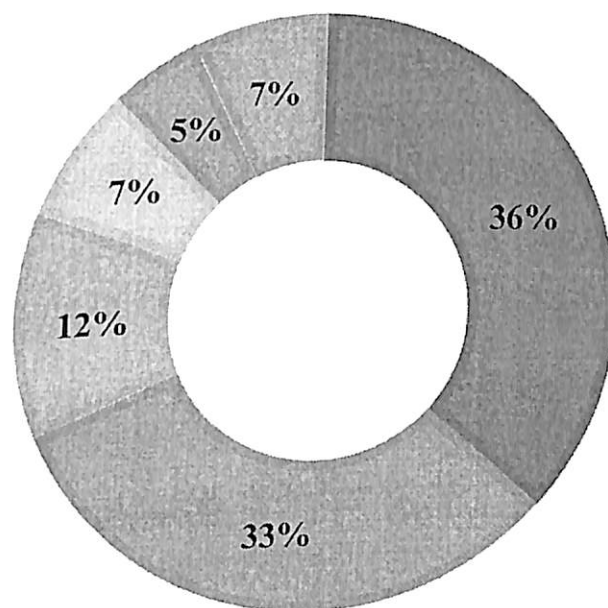

2.2-расм. Республикада полиз маҳсулотлари экспорти кўрсаткичлари⁵⁷

2021 йилда мамлакатимизда 825,7 тонна қовун маҳсулоти етиштирилган бўлса, шундан 54,7 минг тоннаси экспорт қилинган. Етиштирилган қовун маҳсулотларини экспорт қилинган давлатлар бўйича таҳлил қилсак, Қозоғистон 19,9 минг тонна билан етакчилик қилиб, умумий экспорт ҳажмида 36 фоиз улушга эга бўлган. Қирғизистон 17,7 минг тонна (33 фоиз), Россия 6,6 минг тонна (12 фоиз), Украина 3,9 минг тонна (7 фоиз), Латвия 2,6 минг тонна (5 фоиз) ва бошқа давлатларга 4 минг тонна (7 фоиз) қовун маҳсулоти экспорт қилинган (2.3-расм).

Мамлакатимиз мева-сабзавотчилик, полиз маҳсулотлари соҳасида экспорт ҳажмини ошириш ва экспорт географияни кенгайтириш имкониятларидан етарлича фойдаланилмаяпти. Натижада полизчилик тармоғининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари пастлигича қолмоқда.

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллаиф томонидан ҳисобланган

■ Қозоғистон: 19,9 минг тонна
 ■ Россия: 6,6 минг тонна
 ■ Латвия: 2,6 минг тонна

■ Қирғизистон: 17,7 минг тонна
 ■ Украина: 3,9 минг тонна
 ■ Бошқа давлатлар: 4 минг тонна

2.3-расм. 2020 йилда Ўзбекистон Республикасида етиштирилган қовун экспортининг давлатлар бўйича ҳажми ва умумий экспорт ҳажмидаги улуши⁵⁸

Республикамызда етиштирилган полиз маҳсулотларини сотишнинг янги савдо каналларини очиш, халқаро даражада маркетинг тадқиқотлари ўтказиш, хусусият ва сифатларини мужассамлаштирган маҳсулот брендини яратиш бўйича тадқиқотлар салмоғини ошириш талаб этилади.

Полизчилик тармоғида ишлаб чиқариш имкониятларининг юқорилиги, тарихан шаклланган деҳқончилик тажрибасининг мавжудлиги, маҳсулот етиштириш учун қулай табиий иқлим шароити каби ютуқлар соҳанинг аҳамиятини янада ошириш ва ривожлантириш имконини беради.

2.2. Қишлоқ хўжалигида полиз маҳсулотларини етиштириш самарадорлигининг ҳозирги ҳолати

Мамлакатимиз деҳқончилиги ривожланиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорт ҳажмини оширишда ҳамда аҳолини озиқ-овқат таъминотини яхшилашда полиз маҳсулотларини етиштириш самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиб, сифатли

⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги ахборот хизмати маълумоти

ва рақобатбардош полиз маҳсулотларини ишлаб чиқариш полизчилик тармоғининг ривожланиши билан бевосита боғлиқ ҳисобланади.

Полизчилик тармоғининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, химояланган майдонларда маҳсулот етиштиришни кенгайтириш, ёш боғ ва токзорлар орасидаги майдонлардан фойдаланишни жорий қилиш, эртаги экинлардан бўшаган майдонларда такрорий экин сифатида полиз маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш, маҳсулот етиштиришнинг интенсив усулларини кенг қўламда тadbик этиш орқали тармоқни тубдан ислоҳ этиш, полиз маҳсулотлари етиштириш самарадорлигини оширишнинг асосий омилларидан ҳисобланади.

Химояланган экин майдонларида полиз маҳсулотларини етиштиришни жорий этиш тармоқнинг самарадорлигини ошириш, экин майдонларидан оқилона фойдаланиш, йил давомида икки марта ҳосил олиш, ҳудудларда тармоққа ихтисослаш имконини беради. ёш боғ ва токзорлар орасидаги майдонлардан фойдаланиш натижасида тармоқ учун қўшимча ер майдонларини жалб қилишга ҳожат қолмайди.

Сўнги йилларда қишлоқ хўжалигида амалга оширилган изчил таркибий излохотлар натижасида, Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштирилаётган майдонлар ҳажми 2021 йилда 2017 йилга нисбатан 22 фоизга ортган. Вилоятда жойлашган туманлар кесимида таҳлил қилсак, Сайхунобод (961%), Мирзаобод (226%), Ховос (266%) Оқолтин (252%) ва Гулистон (209%) туманларида полиз маҳсулотлари етиштириш майдонлари ҳажми юқори суръатларда ўсгани аниқланади. Охирги беш йилда Сирдарё (69 %) ва Сардоба (25%) туманларида полиз маҳсулотлари етиштириш майдонлари қисқарганини кузатиш мумкин (2.6-жадвал).

Вилоятда полиз экин майдонлари кўрсаткичлари ўсган бўлсада, полиз маҳсулотлари етиштиришга таъсир этувчи глобал иқлим ўзгаришлари, ишлаб чиқариш омиллари таъсирида вилоятда полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 2017 йилда 326902 тоннадан, 2021 йилда 260799 тоннага камайган ёки 2021 йилда 2017 йилга нисбатан 79,8 фоизни ташкил этган.

2.6-жадвал.

**Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириладиган экин
майдонлари кўрсаткичлари (2017-2021 й.й.)⁵⁹**

Худудлар	Полиз экин майдони, га.					2021 йилда 2017 йилга нисбатан, фоизда
	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	
Гулистон шаҳри	33	43	65	46	48	145
Янгиер шаҳри	2	0	0	0	0	0
Оқолтин	182	259	209	439	458	252
Боёвут	176	226	135	225	235	133
Сайхунобод	14	110	123	129	135	961
Гулистон	150	182	210	300	313	209
Сардоба	1588	1239	800	374	390	25
Мирзаобод	535,5	934	650	1161	1211	226
Сирдарё	195,6	98	102	130	136	69
Ховос	404	1101	531	1030	1074	266
Вилоят бўйича жами	3280	4192	2825	3834	3998	122

Сайхунобод (733 %) ва Ховос (278 %) туманларида полиз маҳсулотларининг ўсиш суръатларига экин майдонларининг кескин ортишини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин (2.7-жадвал). Жумладан, Сайхунобод туманида полиз экин майдонлари 2017-2021 йилларда 14 гектардан 135 гектарга, яъни 961 фоизга ортган бўлсада, етиштирилган полиз маҳсулотлари ҳажми шу даврда 1,7 минг тоннадан 11,1 минг тоннага ёки 648 фоизга ортган. Ховос туманида таҳлил қилинган даврда полиз экин майдонлари 404 гектардан 1074 гектарга, яъни 266 фоизга ортган бўлса, етиштирилган полиз маҳсулотлари

⁵⁹ Сирдарё вилояти Статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

хажми шу даврда 39,1 минг тоннадан 109,9 минг тоннага ёки 281 фоизга ортган.

2.7-жадвал.

Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш хажмининг кўрсаткичлари (2017-2021 й.й.)⁶⁰

Худудлар	Ялпи ҳосил, тонна					2021 йилда 2017 йилга нисбатан, фоизда
	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	
Гулистон ш	4728	3195	3919	2877	2615	55
Янгиер ш	153	0	0	0	0	0
Оқолтин	121837	59848	59643	57972	58229	48
Боёвут	13022	7971	6849	6937	7160	55
Сайхунобод	1710	6925	10905	11763	11082	648
Гулистон	11306	7543	8599	8088	8224	73
Сардоба	78640	38918	23524	7896	16656	21
Мирзаобод	41992	35840	39172	38017	37597	90
Сирдарё	14448	9467	9558	9346	9290	64
Ховос	39066	46549	77383	101782	109946	281
Вилоят бўйича жами	326902	216256	239552	244686	260799	79,8

Тадқиқот ишида Сирдарё вилояти полизчилик тармоғида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳосилдорлигининг ўсиш динамикасини таҳлил қилиш натижасида аниқландики, турли хўжалик тоифаларида маҳсулот ишлаб чиқариш турли тенденцияга эга бўлган (2.8-жадвал).

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Сирдарё вилоятида 2017-2021 йилларда полизчиликда ҳосилдорлик барқарор ўсиш тенденциясида бўлмаган, лекин таҳлил қилинган йилларда вилоят бўйича барча тоифадаги хўжаликларда етиштирилган қовун ҳосилдорлиги 193,7 центнердан, 200,0 центнерга, ёки 103,1 фоизга ортган бўлса, тарвуз ҳосилдорлиги 2005 йилда

⁶⁰ Сирдарё вилояти Статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

203,2 центнердан 2020 йилда 211,4 центнерга ортиб, ўсиш 104 фоизни ташкил этган. Шу йилларда қовоқнинг ўртача ҳосилдорлиги 134,3 фоизга ортган бўлиб, 2005 йилда 171,8 центнердан 2020 йилга келиб 230,7 центнерга ортган.

2.8-жадвал

Сирдарё вилояти бўйича хўжалик тоифалари кесимида полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги кўрсаткичлари⁶¹

Кўрсаткичлар	Вилояти бўйича			шу жумладан					
				фермер хўжаликлари			Дехқон хўжаликлари		
	Қовун ҳосилдорлиги, (ц/га)	Тарвуз ҳосилдорлиги, (ц/га)	Қовоқ ҳосилдорлиги, (ц/га)	Қовун ҳосилдорлиги, (ц/га)	Тарвуз ҳосилдорлиги, (ц/га)	Қовоқ ҳосилдорлиги, (ц/га)	Қовун ҳосилдорлиги, (ц/га)	Тарвуз ҳосилдорлиги, (ц/га)	Қовоқ ҳосилдорлиги, (ц/га)
2005 йил	193,7	203,2	171,8	184,6	196,1	162,6	205,2	209,2	181,7
2010 йил	133,0	161,4	115,2	131,2	162,3	117,1	135,8	158,9	112,9
2015 йил	212,1	231,0	181,2	208,1	238,0	192,2	215,6	224,3	173,6
2018 йил	161,6	182,2	140,9	182,3	196,5	142,6	144,1	175,9	139,7
2019 йил	214,5	264,2	145,8	212,7	203,1	143,8	250,3	318,2	222,4
2020 йил	200	211,4	230,7	340,4	302,0	242,1	102,8	295,3	247,6
2021 йил	200,9	212,1	234,6	341,1	301,9	242,3	103,1	294,9	248,1
2021 йилда 2005 йилга нисбатан, (%)	103,1	104,0	134,3	184,4	154,0	148,9	50,1	141,2	136,3

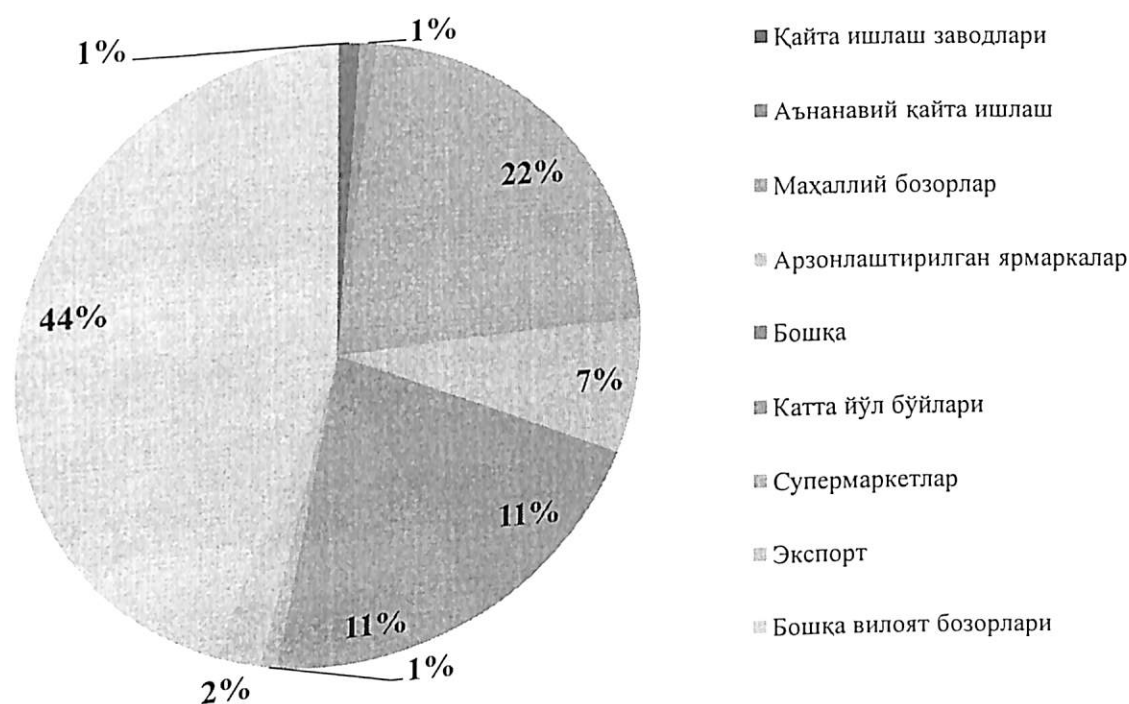
Шу билан бирга, фермер хўжаликлари ва деҳқон хўжаликларида ҳосилдорликнинг ўзгариш динамикаси турлича бўлган. Қовун етиштиришда ўртача ҳосилдорлик кўрсаткичи 2005 йилда 184,6 центнер, деҳқон хўжаликларида 205,2 центнерни ташкил этиб, деҳқон хўжаликларида ўртача ҳосилдорлик фермер хўжаликларига нисбатан 111,2 фоизни ташкил этган. 2021 йилга келиб бу кўрсаткич фермер ва деҳқон хўжаликларида мос равишда 341,1 центнер ва 103,1 центнерни ташкил этган, яъни 2021 йилга келиб фермер хўжаликларида ўртача ҳосилдорлик деҳқон хўжаликларига нисбатан уч баробар ортиқ бўлган. Ўртача ҳосилдорликнинг фермер хўжаликларида деҳқон

⁶¹ Сирдарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида.

хўжаликларга нисбатан ўсиш динамикаси тарвуз ва ковок маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ҳам кузатиш мумкин. 2005-2021 йиллар давомида полизчиликда фермер хўжаликларида етиштирилган маҳсулотлар ҳосилдорлиги деҳқон хўжаликларига нисбатан барқарор ўсиш тенденциясини сақлаб қолган.

2021 йилда Сирдарё вилоятида етиштирилган полиз маҳсулотларининг умумий ҳажмида қовуннинг улуши 64 фоизни ташкил этиб, 166,9 минг тонна етиштирилган. Сирдарё вилоятида экспорт қилинган жами 6,4 минг тонна полиз маҳсулотларининг 76 фоизини ёки 4,86 минг тоннасини қовун ташкил этди. Полиз маҳсулотларининг 60 фоизи Қозоғистон Республикасига, қолган қисми Латвия, Украина, Белорусия, Россия, Германия, Тожикистон ва Қирғизистонга экспорт қилинди. Тадқиқот натижаларига кўра, сотиш каналлари ва географияси турлича бўлиб, экспортга квота, ташқи сиёсий омиллар, маҳсулот бозор баҳосининг тебраниши ва бошқа омиллар таъсирида ўзгариб туриши кузатилди. Бундан ташқари полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлар етиштирган маҳсулотларини маҳаллий бозорларда, арзонлаштирилган ярмаркаларда, кўчма бозорларда, катта йўл бўйларида, супермаркетлар ва воситачилар орқали сотиш амалга оширилади (2.4-расм). Сотиладиган полиз маҳсулотларининг катта қисми ички бозорлар ҳиссасига тўғри келиб, 44 фоизи қўшни ва узоқ вилоятларда сотилса, 22 фоизи маҳаллий бозорларда сотилади. Ҳудудда етиштирилган полиз маҳсулотларини қайта ишлаш тизимли жорий этилмаганлиги натижасида, қайта ишлаш заводлари етиштирилган маҳсулотнинг 1 фоизини, анъанавий қайта ишловчи (қовун қоқи) хўжаликлар 1 фоиз маҳсулотни сотиб олади.

Полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларда ҳосилдорликнинг йиллар давомида пасайиб боришига монографик тадқиқот ўтказилган Сирдарё ва Жиззах вилоятлари мисолида хулоса қилиб айтиш мумкинки, асосан ижтимоий, иқтисодий, табиий ва ташкилий омиллар таъсир кўрсатган.

2.4-расм. 2021 йилда Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари сотиш каналлари.⁶²

Ҳудудларда ўтказилган тадқиқотларда Жиззах вилояти Зомин тумани “Тошмурот тўпи”, Сирдарё вилояти Мирзаобод тумани “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжаликларини 1 гектар майдонда тарвуз етиштириш харажатлари 2021 йил учун таҳлил қилинди (2.9-жадвал).

Жиззах вилоятида “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигининг 1 гектар майдонда анъанавий усулда тарвуз етиштиришга сарфланган харажатлар таҳлилидан кўриш мумкинки, минерал ўғит учун сарфланган маблағлар 3,2 млн сўмни ташкил этган, иш ҳақи харажатлари 7,0 млн сўмга тенг бўлган, ҳимоя воситаси сифатида ишлатиш учун плёнка ва метал сим ҳамда органик ўғит учун маблағ сарфланмаган, кимёвий воситалар учун 200,0 минг сўм, агротехник тадбирлар учун 800,0 минг сўм, электр энергия учун 3,0 млн сўм маблағ сарфланган. Фермер хўжалигида тарвузнинг бир гектар майдондаги

⁶² Муаллиф томонидан тузилган.

ҳосилдорлиги 30 т/га тенг бўлиб, харажатлар рентабеллиги 54,7 фоизни ташкил қилган.

2.9 -жадвал

Полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларда 1 гектар майдонда тарвуз етиштириш харажатлари⁶³

№	Харажат турлари	“Тошмурот тўпи” ф/х		“Мирзачўл бедапояси” ф/х	
		минг сўм	%	минг сўм	%
1	Ишлаб чиқариш моддий харажатлари, шу жумладан	8200	45,3	13650	50,3
	Уруғлик ва экиш материаллари	500	2,8	1200	4,4
	Заракунанда ва касалликларга қарши кураш воситалари	200	1,1	400	1,5
	Минерал ўғитлар	3200	17,7	3800	14,0
	Органик ўғитлар	0	0,0	1000	3,7
	Электр энергия харажатлари	3000	16,6	2000	7,4
	Ёнилғи мойлаш харажатлари	500	2,8	450	1,7
	Ҳимоя учун метал сим ва плёнка	0	0,0	4100	15,1
	Агротехник тадбирлар	800	4,4	700	2,6
2	Иш ҳақи харажатлари	7000	38,7	9500	35,0
3	Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлари, шу жумладан	2900	16,0	4000	14,7
	Озиқ-овқат харажатлари	1600	8,8	2200	8,1
	Асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари	300	1,7	800	2,9
	Ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар	1000	5,5	1000	3,7
4	Жами ишлаб чиқариш харажатлари, минг сўм	18100	100	27150	100
5	Ҳосилдорлик, т/га	35	—	30	—
6	1 кг маҳсулот таннархи, сўм	568,7	—	1081,6	—
7	1 кг маҳсулот баҳоси, сўм	800	—	2900	—
8	Сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	28000	—	87000	—
9	Рентабеллик, %	54,7	—	220,4	—

Сирдарё вилояти Мирзобод туманида жойлашган “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида 1 гектар ҳимояланган ер майдонида тарвуз маҳсулоти етиштириш учун 27,15 млн. сўм сарф харажат қилинган бўлиб, харажатлар таркибида асосий улуш иш ҳақи 35,0 фоиз, электр энергия харажатлар 16,6 фоиз, минерал ўғитлар сарфи 17,7 фоизни ташкил қилган.

⁶³ Муаллиф томонидан тузилган

Бундан ташқари, заракунанда ва касалликларга қарши кураш воситалари учун 400,0 минг сўм, органик (маҳаллий) ўғитларга 1,0 млн. сўм, агротехник тадбирларни бажариш учун 0.7 млн. сўм маблағ сарфланган бўлиб, сотишдан олинган соф тушум 87,0 млн сўм бўлгани ҳолда, рентабеллик даражаси 220,4 фоизни ташкил этган. “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида 1 гектар майдонда тарвуз етиштириш жами харажатлари (27,15 млн. сўм) “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигига (18,1 млн. сўм) нисбатан 1,5 баробар кўп бўлиб, рентабеллик даражаси “Мирзачўлбедапояси” фермер хўжалигида (220,4 фоиз) “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигига (54,7 фоиз) нисбатан 1,9 баробарга юқори бўлган. Шунингдек, 1 кг тарвузнинг таннархи “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида 1081,6 сўм, “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигида 568,7 сўмни ташкил қилган. “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида ҳимояланган майдонларда тарвуз етиштирилганлиги натижасида, маҳсулот таннархи ортиши кузатилган бўлсада, маҳсулот бозорда талаб таклифга нисбатан юқори бўлган вақтда етиштирилгани боис, юқори нархда сотиш ҳамда юқори рентабеллик даражасига эришиш имконини берган.

Тадқиқотлар Сирдарё ва Жиззах вилоятларида фаолият юритаётган полиз маҳсулотини етиштирувчи хўжаликлар ўртасида ўтказилди. Худуд тоғолди пасттекисликлар, чўл ва даштлар, қирлар ва тоғлардан иборат. Тоғолди пасттекисликларида аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан шуғулланади. Танлаб олинган респондентларнинг барчаси шу худудларда жойлашган. Жами 108 нафар респондентларнинг жавоблари натижасида таҳлил қилинди.

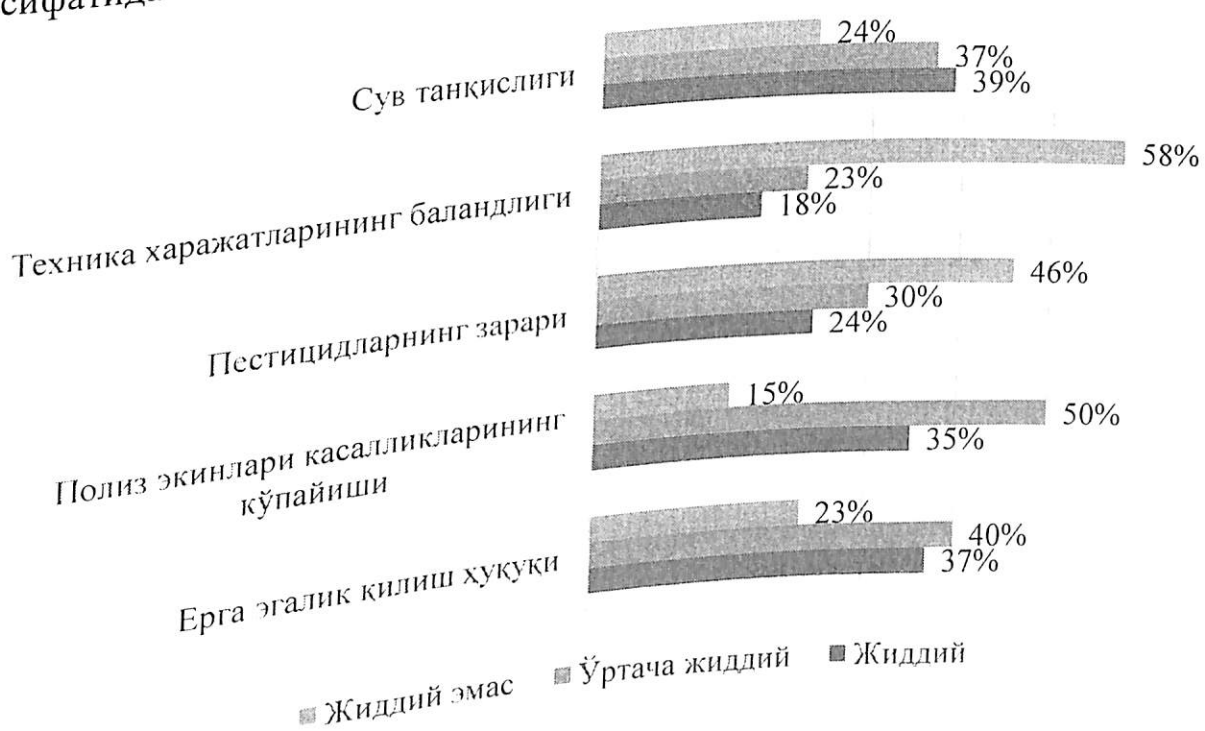
Тадқиқотлар жарёнида сўровномада иштирок этган респондентларнинг ўртача ёши 39,4 ёшни ташкил этди. Полиз етиштириш билан шуғулланаётган деҳқонларнинг аксарияти (81%) 51 ёшгача бўлган, иқтисодий фаол бўлган, жисмоний меҳнатда чидамли бўлган ва инновацион янгиликларни тез қабул қилиши мумкин бўлган ёш ва ўрта ёшдаги қатлам ташкил этиши аниқланди (2.1-илова).

Ўрганилган ҳудудда 51 ёшдан юқори бўлган деҳқонлар ўртача 19 фоизни ташкил этди. Бу ҳудудда ўрганилган респондентларнинг барчаси эркаклар бўлиб, полиз етиштириш билан шуғулланувчи аёллар учрамади (аёллар ёлланма ишчи сифатида қовун уруғларини сепиш ва кўчатларни тартибга келтириш ишларига жалб этилади). Бунга полиз етиштиришдаги кўл кучи билан бажариладиган оғир меҳнат ва маҳаллий қадриятлар сабаб бўлиши мумкин. Респондентларнинг ўртача таълим олиш даврийлиги 12,1 йилни ташкил этиб, уларнинг 50 фоизи ўрта мактабни тугатган, 25 фоизи ўрта махсус ва 25 фоизи олий маълумотга эга бўлганлар ҳисобланади. Ихтисослашган даражага (ўрта махсус ва олий маълумот) эга бўлган респондентларнинг 33 фоизи қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлган таълим йўналишларини тамомлаган бўлса, бошқа асосий қисми (67 %) қишлоқ ўжалигига боғлиқ бўлмаган таълим йўналишларини тамомлаган. Респондентларнинг полиз маҳсулотларини етиштиришдаги тажрибаси ўртача 17 йилни ташкил этади. Деҳқоннинг ёши қанчалик катта бўлса, унинг тажрибаси ҳам кўп бўлиши кузатилди. Полиз маҳсулотларини етиштирувчи хўжаликларда ўртача экин майдони 3 гектарни ташкил этади. 2 ва 3 гектар майдонда полиз экинлари етиштирувчи хўжаликлар респондентларнинг асосий (58 фоиз) қисмини, 1 гектар ва ундан кичик майдонларда деҳқончилик қилувчилар 20 фоизни, 4 гектар ва ундан катта бўлган майдонларда полиз етиштирувчилар респондентларнинг 22 фоизини ташкил этди.

Қовун, тарвуз ва қовоқ етиштирувчи майдонларнинг ҳажми асосан 1–5 гектар оралиғида бўлиб, уларнинг орасида 2 ва 3 гектар майдонда маҳсулот етиштирувчилар катта қисмини ташкил этади.

Шунингдек, таҳлиллар шуни кўрсатдики, респондентларнинг 78 нафари (72%) қовун уруғларини ўзлари етиштиришини таъкидлаган бўлса, 12 нафари (11%) хорижий давлатлардан олиб келинган, 15 нафари (14%) маҳаллий бозорлардан сотиб олинган, 3 нафари (3%) маҳаллий уруғ етиштирувчи корхоналар томонидан тайёрланган уруғлардан фойдаланишини таъкидлашди. Тарвуз етиштиришда 105 нафар (97%) респондентлар хориждан

олиб келинган уруғлардан фойдаланишлари таъкидлаган бўлса, 3 нафари (3%) маҳаллий уруғлардан фойдаланишларини таъкидлаган. Барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари каби полиз маҳсулотларининг ҳосилдорлигига таъсир этувчи асосий кўрсаткичлардан бири сифатли уруғлар ҳисобланади. Деҳқонларнинг ўзлари етиштирган қовун уруғларидан кенг фойдаланиб келишига янги навлар ва рақобатбардош уруғлар тўғрисидаги маълумотларнинг етишмаслиги сабаб бўлиши мумкин. 69 нафар (63%) респондентлар фойдаланилаётган уруғларнинг сифати ва ҳолатини қониқтиради деб жавоб беришига асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, шу жумладан уруғларни етказиб бериш ва янги навлар тўғрисидаги маълумотларни етказишдаги муаммоларнинг мавжудлиги сабабли деб ҳисоблаш мумкин. Лекин респондентларнинг 39 нафари (37%) фойдаланилаётган уруғлар қониқтирмаслигини билдирган. Полиз уруғларининг ҳосилдорлиги пастлиги, унвчанлигининг қониқарли эмаслиги ва касалликларга чидамсизлиги респондентлар томонидан асосий камчилик сифатида таъкидланди (2.5-расм).

2.5-расм. Полиз маҳсулотларини етиштиришдаги мавжуд муаммолар⁶⁴

⁶⁴ Муаллиф томонидан тузилган

Экин майдонида респондентлар томонидан билдирилган асосий муаммолар сифатида сув танқислиги, ерга эгалик қилиш ҳуқуқининг етарли даражада эмаслиги, полиз экинлари касаликларининг кўпайиши, пестицидларнинг полиз ҳосилдорлигига зарари ва техника харажатларининг баландлиги кабилар эътироф этилди. Ҳудуддаги деҳқонларнинг аксарияти (39%) сув танқислигини жиддий, кўпчилик қисми (37%) ўртача жиддий муаммо деб таъкидладилар. Сўнги йиллардаги иқлимнинг ўзгариши, ҳароратнинг кўтарилиши ва ёғингарчиликнинг камайиши ушбу муаммонинг келиб чиқишига сабаб бўлган деб айтиш мумкин.

Шунингдек, респондентларнинг кўпчилиги (37%) ерга эгалик қилиш ҳуқуқини жиддий муаммо деб таъкидлаган бўлса, 40 фоизи ўртача жиддий муаммо сифатида билдирган. Минтақадаги мавжуд суғориладиган майдонларнинг асосий қисмида техник ва бошоқли экинлар экилишига сабаб унумдор ерларнинг асосий қисми фермер хўжаликлари ҳисобида эканлиги бўлиши мумкин. Бу ҳудудларда полиз маҳсулотларини кичик майдонда етиштириш маданияти шаклланган бўлиб (78% респондентлар 3 гектар ва ундан кичик майдонларда полиз маҳсулоти етиштирган), 2021 йилда 1 апрелда қабул қилинган “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги⁶⁵ қонун қабул қилингунга қадар иккиламчи ижарага бериш тизими мавжуд бўлмаган. Бу фермер хўжаликлари ва полиз маҳсулоти етиштирувчилар ўртасида оғзаки келишув асосида фаолият юритишига сабаб бўлган. Бундан ташқари, респондентлар полиз экинлари касалликларининг кўпайиши (35%), техника харажатларининг баландлиги (18%), пестицидларнинг зарари (24%) каби муаммолар мавжудлигини таъкидлаб ўтишди. Техника харажатларининг ортиши, махсус юқориликка ёқилғи-мойлаш материаллари нархларининг ортиши, махсус техникаларнинг ҳудудларда нотекис тақсимланиши сабаб бўлиши мумкин.

⁶⁵ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.04.2021 й., 03/21/680/0263-сон

Тадқиқот натижаларига кўра, полиз маҳсулотларини ҳосилдорлигига таъсир этувчи омилларнинг муҳимлилик даражаси статистика дастури ёрдамида кўп омилли, чизикли регрессион таҳлил ёрдамида амалга оширилди.

Респондентнинг ёш коэффициентини ижобий натижа бермаган ($t=-0,79$ $p < 0.001$), яъни полиз етиштиришда респондентнинг неча ёшдалиги ҳосилдорликка сезиларли таъсир кўрсатмайди. Деҳқонларнинг таълим олиш давомийлиги маҳсулот етиштиришда сезиларли таъсирга ($t=0.00$, $p < 0.99$) эга, худди шунингдек деҳқончилик тажрибаси коэффициентини ҳам ижобий натижа берди ($t=3.27$, $p < 0.002$). Бу шунингдек англатадики, қайсики деҳқонлар кўпроқ таълим олган бўлса ва деҳқончилик тажрибаси кўп бўлса, улар кўпроқ маҳсулот етиштириш олади. Респондентларнинг компьютер саводхонлиги коэффициентини ($t=3.67$, $p < 0.00$) ҳосилдорликни оширишда ижобий таъсирга эга. Деҳқонларнинг компьютер саводхонлиги юқори бўлганлари замонавий билимларга эга бўлмаганларига нисбатан кўпроқ ҳосилдорликка эришиши мумкинлигини англатади. Ўрганилган ҳудудда респондентларнинг таълим олиш давомийлиги, деҳқончиликдаги тажрибаси, компьютер саводхонлиги, минерал ўғитлардан фойдаланиш ҳажми полиз маҳсулотлари ҳосилдорлигига сезиларли таъсир этиши мумкинлиги аниқланди (2.10-жадвал).

Натижада, полиз маҳсулотларини етиштиришда респондентларнинг ишлаб чиқариш салоҳияти ва ижтимоий-иқтисодий ҳолати ҳосилдорликка сезиларли таъсир кўрсатиши аниқланди. Таҳлиллар натижасига кўра, Сирдарё ва Жиззах вилоятларида полиз маҳсулотларини етиштирувчиларда анъанавий деҳқончиликнинг ривожланиши учун ҳисса қўшадиган маълумотлар етарли эмас. Олиб борилган тадқиқот натижалари кўрсатишича, деҳқонларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ўрганилаётган жойдаги полиз маҳсулотларини етиштириш барқарорлигига кучли таъсир кўрсатмайди.

Полиз маҳсулотлари етиштиришга таъсир этувчи омилларнинг
ўзаро боғлиқлиги

№	Ўзгарувчилар	Чизикли модель коэффициенти
1	Ўзгармас коэффициент (constant)	14,47
2	Респондентнинг ёши	0,00
3	Таълим олиш давомийлиги	-0,719 0.41 МЭ
4	Дехқончилик тажрибаси	0,0009 0.63***
5	Компьютер саводхонлиги	0.70 0.21***
6	Экин майдони	3.32 0.90***
8	R-квадрат (R-square)	0.70 0.41***
9	Мукаппар R-квадрат (Adjusted R-square)	0,28
10	F-статистика (F-Statistics)	0,24
		0,000

* = 0,10 даражасида муҳим; ** = 0,05 даражасида муҳим; *** = 0.01 даражасида муҳим МЭ = 0.05 даражасида аҳамиятсиз

Тадқиқот давомида турли хил ижтимоий-иқтисодий имкониятларга эга бўлган респондентларнинг полиз маҳсулотлари ўртача ҳосилдорлигига таъсирида катта тафовут йўқлигини кузатиш мумкин. Полиз маҳсулотлари ҳосилдорлигининг йиллар давомида камайиши ёки барқарор бўлиши озик-овқат таъминотини яхшилаш мақсадларига таъсир этиши мумкин. Ўрганилган худудлардаги полиз маҳсулотлари етиштирувчи деҳқонлар томонидан жиддий муаммо сифатида таъкидланган ерга эгалик қилиш ҳуқуқи (37%), полиз экинлари касалликларининг кўпайиши (35%), пестицидларнинг зарари (24%), техника харажатларининг юқорилиги (18%), сув танқислиги (39%) каби масалаларга эътибор қаратишни талаб қилади (2.4-расмга қаранг). Бу ўз навбатида, Ўзбекистонда маҳаллий полиз маҳсулотлари навларининг бутунлай йўқолиши ёки сифат жиҳатдан бузилиб кетишига олиб келиши

мумкин. Маҳаллий полиз маҳсулотларининг ҳосилдорлигини ошириш чораларини кўриш муҳим аҳамият касб этади.

Иқлим кескин ўзгаришининг ҳосилдорликка таъсири ортиб бормокда. Ҳукумат томонидан маҳаллий уруғ ишлаб чиқарувчиларни ташкилий ва молиявий қўллаб-қувватланиши, сифатли, рақобатбардош уруғлар, ўғитлар ва агрокимёвий маҳсулотларни етказиб бериш тизимини субсидиялаштириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши томонидан деҳқонларнинг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги амалий тажрибаларини ривожлантириш мақсадида платформа яратилиши полиз маҳсулотларини етиштирувчиларни янги ахборот манбаларидан фойдаланиш имкониятларини оширади. Кредит-молия ташкилотлари икки томон учун манфаатли бўлган молиявий ресурслардан фойдаланиш тизимини яратиши, эгилувчан графикли ва бюрократик тўсиқлардан холи бўлган кредитлаш линиялари таклиф этишлари лозим. Юқорида айтилган чора-Тадбирлар полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажминини ошириш ва унинг деҳқонлар ҳаёти ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларига қўшадиган ҳиссасини ижобий томонга ўзгартиришга хизмат қилади.

2.3. Озиқ-овқат қиймат занжирида полиз маҳсулотлари ҳажминини йўқотилиш ҳолати

Мамлакатимизда 2021 йилда етиштирилган жами полиз маҳсулотлари ҳажми 2,3 млн. тоннани ташкил этиб, Сирдарё ва Жиззах вилояти полиз маҳсулоти ялпи ҳосилидаги улуши 23 фоизни ташкил этади⁶⁶.

Сирдарё ва Жиззах вилоятларида полиз етиштирувчи хўжаликларда олиб борилган тадқиқотларда иқтисодий ва ижтимоий жиҳатлари баҳоланди. Сирдарё ва Жиззах вилоятида полиз маҳсулотлари етиштирувчи деҳқонлар учун турли хил молиявий манбалардан фойдаланиш ҳолати таҳлил қилинди

⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитасининг – stat.uz сайти

(2.11-жадвал). Барча респондентлар (100%) тарвуз етиштиришда молиявий маблағларни шахсий жамғармалардан олишса, шу жумладан, аксарият қисми (43%) оилавий бюджетдан фойдаланишини таъкидлаган. Фермер ва деҳқон хўжаликлари молиявий манба сифатида ҳукумат ва кооперативлардан фойдаланмаслиги, камчилик қисми (17%) банк кредитларидан ҳам қўшимча манба сифатида фойдаланишлари аниқланди. Полиз маҳсулотлари етиштирувчилар учун маҳаллий ҳокимиятлар томонидан субсидиялар ажратилмаслиги ва банклардан кредит олиш жараёнидаги бюрократик муаммолар хўжаликларнинг мазкур иқтисодий дастаклардан фаол фойдаланишларига тўсқинлик қилиши мумкин.

2.11-жадвал.
Тарвуз етиштиручи хўжаликларнинг молиявий манбалари (n=108)⁶⁷.

№	Манба	Миқдори	Ҳоизда
1	Жисмоний шахслардан олинган қарз		
2	Оила	13	14
3	Ҳукумат	39	43
4	Банклар	0	0
5	Полизчилик кооперативлари	18	17
6	Шахсий жамғарма	0	0
		108	100

* бир нечта вариантли жавоб

Сўровнома ўтказилган респондентларнинг 57 фоизи полиз маҳсулотларини битта экин сифатида етиштирганини таъкидлаган бўлса, 43 фоизи полиз маҳсулотларини ғалла, маккажўхори, мош, сабзавот ва бошқа экинлар билан биргаликда такрорий экин сифатида етиштирганини билдиришди (2.12-жадвал). Алмашлаб экишда деҳқонларнинг 63 фоизи маккажўхори, 3 фоизи мош, 2 фоизи сабзавот, 22 фоизи ғалла ва 10 фоизи бошқа экинлар (ловия, кунгабоқар жўхори,)дан фойдаланган. Респондентларнинг 78 фоизи алмашлаб экиш тизимидан фойдаланишлари

⁶⁷ Муаллиф томонидан тузилган

сабаби сифатида ердан самарали ва максимал фойдаланиш эканлигини таъкидлашган.

2.12-жадвал

Тарвузни экиш усуллари (n=108)⁶⁸.

№	Хусусиятлар	Категория	Фоизда
1	Экиш усули	Фақат тарвуз	57
		Алмашлаб экиш	43
2	Алмашлаб экиш усули	Тарвуз–маккажўхори	63
		Тарвуз–мош	3
		Тарвуз–сабзавот	2
		Тарвуз–бошқа экинлар	10
		Ғалла-Тарвуз	22
		Даромадни яхшилаш	19
3	Алмашлаб экиш сабаблари	Ердан максимал фойдаланиш	78
		Озиқ-овқат хавфсизлиги	0
		Ерни ҳолатини яхшилаш	3
		Маҳаллий навлар	3
4	Тарвуз навлари	Хорижий навлар	97
		Уруғни далага экиш	42
5	Етиштириш усули	Кўчат қилиш	58
		1 гектаргача	0
6	Экин майдони	1-2 гектар	34
		3-4 гектар	49
		5-6 гектар	12
		6 гектардан ортиқ	5

Сўровнома натижаларига кўра, деҳқонларнинг ердан максимал фойдаланишга интилиши ерни бир йиллик ижарага олиши билан изоҳлаш мумкин. Деҳқонлар етиштираётган полиз маҳсулотларининг асосий қисми (97%) хорижий давлатлардан келтирилган навлар ҳисобланиб, хорижий уруғларнинг юқори унвчанлиги, меваси ҳажмининг бозоргирлиги (6-12 кг), сақлаш ва ташишдаги қулайлиги сабабли деҳқонлар хорижда тайёрланган уруғлардан фойдаланишни афзал кўришади. Хўжаликларнинг кўпчилик қисми (58%) ҳосилни эрта етиштириш, иссиқликдан самарали фойдаланиш мақсадида полиз маҳсулотлари кўчатларини кўчириб ўтказиш усули ёрдамида

⁶⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

етиштиришни танлайди. Респондентларнинг катта қисми 1-2 гектар (34%) ва 3-4 гектар (49%) майдонларда полиз маҳсулотлари етиштириши аниқланди. Бу аксарият хўжаликларнинг кичик миқёсда маҳсулот етиштириш билан шуғулланишидан далолат беради. Шу билан бирга, сўровнома тадқиқотлари жараёнида деҳқонларнинг 1 гектардан кичик майдонларда маҳсулот етиштириш билан шуғулланмасликлари аниқланди. Бундан ташқари, хўжаликлар экинни парваришlashда асосан ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланишларини маълум қилишган.

Шу билан бирга, полиз маҳсулотларини етиштириш, сотиш, сақлаш ва қайта ишлашда маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмаган. Хўжаликларда маҳсулот етиштириш занжирининг барча босқичларида полиз маҳсулотлари ҳажми йўқотилиш даражасини ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва камайтириш чоратadbирларини қўллаш қониқарли эмас. Полиз маҳсулотлари ҳажми йўқотилиш даражасини қиймат занжирининг барча даражаларида аниқлаш ва унинг бартараф этиш чораларини кўриш самарадорлик кўрсаткичларининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

Биз полиз маҳсулотлари йўқотилишини баҳолашда микро даражадаги маълумотларга асосланиб, “Тоифа усули” (C-method)ни қўллаган ҳолда амалга оширдик. Биз “Тоифа усули” (C-method)да полиз маҳсулотлари ҳажми йўқотилишини баҳолаш учун қиймат занжири босқичларининг иштирокчилари ўртасида ўтказилган сўровномалар натижалари асосида ҳисоб-китобларни амалга оширдик. Микро даражадаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда йўқотилишлари баҳолаш қиймат занжирининг турли босқичларидаги полиз маҳсулотларининг ҳажми йўқотилиш даражасини аниқлаш имконини беради. Бундан ташқари, маҳсулот ҳажми йўқотилишининг сабаблари, маҳсулот етиштириш босқичларини ва йўқотилиш содир бўлган маълум бир даврларни тавсифлаш мумкин бўлади. Биз таклиф этган “Тоифа усули” полиз маҳсулоти истеъмолчига етиб боргунча бўлган даврдаги йўқотилишни аниқлашга хизмат қилади. Бунда

полизчилик хўжаликларида бажарилган ишлар жараёнидаги (масалан, Йиғим-терим, бир жойга йиғиш, ортиш, ташиш) ва воситачилар томонидан амалга ошириладиган иш жараёнидаги (даладан бозорга олиб келиш, тушириш, саралаш, сақлаш) йўқотилишнинг миқдори ва пул қиймати аниқланади.

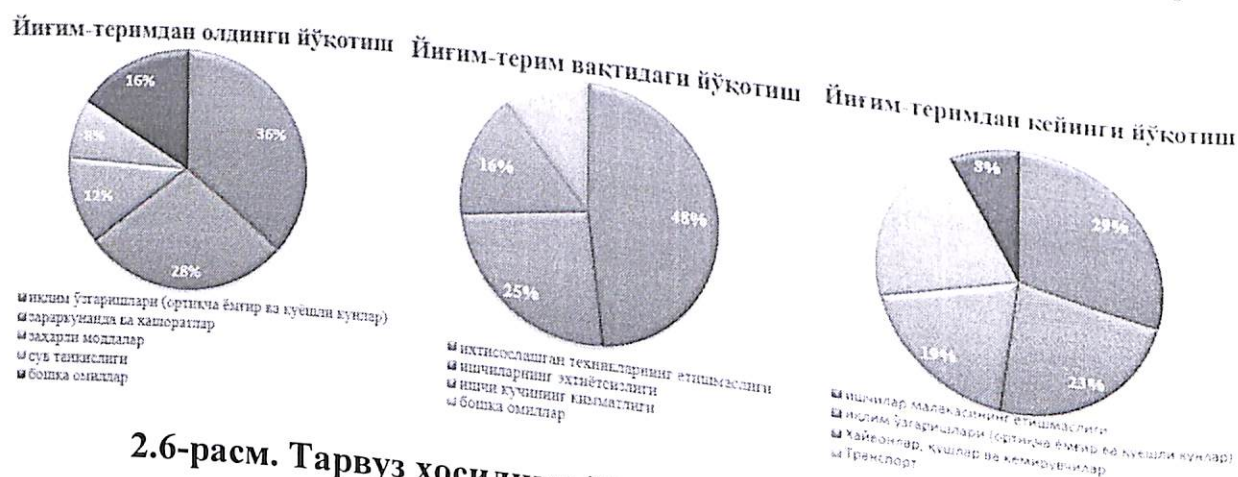
Полизчилик хўжаликларининг маҳсулот миқдори йўқотилишларини ҳисоблашда полиз маҳсулотлари хусусиятларидан келиб чиқиб, маълумотларни учта модулга бўлган ҳолда тадқиқ этамиз. Биринчи модулда далада қолиб кетган ҳосил миқдори, йиғилган умумий ҳосил, ҳосилнинг хусусияти, сифати ва нархлари ҳақидаги маълумотларни йиғамиз. Иккинчи модул Йиғим-теримдан кейинги ишлар, жумладан ҳирмонлаш, ташиш, тоифаларга ажратиш ва бошқа маълумотларни қамраб олади. Бунда маҳсулотлар миқдорининг тўлиқ йўқотилганлиги ёки сифат йўқотилишини ҳисобга олиш муҳим аҳамият касб этади. Учинчи модулда хўжаликнинг маҳсулот сотиш, истеъмол қилиш ёки ҳайрия қилиш билан боғлиқ бўлган маълумотлари оламиз.

Воситачилар даражасида йўқотилишни ҳисоблашда ҳам маълумотларни учта модулга бўлган ҳолда йиғиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Биринчи модул муайян вақт оралиғида сотиб олинган маҳсулот миқдори, сифати ва хусусияти ҳақидаги маълумотларни қамраб олса, иккинчи модулда биз танланган вақт оралиғида воситачи томонидан сотилган маҳсулотнинг миқдори, сифати ва хусусиятлари тўғрисидаги маълумотларни йиғамиз. Учинчи модул воситачилар томонидан маҳсулотларни йиғиш, сақлаш ва тоифаларга ажратиш жараёнида маҳсулот сифатининг йўқотилиши ва бутунлай йўқотилиш билан боғлиқ бўлган маълумотларни олиш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирининг 2016 йил 15 сентябрдаги “Хўл мева-сабзавот, картошка, полиз маҳсулотлари ва узумни сақлаш, транспортда ташиш ва сотишда табиий йўқотиш нормативларини тасдиқлаш ҳақида”ги 2824-сонли буйруғида полиз маҳсулотларининг сақлаш, транспорт воситаларида ташиш ва сотиш жараёнидаги табиий йўқотишнинг

ўртача меъёрлари белгиланган (1.1-илова). Хужжатда белгиланган меъёрлар маҳсулотнинг тўлиқ ҳажми ва қийматини йўқотилишини ифода этмайди, шу сабабли биз таклиф этган “Тоифа усул” ва “Нарх усул”ларини қўллаш афзал деб ҳисоблаймиз.

Жиззах ва Сирдарё вилоятларида жойлашган полизчилик хўжаликларида ўтказилган сўровномалар асосида полиз маҳсулотлари ҳажмини Йиғим-теримдан олдинги, Йиғим-терим вақтида ва Йиғим-теримдан кейинги йўқотилишларини таҳлил қиламиз. Полиз маҳсулотларидан тарвуз етиштирувчи хўжаликларнинг маҳсулот ҳажмининг йўқотишига асосий сабаб сифатида Йиғим-теримдан олдин иқлим ўзгаришлари (ортиқча ёмғир ва қуёшли кунлар)ни таъкидлаган бўлса, қовун етиштиришда йўқотишларга зараркунанда ва хашоратларнинг зарарли таъсирларини сабаб қилиб кўрсатган (2.6-расм).

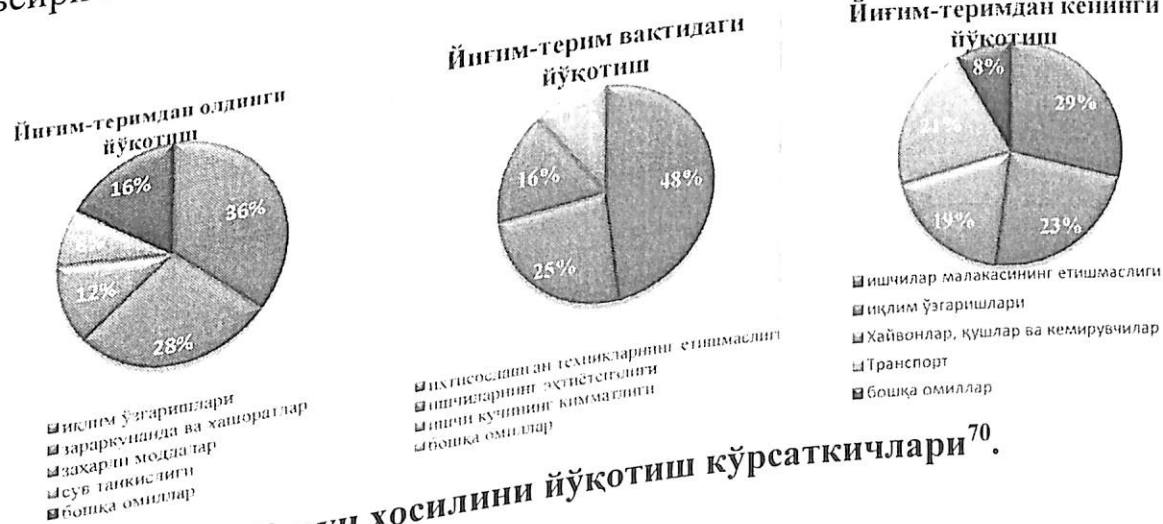
2.6-расм. Тарвуз ҳосилини йўқотиш кўрсаткичлари⁶⁹.

Таҳлилларга кўра, респондентларнинг 36 фоизи тарвуз етиштиришда Йиғим-теримдан олдинги йўқотишларда асосан иқлим ўзгаришларини (ортиқча ёмғир ва қуёшли кунлар) ва 28 фоизи зараркунанда ва хашоратларнинг таъсирини, 48 фоизи Йиғим-терим вақтидаги йўқотишларда ихтисослашган техникаларнинг етишмаслигини, 25 фоизи ишчиларнинг эҳтиётсизлигини, 29 фоизи Йиғим-теримдан кейинги йўқотишда ишчилар малакасининг етишмаслиги каби муаммоларни таъсир этиши мумкинлигини

⁶⁹ Монографик сўровнома натижаларига асосан муаллиф томонидан тузилган.

таъкидлашган. Бундан ташқари, респондентлар томонидан маҳсулот йўқотишга сабаб сифатида Йиғим-теримдан олдинги даврда захарли моддаларни қўллаш, сув тақчиллиги, Йиғим-терим вақтида ишчи кучининг қиммат бўлиши, Йиғим-теримдан кейинги даврда хайвонлар, қушлар ва кемирувчилар каби сабаблар кўрсатилган.

Қовун маҳсулоти етиштирувчи респондентлар томонидан таъкидланган йўқотиш сабаблари тарвуз маҳсулотлари йўқотиш сабаблари билан яқинлигини кузатиш мумкин (2.7-расм). Қовуннинг йиғим-теримдан олдинги вақтдаги йўқотишида асосий сабаб сифатида иқлим ўзгаришлари (ортиқча ёмғир ва қуёшли кунлар) (36%) ва зараркунанда ва хашоратлар (28%) таъкидланди. Йиғим-терим даврида ва ундан кейин мос равишда асосий йўқотиш сабаблари сифатида ихтисослашган техникаларнинг етишмаслиги (48%) ва ишчилар малакасининг етишмаслиги (29%) кўрсатилган. Респондентлар томонидан қовун етиштириш жараёнида маҳсулот йўқотишига захарли моддалар (пестицид, фунгицид) таъсирининг кучсизлиги (12%), Йиғим-терим вақтида ишчининг кучининг қимматлиги (16%) сезиларли таъсири таъкидланди. Йиғим-теримдан кейин полиз маҳсулотларини сағлаш, хирмонга йиғиш ва ташиш ишларида хайвонлар, қушлар ва кемирувчиларнинг зарар келтириши (19%) ва маҳсулотнинг ўғирланиши ҳамда бошқа омиллар таъсири энг кучсиз (8%) сезилган.

2.7-расм. Қовун ҳосилини йўқотиш кўрсаткичлари⁷⁰.

⁷⁰ Монографик сўровнома натижаларига асосан муаллиф томонидан тузилган

“Тоифа усули” орқали Жиззах вилоятида жойлашган “Тошмурот тўпи” фермер хўжалиги ва Сирдарё вилоятида фаолият юритаётган “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида полиз (қовун) маҳсулотлари 3 та тоифага бўлган ҳолда маҳсулот йўқотиш даражаси баҳоланди. Маҳсулотлар сотиладиган, сотилмайдиган ва ейилмайдиган тоифаларга бўлинди ҳамда қиймат занжирининг барча даражаларида маҳсулот йўқотиш даражаси таҳлил қилинди.

Тавсия этилган усуллар орқали полиз маҳсулотларининг миқдорий ва сифат нобудгарчилиги “Тошмурот тўпи” фермер хўжалиги ва “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида таҳлил қилинди.

Таҳлил натижаларига кўра, “Тошмурот тўпи” фермер хўжалиги ва “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида маҳсулот етиштириш жараёнида йўқотиш даражасидан келиб чиқиб, маҳсулотларни учта тоифага бўлган ҳолда ўрганиш аниқланди. “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигида маҳсулотни етиштиришдан воситачига сотгунга қадар жами ҳажм жиҳатдан 7,33 тонна маҳсулот нобудгарчилиги кузатилган, бу ялпи маҳсулотга нисбатан 15,0 фоизни ташкил этади. Ҳимояланган экин майдонларида полиз маҳсулотлари етиштирилган “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида ҳажм йўқотиш 2,55 тоннани ташкил этиб, ялпи маҳсулотга нисбатан 7,3 фоизни ташкил этди (2.14-жадвал).

Маҳсулот ишаб чиқарувчи даражасида йўқотиш даражасини тўлиқ тавсифлаш мақсадида маҳсулотнинг сифат йўқотиш даражаси таҳлил қилинди. Таҳлил натижаларига кўра, “Тошмурот тўпи” ва “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида сифат йўқотиш мос равишда 6,11 млн сўм (ялпи маҳсулот қийматига нисбатан 6,3 фоиз) ва 12,24 млн сўм (ялпи маҳсулот қийматига нисбатан 4,6 фоиз)ни ташкил этган. Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигида сифат ва ҳажм йўқотиши ялпи маҳсулотга нисбатан 21,3 фоизни, “Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида 11,9 фоизни ташкил этади.

**“Тошмурот тўпи” ва Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида полиз
маҳсулотининг ҳажм ва сифат йўқотиш кўрсаткичлари⁷¹**

Маҳсулот йўқотиш даври	Тоифа тури	“Тошмурот тўпи” фермер хўжалиги		“Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалиги	
		Ҳажм йўқолиш	Сифат йўқолиш	Ҳажм йўқолиш	Сифат йўқолиш
		тонна/ %	млн. сўм/ %	тонна/ %	млн. сўм/ %
Ишлаб чиқарувчи	1-тоифа (category 1)	2,5/5,0	2,03/2,1	1,25/3,7	4,15/1,5
	2-тоифа (category 1)	2,3/4,7	2,04/2,1	0,7/1,9	4,08/1,6
	3-тоифа (category 1)	2,53/5,3	2,04/2,1	0,6/1,7	4,01/1,5
Ишлаб чиқарувчи даражасида жами йўқотиш		7,33/15,0	6,11/6,3	2,55/7,3	2,55/7,3
Воситачи	1-тоифа (category 1)	1,3/2,7	0,26/0,2	1,2/3,7	1,6/0,4
	2-тоифа (category 1)	1,7/3,1	0,425/0,3	0,9/2,8	1,4/0,3
Воситачи даражасида жами йўқотиш		3,1/6,3	0,685/0,5	2,1/6,4	3,0/0,7
Маҳсулотнинг умумий йўқотиши		10,43/21,3	6,79/6,8	4,65/13,7	15,24/5,3

Тадқиқот давомида “Тошмурот тўпи” ва Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказишда воситачилар даражасида нобудгарчилик таҳлили амалга оширилди. Нобудгарчилик даражасини аниқлашда маҳсулот хусусиятидан келиб чиқиб, маҳсулотлар икки тоифага ажратиб олинди. Натижага кўра, “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигидан олинган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб беришда воситачи даражасида ҳажм ва сифат йўқотиш мос равишда 3,1 тонна (ялпи маҳсулотга нисбатан 6,3 фоиз) ва 685 минг сўм (ялпи маҳсулот қийматига нисбатан 0,5 фоиз)ни ташкил этди. Мирзачўл бедапояси” фермер хўжалигидан олинган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб беришда воситачи даражасида ҳажм ва сифат йўқотиши эса мос равишда 2,1 тонна (ялпи маҳсулотга нисбатан 6,4 фоиз) ва 3,0 млн сўм (ялпи маҳсулот қийматига нисбатан 0,7 фоиз)ни ташкил этди.

Таҳлил натижаларига кўра, йўқотилиш таъсирини пасайтириш, хўжаликларнинг маҳсулот етиштириш, сотишдаги самарадорлигини

⁷¹ Монографик тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан тузилган

оширишда қиймат занжирининг барча боскичларида кўшилган қийматни яратиш муҳим ҳисобланади. Полиз маҳсулотларининг ўзига хос хусусиятлари, моддий-техник ресурслар ҳамда табиий иқлим шароитларидан келиб чиқиб, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар даражасида қиймат яратиш катта имкониятларга эга.

Полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлар томонидан сифат ва ҳажм йўқотилиши юз берган маҳсулот ҳажмини бозор баҳосидан паст нархларда сотишни чеклаш ва қайта ишлашни йўлга қўйиш иқтисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади. Полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларида етиштирилган маҳсулотнинг сифат ва ҳажм жиҳатдан нобудгарчиликка учраган қисмини қайта ишлаш (қовун қоқи ва қовун уруғи олиш)ни йўлга қўйиш орқали ҳар бир килограмм қовун маҳсулотидан қўшимча 1050 сўм қиймат яратади. Чунки, маҳсулотни қайта ишлаш натижасида ҳар килограмм қовундан 100 грамм қовун қоқи ва 20 грамм миқдорида қовун уруғи олади. 2021 йилда 1 кг қовун қоқининг ўртача улгуржи баҳоси 15000 сўм, 1 кг қовун уруғининг ўртача улгуржи баҳоси 25000 сўмга тенг бўлган (2.15-жадвал).

Қовунни қайта ишлаш кўрсаткичлари⁷² 2.15-жадвал.

Номи	Бирлик	Сумма
1 кг қовун қоқи улугуржи баҳоси	сўм	15000
1 кг қовун уруғининг улгуржи баҳоси	сўм	25000
1 кг қовуннинг ўртача улгуржи баҳоси	сўм	800
1 кг қовундан олинадиган маҳсулотлар		
100 грамм қовун қоқи	сўм	1500
20 грамм қовун уруғи	сўм	500
1 кг қовунни қайта ишлаш харажати	сўм	150

Таҳлил натижаларига кўра, “Тошмурот тўпи” фермер хўжалиги маҳсулот етиштириш даврида ҳажм ва сифат жиҳатдан йўқотилишга учраган маҳсулот миқдори 6 тоннани ташкил этди. Хўжалик нобудгарчиликка учраган маҳсулотни қайта ишлашни йўлга қўйиш орқали 600 кг қовун қоқи ва 120

⁷² Муаллиф томонидан тузилган

килограмм қовун уруғи олинди. Олинган маҳсулотларнинг ўртача улгуржи баҳосидаги қиймати 12 млн сўмга тенг бўлади, ялпи харажат 5,7 млн сўмни ташкил этади. Бундан кўринадикки, хўжалик сифат ва миқдор жиҳатдан нобудгарчиликка учраган маҳсулотни қайта ишлаш орқали 6,3 млн сўм фойдага эришди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, полиз маҳсулотлари етиштириш, ташиш, сақлаш, саралаш ва сотиш жараёнида табиий йўқотилиш кузатилади. Шу билан бирга самарадорликка сезиларли таъсир этувчи ҳажм ва сифат йўқотилиши ҳам мавжуд. Бу йўқотишлар даражасини таҳлил қилиш ва бартараф этиш чора-тадбирларини амалга ошириш хўжаликнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш имконини беради.

Иккинчи боб бўйича хулосалар

1. Республикамизнинг Сирдарё ва Жиззах вилоятларида таҳлил қилинган хўжаликларнинг 48 фоизи фермер хўжаликлар, 52 фоизи деҳқон хўжаликларни ташкил этади. Сирдарё вилоятида жойлашган фермер хўжаликларида 2020 йилда тарвуз ҳосилдорлиги 340,4 центнерни, деҳқон хўжаликларида 102,8 центнерни ташкил этган. Қовун ва ковоқ маҳсулоти ҳосилдорлиги мос равишда фермер хўжаликларида 302,0 ва 242,1 центнерни ҳамда деҳқон хўжаликларида бу кўрсаткич мос равишда 295,3 ва 247,6 центнерни ташкил этди. Бундан кўришиб турибдикки, полизчилик хўжаликларининг асосий салмоғини фермер хўжаликлари ташкил этиб, фермер хўжаликларида ҳосилдорлик даражаси деҳқон хўжаликларига нисбатан юқори экани аниқланди.

2. Полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлар (108 та) билан олиб борилган монографик тадқиқот натижаларига кўра, Сирдарё ва Жиззах вилоятида барча респондентлар полиз маҳсулотлари етиштиришда молиявий маблағларни шахсий жамғармалардан фойдаланишса, шу жумладан аксарият қисми (43%) оилавий бюджетдан фойдаланишини таъкидлаган. Фермер ва деҳқон хўжаликлари молиявий манба сифатида ҳукумат ва кооперативлардан

фойдаланмаслиги, камчилик қисми (17%) банк кредитларидан ҳам қўшимча манба сифатида фойдаланиши аниқланди. Соҳада иқтисодий самарадорликни оширишда молиявий манбалардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва маҳсулот етиштирувчи хўжаликларни субсидиялаш тизимини такомиллаштириш муҳим ҳисобланади.

3. Тадқиқот натижаларига кўра, республикада қовун, тарвуз ва қовок маҳсулотлари етиштирилган экин майдонлари мутаносиб равишда 36,6%, 55,5% ва 7,9%ни ташкил этади. Таҳлилда аниқланган маълумотларга кўра, республикада тарвуз экиладиган майдонлар ҳажми салмоқли ҳисобланади.

4. Монографик тадқиқот жараёнида респондентларнинг фикрига кўра, полизчиликда асосий муаммолар сифатида сув танқислиги, ерга эгалик қилиш ҳуқуқининг етарли даражада эмаслиги, полиз экинлари кассаликларининг кўпайиши, пестицидларнинг полиз ҳосилдорлигига зарари ва техника харажатларининг баландлиги таъкидлаб ўтилди. Шу билан бирга, таъкидланган муаммолардан ташқари етиштирилган маҳсулотларнинг нобудгарчилиги маҳсулот етиштириш самарадорлигига таъсир этувчи муаммолардан бири экани аниқланди.

5. Жиззах вилояти Зомин тумани “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигида 1 гектар экин майдони учун 19900 минг сўм, 1 килограмм маҳсулот етиштириш таннари 568,7 сўмни ташкил этган. 1 гектар маҳсулот етиштириш харажатлари таркибида меҳнат ресурсларига 7000 минг сўм сарфланган бўлиб, ялпи харажатлар таркибида 35,2 фоизни ташкил этди. Фермер хўжалигида маҳсулотнинг рентабеллик даражаси 40,7 фоизни ташкил этган.

6. Сирдарё вилояти Мирзобод тумани “Мирзачўл бедапоysi” фермер хўжалигида 1 гектар экин майдони учун 32450 минг сўм (бу кўрсаткич Зомин тумани “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигига нисбатан 1,6 баробар кўп), 1 килограмм маҳсулот етиштириш таннари 1081,6 сўмни ташкил этган. Маҳсулотни етиштиришда фермер хўжалиги ҳимояланган экин майдонлари учун плёнк ва сим учун харажатлар 4100 минг сўмни (бу кўрсаткич бўйича “Тошмурот тўпи” фермер хўжалигида харажатлар амалга оширилмаган) ташкил этган. “Мирзачўл

бедапояси” фермер хўжалигида маҳсулотнинг рентабеллик даражаси юқори харажат шароитида маҳсулотнинг юқори баҳоси сабали, 168,1 фоизни ташкил этган.

7. Сирдарё ва Жиззах вилоятларининг Зомин ва Мирзобод туманларида ўтказилган монографик тадқиқотларнинг натижаларига кўра, полизчилик фермер хўжаликларида маҳсулот сотиш ҳисобига юқори фойда олишни таъминлайдиган сотиш усуллари жорий қилиш мақсадида фермерларнинг билим ва амалий кўникмасини ошириш лозим. Фермер, деҳқон ва бошқа хусусий тадбиркорлик субъектларига маҳсулот сотишда, полизчилик йўналишида мавжуд онлайн савдони платформаларини ривожлантириш ва маркетинг тизимини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

3-БОБ. ПОЛИЗ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

3.1. Полиз маҳсулотларини етиштириш тизимини ривожлантиришнинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари.

Аграр тармоқнинг ўзига хос хуссиятларидан келиб чикиб таъкидлаш лозимки, аграр тадбиркорларнинг ўз бизнесини бошлаши, ночор қишлоқ хўжалиги корхоналарининг, шу билан биргаликда, олис ҳудудларда истиёқомад қилувчи аҳолининг “оёққа туриб олиши” ва янги экспорт бозорларига кириши учун баъзан қўллаб-қувватлаш зарурдир. Бу пировард натижада, янги иш ўринлари пайдо бўлиши ва аҳоли даромадлари ошишига хизмат қилади. Шу мақсадда, охирги йилларда мамлакатимизда бир қатор имтиёзлар жорий этилди. 2021 йилда уларнинг жами ҳажми 51 триллион сўмни ташкил қилган. Натижада, 2021 йилда 170 мингта янги тадбиркорлик субъекти очилган, 500 мингдан зиёд иш ўрни яратилган.

Охирги олти йилда биргина солиқ тизимида 1 минг 400 га яқин имтиёзлар тақдим этилган. Экспортни қўллаб-қувватлашга қаратилган субсидиялар ҳам ўз натижасини бериб, тадбиркорларнинг ташқи бозорга чиқишига мадад бўлмоқда. Биргина ўтган 2021 йилда 280 миллиард сўмдан ортиқ шундай субсидиялар ажратилган бўлиб, унинг 220 миллиардга яқини экспорт бўйича транспорт харажатларига йўналтирилган. Натижада, 2 минг 800 та корхона илк бор ташқи бозорга чиққан. Шунингдек, экспортчи корхоналарга халқаро стандартлаш ва сертификациялаш, суғурта ва ҳатто реклама харажатлари қисман қоплаб берилмоқда. Натижада, электр техникаси тармоғида берилган ҳар бир сўм субсидия эвазига 870 сўмлик экспорт амалга оширилган. Бу кўрсаткич тўқимачилик соҳасида 555 сўм, қурилиш материаллари соҳасида 273 сўмни ташкил этган. Тадбиркорларга кўмаклашиш учун кредит фоизларини компенсация қилиш ва кредит кафолатлари бериш тизими яратилди. Уларга кредит юкламаларини камайтириш мақсадида “Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” томонидан 6

триллион 100 миллиард сўмлик мажбуриятлар олинган бўлиб, 2022 йилнинг ўзида 2 триллион 500 миллиард сўмлик компенсациялар тўлаб берилган.

Лекин, жойларда имтиёзлардан самарасиз ёки мақсадсиз фойдаланиш ҳолатлари ҳам учраб турибди. Масалан, давлат бюджетидан 127 турдаги субсидиялар жорий этилган бўлсада, амалда уларнинг 15 тасидан фойдаланилмапти. Тармоқлар ва соҳалар бўйича ҳам имтиёзлар самарадорлиги бир хил эмас. Мисол учун, қишлоқ хўжалигига берилган ҳар 1 сўм имтиёз эвазига соҳада 33 сўм қўшилган қиймат яратилмоқда. Бу кўрсаткич соғлиқни сақлаш соҳасида 30 сўм, таълимда 22 сўм, ахборот технологияларида 16 сўмни ташкил этмоқда⁷³.

Маълумки, сўнгги йилларда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли ислохотлари олиб борилаётган бўлиб, 2017-2022 йилларда аграр тармоқнинг йўналишлари ва тармоқлари кесимида 84 турдан ортиқ субсидиялар, ундан ташқари солиқ, кредит ва божхона имтиёзлари тақдим этиш тизими яратилди. Субсидияларни ажратиш тартибларини соддалаштириш, фойдаланиш учун қулай муҳитни яратиш, маъмурий ва ҳужжатбозлик билан боғлиқ тўсиқларни камайтириш, маҳсулот етиштирувчиларнинг барча қатламини қамраб олиш мақсадида 18 та вазирлик ва идораларга ўзининг фаолият йўналиши кесимида тақсимлаб чиқилган ҳолда уларнинг ҳудудий бошқармалари, бўлимлари таклифига асосан ажратилишига урғу қаратилган. Шу билан биргаликда, қўллаб-қувватлаш жараёнининг шаффофлигини таъминлаш мақсадида Молия вазирлиги қошида махсус платформа, шу билан биргаликда, тегишли вазирлик ва идораларда ҳам махсус платформалар ташкил этилган. Бу имтиёзлардан фойдаланувчилар учун тезкор, шаффоф, очик ва реал вақт режимида ишлаш каби қулайликларни тақдим этган.

Умуман олганда, аграр тармоқни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг бозор механизмлари аста-секин тўлиқ жорий этиб борилаётган

⁷³ <https://president.uz/uz/lists/view/5658>

бўлиб, бугунги босқичда у алоҳида йўналишлар, хусусан маҳсулотлар кесимида такомиллаштирилиб борилмоқда. Тадқиқотлар кўрсатишича, бугунги кунда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлмоқда. Хусусан:

Ирригация ва мелиорация йўналишида:

- сувни тежайдиган технологияларни жорий этиш бўйича харажатларнинг бир қисmini қоплаш⁷⁴;
- сув таъминоти оғир ҳудудлардаги аҳоли томорқалари ва қишлоқ хўжалигида фойдаланилмаётган ер майдонларига сув чиқариш ишларини қўллаб-қувватлаш⁷⁵;
- дарёлар, каналлар ва бошқа сув объектларидан сув чиқариш воситаларини сотиб олиш ва ўрнатиш⁷⁶;
- катта ҳажмдаги қудуқларни бурғулаш (томорқа ер эгалари учун)⁷⁷;
- фойдаланилмаётган ерларни фойдаланишга киритиш⁷⁸;
- Ишлаб чиқаришни ташкил этиш йўналишида:
 - томорқа ер эгалари билан кооперация асосида иш ташкил этган тадбиркорлик субъектларида омборхоналарни жиҳозлаш, қуришти, саралаш, қадоқлашни қўллаб-қувватлаш⁷⁹;
 - озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича янги ташкил этилаётган истиқболли лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосланишини тайёрлаш⁸⁰;

⁷⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 23 февралдаги 95-сон Қарори (<https://lex.uz/uz/docs/5304846>)

⁷⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 30 июлдаги 459-сон қарори.

⁷⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 12 октябрдаги ПҚ-394-сон қарори.

⁷⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 12 октябрдаги ПҚ-394-сон қарори.

⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 24 февралдаги 109-сон қарори.

⁷⁹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 21 февралдаги 81-сон қарори.

⁸⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 20 январдаги 37-сон қарори

– маҳсулотларни экспорт қилишда ташиш харажатларининг бир қисмини компенсация қилиш⁸¹;

– ташқи бозорларда маркетинг тадқиқотлари харажатларининг бир қисмини компенсация қилиш⁸²;

– боғ ва токзорларни, янги замонавий плантацияларни ташкил этиш билан боғлиқ харажатларнинг бир қисмини қоплаб бериш⁸³;

– турли давлат идоралари томонидан кўрсатиладиган (сув ресурлари, метеорологик, гидрологик ва агрометеорологик маълумотлар, рўйхатга олиш, тасдиқлаш, лицензиялаш ва бошқалар) пуллик хизматлар бўйича бепул хизмат кўрсатиш тизимини яратиш.

Кредит ва солиққа тортиш йўналишида:

– турли мақсадли жамғармалар ҳисобидан имтиёзли кредитлар, хусусан, аниқ белгиланган имтиёзли фоизлардаги кредит линияларини тақдим этиш;

– тижорат банкларида олинадиган кредитларнинг маълум фоизларини (Марказий банк асосий ставкасидан ошган қисмини ёки банк маржасини) давлат томонидан қоплаб бериш;

– турли давлат дастурлари доирасида имтиёзли фоиз ва даврларни тақдим этиш орқали;

– солиқ таътиллари бериш, солиқ текширувларидан озод қилиш йўналишларида;

– ҳудудлар кесимида имтимой-иқтисодий ривожланиш даражасидан келиб чиққан ҳолда табақали солиққа тортиш тизимини ташкил этиш;

– глобал, минтақавий ташқи омиллар, пандемия каби ҳолатларни инобатга олган ҳолда тақдим этиладиган солиқ имтиёзлари ва бошқалар.

⁸¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 07.06.2022 йилдаги 306-сонли қарори

⁸² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 20 январдаги 167-сон қарори

⁸³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 23 февралдаги 95-сон қарори.

Юқоридаги каби йўналишларда аграр тармоқни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ўзининг ижобий самарасини бераётган бўлиб, соҳада жозибатор инвестицион муҳит шаклланишига, ташаббускор тадбиркорлик шаклланишига, янги бизнес йўналишлари кириб келишига, аҳолининг тадбиркорлик маданияти шаклланишига хизмат қилмоқда.

Аммо, давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг имтиёзлар ва субсидиялар каби йўллари доим ҳам ўзининг ижобий самарасини бермаётган бўлиб, бу тижорат банкларида муаммоли кредитларнинг ортиб бориши⁸⁴, субсидияларнинг мақсадсиз ва самарсиз фойдаланилиши⁸⁵ каби ҳолатларни юзага келишига сабаб бўлмоқда.

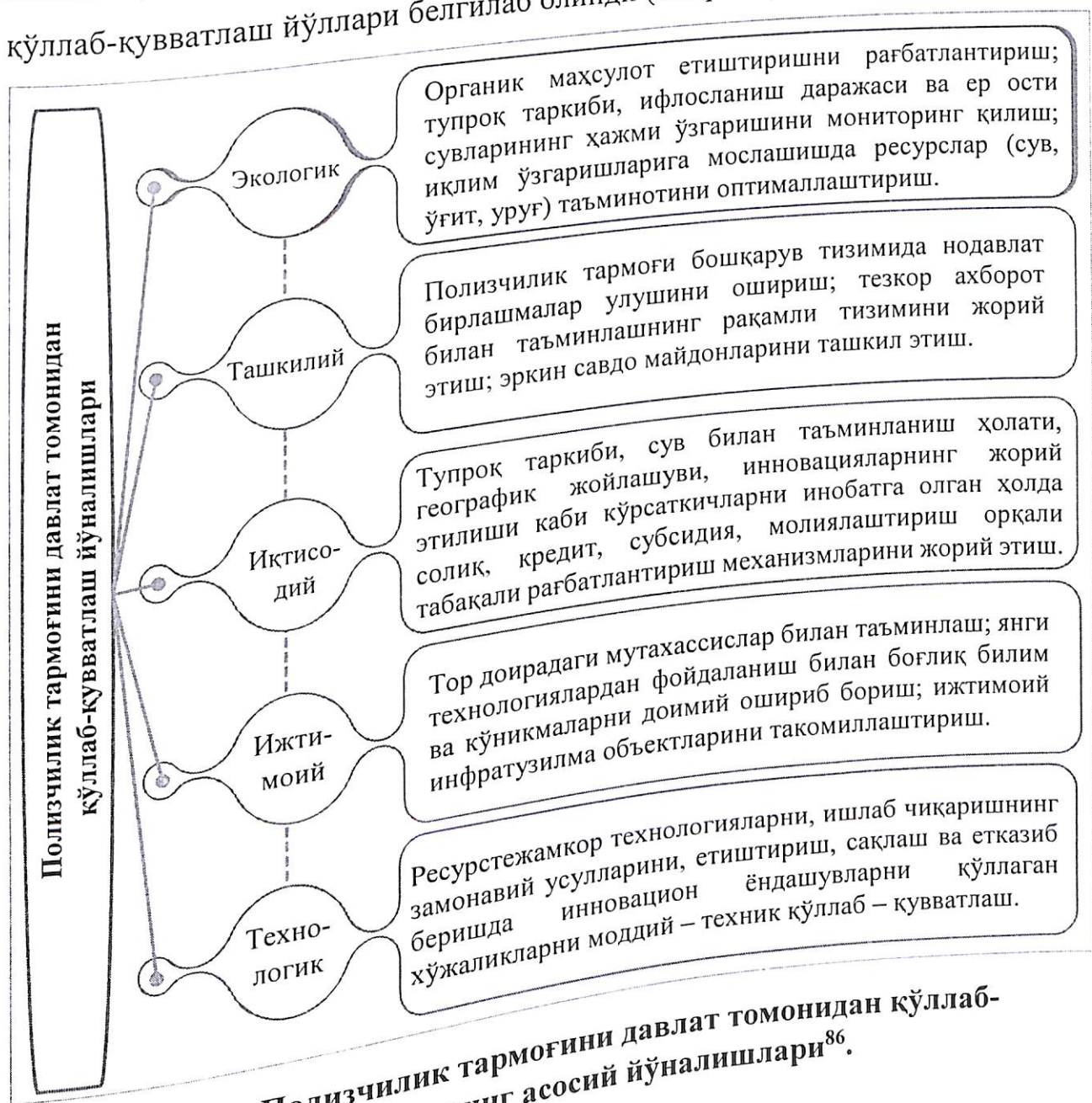
Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, ривожланган давлатлар тажрибаси кўрсатишича, қишлоқ хўжалиги доим давлатнинг қўллаб-қувватлаши, мақсадли молиявий дастурлари, имтиёзлари остида ривожланиб боради. Озиқ-овқат хавфсизлиги шароитида эса, мамлакат аҳолисини тўйимли, сифатили ва кафолатланган маҳсулотлар билан ички имкониятлар орқали таъминлаш мақсадида ҳар бир давлат соҳани қўллаб-қувватлашнинг барча дастакларидан, жоиз бўлса самарадорлиги паст, қайтим бермайдиган восита ва усулардан фойдаланади ҳамда бу нормал иқтисодий сиёсат сифатида қубул қилинади.

Юқоридагиларга асосан таъкидлаш мумкинки, полизчилик тармоғи ҳам ижтимоий, иқтисодий, экологик ва технологик омиллар таъсирида давлат томонидан қўллаб-қувватлашга эҳтиёж сезадиган йўналишлардан бири саналади. Аммо, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари ва дастаклари умумийлик характериға эға бўлмаслиги, тармоқнинг бугунги муаммолари ечими билан чекланмаслиги, аниқ бир рақамларға боғланиб қолмаслиги, бозор қонунлари асосида маъмурий таъсирларсиз ишлашға имкон берувчи механизмлардан иборат бўлиши мақсадға мувофиқ.

⁸⁴ <https://cbu.uz/ru/statistics/bankstats/608181/>, <https://kun.uz/news/2022/04/02/muammoga-aylangan-imtiyozli-kreditlar-soliq-tolovchilar-yelkasiga-yuklatilishi-mumkin>

⁸⁵ <https://subsidiya.mf.uz/>

Шунинг учун тадқиқотларимизда полизчилик тармоғини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишларини белгилаб олишда мамлакатимизда полиз маҳсулотлари етиштиришда юқори улушга эга бўлган, узоқ йиллик полизчилик маданияти ва ўзига хос етиштириш агротехнологияси шаклланган ҳудудлар (Сирдарё ва Жиззах вилоятлар)да олиб борилган монографик изланишлар, сўровномалардан олинган натижалар асосида экологик, ташкилий, иқтисодий, ижтимоий ва технологик йўналишларда қўллаб-қувватлаш йўллари белгилаб олинди (3.1-расм).

3.1-расм. Полизчилик тармоғини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари⁸⁶.

⁸⁶ Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган

Мазкур йўналишларни танлаб олишда ривожланган давлатлар тажрибаси, ташқи бозорларда шакланаётган талаб, мавсумийлик ва иқлим ўзгаришларининг салбий таъсирларини юмшатиш каби омиллар ҳам эътиборга олинган бўлиб, унда инновацияларни жорий этиш, хусусий секторнинг иштирокини рағбатлантиришга алоҳида эътибор қаратилган.

Жумладан, истиқболда полизчилик тармоғини барқарор ривожлантиришни экологик жиҳатдан қўллаб-қувватлаш йўллари сифатида органик маҳсулот етиштиришни рағбатлантириш; тупроқ таркиби, ифлосланиш даражаси ва ер ости сувларининг сатҳи (ҳажми) ўзгаришини доимий мониторинг қилиш; иқлим ўзгаришларига мослашишда ресурслар (сув, ўғит, уруғ) таъминотини оптималлаштириш каби йўналишлар таклиф этилади.

Шунингдек, аграр тармоқда замонавий бошқарув тизимларининг кириб келиши, давлат аралашувини камайтириш, маъмурий дастакларни чеклаш, ўзини-ўзи бошқарув органларини барқарор ривожлантиришда катта масшабли ислохотлар олиб борилмоқда. Натижада, ўнлаб уюшмалар, бирлашмалар, кооперативлар ташкил этилди. Аммо, мазкур бошқарув тузилмаларида ҳам бозор тамойиллари тўлиқ таркиб топди дея олмаймиз. Шу боис, истиқболда бу йўналишдаги ислохотларни чуқурлаштириш мақсадида полизчилик тармоғида бошқарув тизимида нодавлат бирлашмалар улушини ошириш; улар ёрдамида манфаатли тезкор ахборот билан таъминлашнинг рақамли тизимини жорий этиш; эркин савдо майдонларини ташкил этиш каби ташкилий йўналишларда қўллаб-қувватлаш мақсадга мувофиқ.

Бозор муносабатлари шароитида исталган тармоқни иқтисодий дастаклар ёрдамида тартибга солиш, рағбатлантириш, бошқариш мумкин бўлиб, ушбу дастаклар тўғри ва тизимли ташкил этилиши ўзининг ижобий самарасини беради ва аксинча, ундан маъмурий йўлда фойдаланиш тармоқни бир неча йил ортида қолишига сабаб бўлади. Шу сабабли, полизчилик тармоғини давлат томонидан иқтисодий рағбатлантиришда тупроқ таркиби, сув билан таъминланиш ҳолати, географик жойлашуви, инновацияларнинг

жорий этилиши каби кўрсаткичларни инобатга олган ҳолда солиқ, кредит, субсидия, молиялаштириш орқали табақали рағбатлантириш механизмларини жорий этиш лозим.

Ривожланган давлатлар тажрибалари кўрсатишича, қулай агробизнес муҳитининг яратилиши мазкур тармоққа инвестицион қўйилмалар оқимини ортишига олиб келади. Ўз навбатида, инвестор малакали кадрларга, янги технологиялардан фойдаланиш кўникмасига эга мутахассисларга эҳтиёж сезади. Меҳнат ресурслари интеграцияси, давлатлараро миграцияси эркин бўлган шароитда маҳаллий малакаси нисбатан паст бўлган ишчи кучининг эътибордан четда қолишига олиб келади. Бундай ҳолатда эса тармоқни ривожлантириш дастурларининг ижтимоий самарадорлиги яққол намоён бўлмайди. Шу боис, полизчилик тармоғини тор доирадаги мутахассислар билан таъминлаш, янги технологиялардан фойдаланиш билан боғлиқ билим ва кўникмаларни доимий ошириб бориш, ижтимоий инфратузилма объектларини такомиллаштириш каби ижтимоий йўналишларда давлат томонидан қўллаб-қувватлаш замон талабига айланиб бормоқда.

Глобал миқёсда ресурслар тақчиллиги, уларни етказиб беришдаги номутоносибликлар, маҳсулотлар баҳосининг кескин тебраниши, логистик занжир элементларидаги узилиш каби ҳолатлар оқибатида ресурстежамкор технологияларни, ишлаб чиқаришнинг замонавий усуларини, етиштириш, сақлаш ва етказиб беришда инновацион ёндашувларни қўллаган хўжаликларни моддий-техник қўллаб-қувватлаш амалиёти соҳани ривожлантиришни мақсад қилган ҳар қандай давлатнинг асосий йўналишларидан бирига айланиб улгурди.

Иқтисодиётни либераллаштириш шароитида бозор иштирокчиларини ҳаракатга келтирувчи куч бу иқтисодий дастаклар ҳиобланади. Ушбу дастаклар томонларнинг манфаатлари асосида қурилган бўлсагина самара бериб, давлатнинг вазифаси фақатгина шароит яратиб беришдан иборат бўлади. Акс ҳолда, иқтисодиётнинг акс таъсири билан узок йиллик эришилган натижаларни қисқа вақтда йўққа чиқарилишини ривожланган давлатларнинг

тажрибалари бир неча бора исботлаган. Айниқса, бизнес олами вакилларининг ўзгаришларга жуда тез мослашувчанлиги, даромад олишнинг осон ва қулай усулларини топган ҳолда мавжуд мукаммал ишланмаган тартибларни айланиб ўтишнинг йўллари кидиришлари табиий ҳолат сифатида қаралади. Бу назарий жиҳатдан исботланган бўлиб, капитал юқори қайтим берадиган бозорга ҳар қандай йўл билан оқиб ўтишини таъкидлаганлар.

Шу боис, давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг оптимал йўллари топишга оид тадқиқотлар доим олиб борилиши, ушбу йўллар амалиётдаги муаммоларнинг ечимига қисқа муддатли эмас, аксинча, фундаментал келиб чиқиш негизига таъсир қилиши ҳамда тадбиркорликни рағбатлантириши лозим.

Биз тадқиқотларимизда полиз етиштиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий йўналишларига кенгрок урғу қаратган ҳолда иқтисодий дастаклар ва механизмларни тадқиқ этдик. Бунда ҳудудларда олиб борилган сўровномалар ва монографик тадқиқотлар натижаларига асосланган ҳолда кредитлаш, солиққа тортиш, субсидиялаш ва божхона маъмурчилиги йўналишларидаги муаммоларни амалиётдан олган ҳолда мувофиқлаштиришга, маҳсулот етиштирувчиларни қийнаётган салбий ҳолатларнинг илмий асосларини тадқиқ этишга эътибор қаратилди.

Хусусан, Жиззах ва Сирдарё вилоятларида олиб борилган тадқиқотларда полиз маҳсулотларини етиштирувчиларни қийнаётган муаммолардан бири бу айланма маблағларнинг етишмаслиги ҳамда табиий офатлар, форс мажор ҳолатларининг таъсири юқорилигини кўрсатмоқда (3.1-илова).

Аммо бу салбий омилларнинг келиб чиқиш негизига эътибор қаратадиган бўлсак, амалиётда полизчилик хўжаликлари учун бир қатор ташкилий муаммолар кўзга ташланади.

Биринчидан, аксарият полиз етиштирувчилар ерларни оғзаки шартнома асосида иккиламчи ижарага олади. Бу эса уларга кредит ажратишда ҳужжат билан боғлиқ муаммони юзага келтиради.

Иккинчидан, полиз етиштирувчилар сарф харажатларни доимий мониторинг қилиб бормайди. Бу кредитнинг манзилли сарф этилишини қийинлаштиради.

Учинчидан, ажратилаётган кредитлар таъминотчи хўжаликка пул ўтказиш йўли билан ажратилади. Бу полиз етиштиришда хизмат кўрсатувчилар ва таъминотчиларнинг "манфаатларига" мос келмайди (полиз асосий экин саналмаганлиги, расмий ҳисоби юритилмаслиги боис хизмат кўрсатувчилар ҳам оғзаки шартномани маъкул кўради).

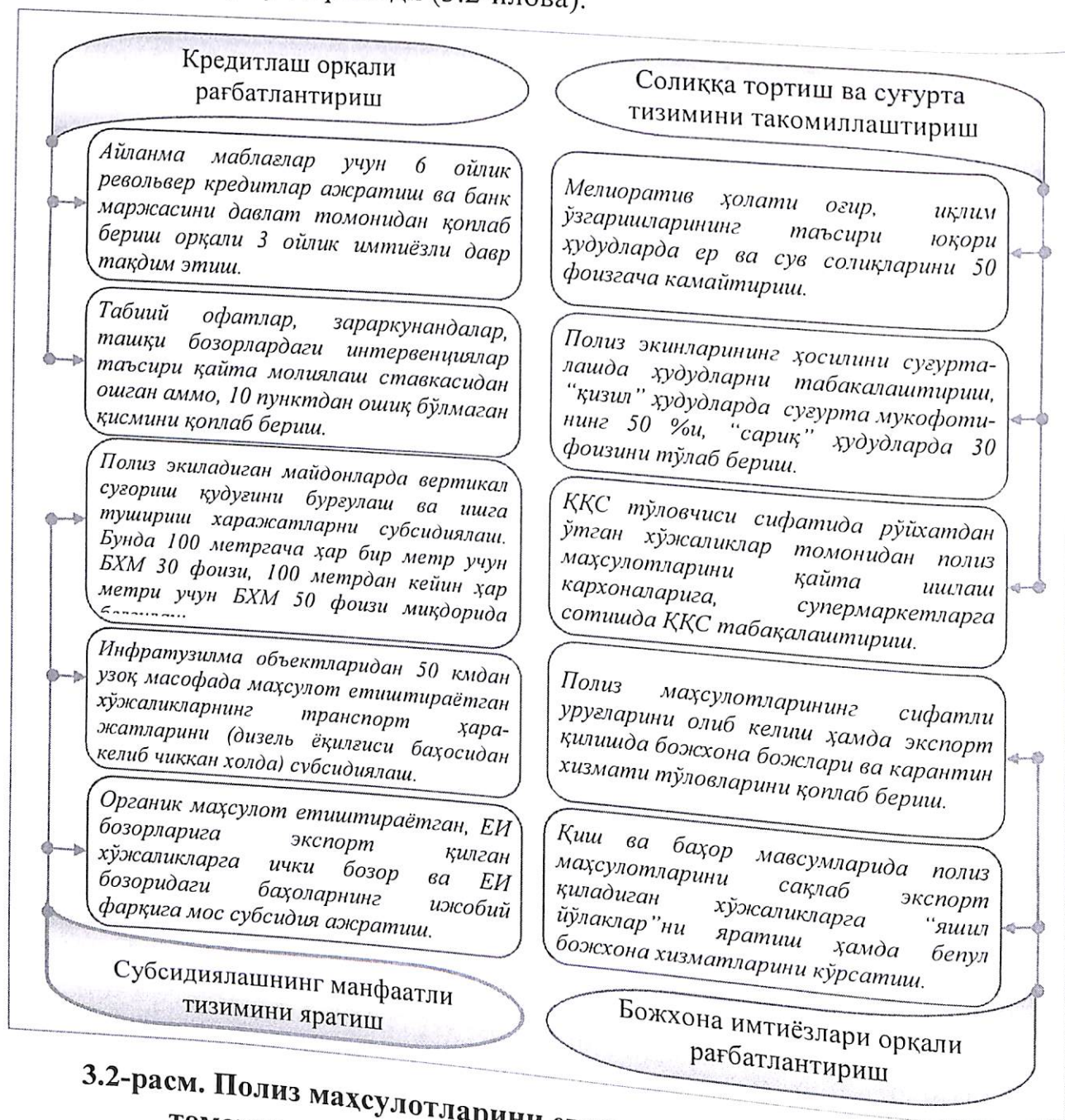
Тўртинчидан, полиз асосан ички бозор билан биргаликда экспорт учун етиштирилади. Экспортнинг таъсири ички бозорда яққол сезилади. Форс мажор ҳолатларининг (экспортга квота, ташқи сиёсий омиллар, кескинликлар) кузатилиши ва бундай шароитда ички бозордаги маҳсулот баҳосининг кескин тебраниши кредит олувчини ва банкларни рағбатлантирмайди.

Бешинчидан, полиз маҳсулотларини етиштиришда дастлабки 2 ойда жами харажатларнинг 55-60 фоизи (ер ижараси билан қўшиб ҳисоблаганда 70 фоизи) сарфланади. Бу эса хўжаликда айланма маблағлар учун йирик миқдордаги маблағларни талаб этади.

Юқоридаги каби ҳолатлар тармоқнинг қисқа муддатли бизнес режалар асосига қурилган агробизнесга замин яратиб берган ҳолда унинг барқарор ривожланишини таъминламайди. Шу боис, фикримизча давлатнинг мақсадли дастурлари полиз етиштирувчиларга алоҳида ёндашиш, уларнинг хўжалик юритиш шакли ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш усулидан қатъий назар айланма маблағлар учун 6 ойлик револьвер кредитлар ажратиш ва банк маржасини давлат томонидан коплаб бериш орқали 3 ойлик имтиёзли давр тақдим этиш таклиф этилади (3.2-расм).

Шу билан биргаликда, полиз етиштиришда асосий рисклардан бири бу табиий офатлар (сув тошқинлари, зараркунанда хашоратлар, қурғоқчилик ва бошқалар) ҳамда ташқи бозордаги салбий сигналлар юқори рискни юзага келтиради. Агросуғурта бозори ривожланмаган бугунги шароитда айланма маблағлар учун ўзлаштирилган кредитларнинг қайтара олмаслиги хўжаликда

оддий такрор ишлаб чиқаришни хавф остида қолдиради. Тадқиқотлар кўрсатишича, полизчилик хўжаликларида юқори риск ҳолати кузатилган шароитда ўртача 7-10 фоиз зарар оддий такрор ишлаб чиқаришни таксил этиши учун хавф туғдирмайди (3.2-илова).

3.2-расм. Поллиз маҳсулотларини етиштириш тизимини давлат томонидан иқтисодий рағбатлантириш йўллари⁸⁷.

Мазкур ҳолатлар табиий офатлар, зараркунандалар, ташқи бозорлардаги интервенциялар таъсири кузатилганда қайта молиялаш ставкасидан ошган аммо, 10 пунктдан ошиқ бўлмаган қисmini қоплаб бериш орқали қўллаб-

⁸⁷Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

қувватланиши натижасида полиз етиштирувчиларнинг ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган бизнес режалар асосида ишлаб чиқаришни ташкил этилишига эришиш мумкин.

Мамлакатимизда ер ва сув солиғини тўлаш тартиблари ислохотлар давомида бир неча марта ўзгартирилди. Хусусан, мустақилликнинг даслабки даврларида ер-сув ресурслари учун солиқлар мавжуд бўлган бўлса, 1999 йилдан бошлаб 11 та солиқ турини ўзида мужассам этган ягона ер солиғига ўтилган.

2017 йилдан эътиборан, ислохотларнинг янги тўлкини таъсирида қўшилган қиймат яратишни рағбатлантириш ва хўжаликларнинг қўшилган қиймат солиғи тўлашга ўтказилиши натижасида солиқларнинг миқдорини яққол кўрсатишга талаб шаклланди. Бугунги кунда сув ресурсларидан фойдаланганлик учун ва ер солиқлари ҳисоби алоҳида юритилади.

Полиз етиштирувчилар асосан ер ости сувларидан фойдаланганлиги боис оқар сувга нисбатан бир қатор ресурслар сарфи ҳисобига етказилади. Ўз навбатида таъкидланганидек, полиз маҳсулотлари асосий экинлар таркибига кирмаслиги боис, аксарият ҳолларда сув таъминоти ва мелиоратив ҳолати оғир бўлган майдонлар ажратилади. Шу боис, бизнингча мелиоратив ҳолати оғир, иқлим ўзгаришларининг таъсири юқори ҳудудларда ер ва сув солиқларини 50 фоизгача камайтириш таклиф этилади. Тадқиқотлар кўрсатишича, бунда хўжаликлар бир гектар ҳисобига ўртача 1350 минг сўмгача⁸⁸ тежаб қолишга эришган ҳолда қудуқлар қазилар ва ресурстежамкор усулларни жорий этган ҳолда янги ерларни фойдаланишга киритишга рағбат яратиб беради.

Маълумки, ривожланган давлатларда қишлоқ хўжалигида рисклар асосан агросуғурта компаниялари орқали суғурта қилинади ва суғурта ҳодисаси содир бўлган ҳолатларда қоплаб берилади. Мамлакатимизда эса агросуғурта бозори етарли даражада ривожланмаган бўлиб, ягона “Ўзагросуғурта” АЖ фаолият олиб боради. Изланишлар кўрсатишича, ушбу

⁸⁸ Полизчилик ҳудудлари ерларининг ўртача иқтисодий қиймати ва ер солиғи асосида ҳисобланган.

суғурта компанияси ҳам бевосита ҳосил суғуртаси учун ажратилган маблағлар улуши жуда кичик бўлиб, асосан пахта ва ғаллачилик хўжаликларига ажратилган кредитларнинг қайтарилмаслик хавфларини суғурта қилиш, қишлоқ хўжалиги техникаларини суғурта қилиш, шунингдек бошқа турдаги бир қатор қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган суғурта хизматларини кўрсатиш билан шуғулланиб келмоқда⁸⁹. Бунинг ҳам ўзига хос илмий асосланган сабаблари мавжуд бўлиб, хўжаликлар томонидан харажатларнинг ҳисоби, статистикаси юритилмаслиги ўзаро ҳамкорликка салбий таъсир кўрсатади. Бундай шароитда, давлат томонидан агросуғурта хизматини кўрсатувчи ва маҳсулот етиштирувчи хўжаликларни рағбатлантирувчи ягона усул бу суғурта мукофотининг бир қисмини давлат томонидан қоплаб берилиши саналади.

Аммо, бу бозор муносабатлари шароитида маҳсулот етиштирувчиларга соғлом рақобатни яратиб бермайди. Шу боис, бизнингча, суғурта дастаклари ёрдамида давлат томонидан рағбатлантиришда табақали ёндашувларни ишлаб чиқиш талаб этилади. Тадқиқотлар натижасига кўра, таъкидлашимиз мумкинки, маҳсулот етиштирувчилар ва суғурта компаниялари ўртасида соғлом рақобатни юзага келтириш учун ҳудудларни табиий иқлим шароити ва инфратузилмалар билан таъминланиш ҳолатидан келиб чиққан ҳолда “қизил” (мелиоратив ҳолати оғир, қурғоқчилик таъсири юқори), “сарик” (мелиоратив ҳолати оғир, ер ости суви билан таъминланган) ва “яшил” (унумдор ва оқар сув билан таъминланган) каби ҳудудларга ажратган ҳолда ёндашиш мумкин. Монографик тадқиқотлар асосидаги ҳисоб–китобларга кўра қизил ва сарик ҳудудларда фаолият юритаётган хўжаликларда рентабеллик даражаси мос равишда 40 фоиздан 90 фоизгача фарқларга эга. Мазкур ёндошувлардан келиб чиққан ҳолда полиз экинларининг ҳосилини суғурталашда “қизил” ҳудудларда суғурта мукофотининг 50 фоизи, “сарик” ҳудудларда 30 фоизини тўлаб бериш таклиф этилади.

⁸⁹ <https://www.agros.uz/>

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг янгича ва оммабоп усули бу субсидияларнинг ажратилиши билан боғлиқ бўлиб, у сўнгги йилларда энг кўп эътибор қаратилган усуллардан бири бўлди. Аммо, субсидия ажратишда асосан янги технологияларни жорий этишга ва маълум харажатларининг бир қисмини қоплаб беришга эътибор қаратилмоқда.

Ривожланган давлатларда давлат томонидан ажратиладиган субсидиялар рақобатни қўллаб-қувватлаши ва бозор иштирокчиларига тенг шароитларни яратиб бериши нуқтаи-назаридан ёндашилади. Бизда эса аксинча, молиявий барқарор хўжалик янги технологияни жорий этган ҳолда бозорда янада мустаҳкам сегментга эга бўлиб бораверади.

Бизнингча, маҳсулот етиштирувчилар ўртасида соғлом рақобатни яратиш, улар ўртасида тенг шароитларни таъминлаш мақсадида хўжаликларнинг инфратузилма объектларига нисбатан жойлашувидан келиб чиққан ҳолда субсидиялаш механизмларини жорий этиш таклиф этилади. Бу усул ёрдамида биринчидан, чекка ҳудудлардаги ерлардан самарали фойдаланиш учун замин яратилса, иккинчидан, транспорт харажатларини камайиши ҳисобига соғлом рақобат муҳитида фаолият юритишига имкон беради. Шу сабабли, инфратузилма объектларидан 50 кмдан узоқ масофада маҳсулот етиштираётган хўжаликларнинг транспорт харажатларини (дизель ёқилғиси баҳосидан келиб чиққан ҳолда) субсидиялаш мақсадга мувофиқ.

Ўз навбатида, давлатнинг асосий функцияларидан бири маҳсулот етиштирувчиларга шаффоф маълумотлар олиш тизимини яратиш ҳамда прагматик ташқи сиёсат олиб борган ҳолда жаҳон бозорига йўл очишдан иборат. Мамлакатимизда олиб борилаётган прагматик ташқи сиёсат туфайли Европа комиссияси томонидан Ўзбекистонга преференциялар бош тизими (GSP+) бўйича бенефициар мамлакат мақоми берилди.

Таъкидлаш лозимки, мазкур режим миллий ишлаб чиқарувчиларга қулай шартларда Европа Иттифоқи (ЕИ) мамлакатлари бозорларига кириш имкониятини беради. Бу ерда гап 513 млн.дан ортиқ аҳолига эга бўлган ҳудуд

бозори ҳақида кетмоқда. Эндиликда Ўзбекистон ишлаб чиқарувчилари ЕИ мамлакатларига экспорт қилишлари мумкин бўлган товар позицияларининг сони 6200 гача ошади. Одатда GSP+ тизими асосида 0 ёки пасайтирилган бож таърифи қўлланилади. Шу боисдан, ҳар бир бенефициар мамлакатнинг мазкур режим берган имкониятдан қанчалик тўлақонли фойдалана олиши муҳим аҳамият касб этади⁹⁰.

Юқоридагиларга асосан мамлакатимизда полиз маҳсулотларини етиштиришдаги юқори салоҳияти ҳамда тоғ ва тоғолди ҳудудларида органик маҳсулот етиштириш имконияти юқорилигини инобатга олиб, ЕИ бозорларида янги сегментга эга бўлиш учун барча шароитлар мавжуд. Бунинг учун эса маҳсулот етиштирувчиларни рағбатлантириш талаб этилади.

Мамлакатимизда 2022 йил 25 апрел куни “Органик маҳсулотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни⁹¹ қабул қилинган бўлиб, унинг 12-моддасида органик маҳсулотлар соҳасини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўллари алоҳида белгилаб қўйилган. Бунга кўра, давлат органик маҳсулотларни етиштирувчиларни сертификатлаш, инновацион усул ва технологияларни жорий этиш, хизмат кўрсатиш каби йўналишларда қўллаб-қувватлайди. Аммо, бизнингча маҳсулот етиштирувчиларни рағбатлантиришда аниқ иқтисодий механизмлар талаб этилади.

Бугунги шароитда полиз маҳсулотларини органик маҳсулот етиштираётган, ЕИ бозорларига экспорт қилган хўжаликларга ички бозор ва ЕИ бозоридаги баҳоларнинг ижобий фарқига мос субсидия ажратиш мақбул усуллардан бири саналади. Унда бир килограмм полиз маҳсулотларининг ўртача баҳоси асос сифатида олинади.

ЕИ ҳақида сўз юритилганида, унинг бозорлари шарқ бозори, хусусан мамлакатимиз бозорларидан кескин фарқ қилади. Жумладан, маҳсулотнинг сотиш усуллари, муддатлари, таркиби ва етиштириш агротехнологияларига

⁹⁰ <https://xs.uz/uzkr/post/ozbekistonga-gsp-tizimining-taqdim-etilishi-qandaj-imkoniyatlarni-taqdim-etadi>

⁹¹ <https://lex.uz/uz/pdfs/5980334>.

алоҳида Европа стандартлари ўрнатилган. Шунингдек, йилнинг исталган вақтида полиз маҳсулотлари билан таъминлаш технологиялари амалиётга самарали жорий этилган. Бунда ҳимояланган ерларда полиз маҳсулотларини етиштириш технологияси энг кенг тарқалган усуллардан бири саналади. ЕИ бозорларининг GSP+ дастури доирасида мамлакатимиз тадбиркорлари учун очилиши бизда ҳам йил давомида узлуксиз маҳсулот етиштириш тизимини жорий этишни рағбатлантиради. Ўз навбатида, сўнгги йиллардаги ЕИда энергия инқироzi кузатилаётганлиги, ҳимояланган ерлардан фойдаланиш тизимида муаммоларни юзага келтирмоқда. Бу эса, бозор сегментида бўшлиқни юзага келтириш, янги иштирокчиларнинг мавқеини мустаҳкамланишига замин яратади.

Шу сабали, мамлакатимизда ҳимояланган ерларда йил давомида узлуксиз полиз маҳсулотларини етиштиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш масаласи долзарб йўналишлардан бири саналади.

Бизнингча, ҳимояланган ер майдонлари (ҲЕМ)да полиз етиштиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлашда ташкилий, иқтисодий, ижтимоий ва экологик рағбатлантириш дастакларидан кенг фойдаланиш мумкин (3.3-расм).

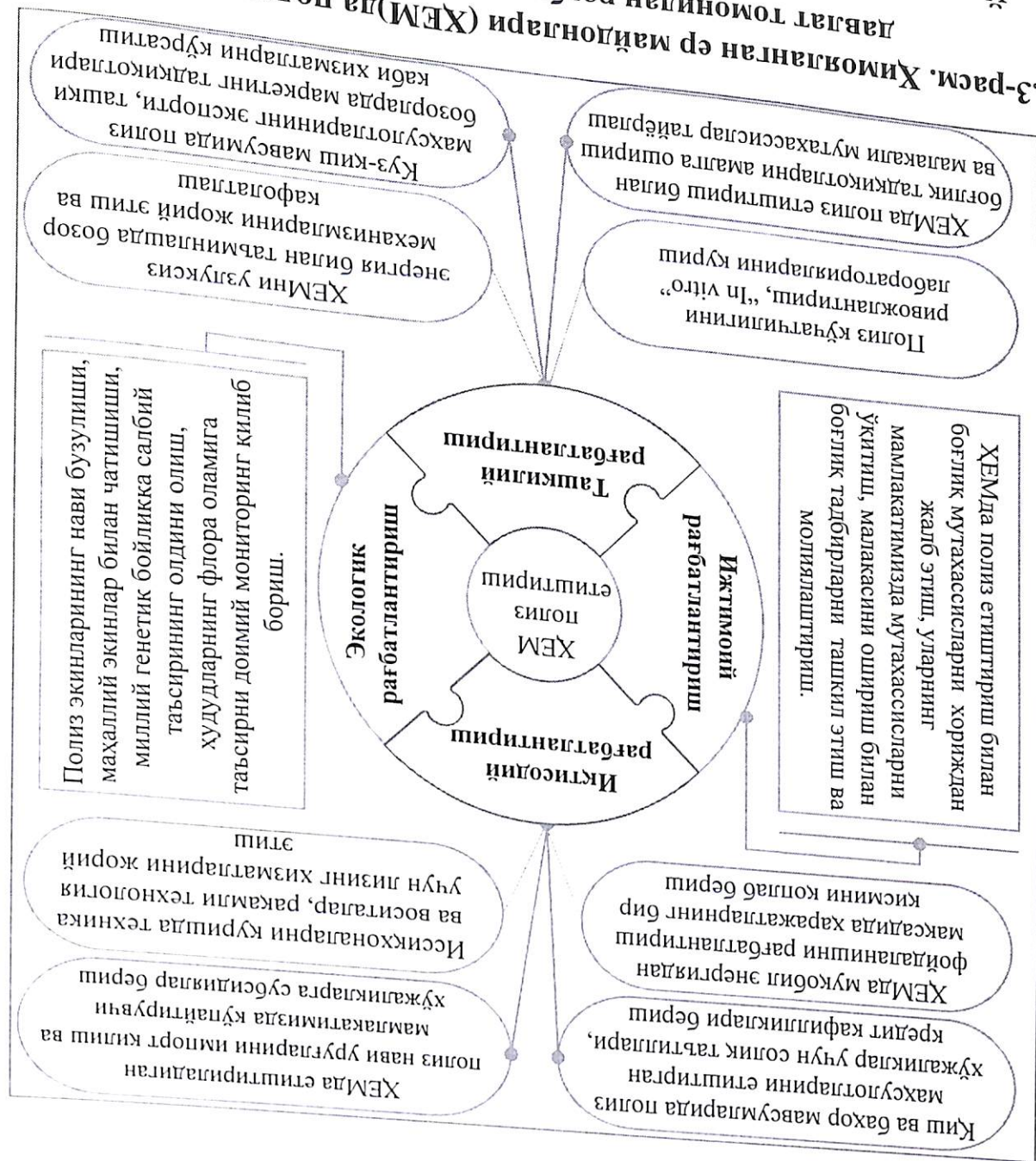
Жумладан, иқтисодий рағбатлантириш дастаклари сифатида:

- қиш ва баҳор мавсумларида полиз маҳсулотларини етиштирган хўжаликлар учун солиқ таътиллари, кредит кафилликлари бериш;
- ҲЕМда муқобил энергиядан фойдаланишни рағбатлантириш мақсадида харажатларнинг бир қисmini қоплаб бериш каби йўналишларда рағбатлантириш мумкин.

Шунингдек, мазкур технологияда полиз маҳсулотларини етиштиришни давлат томонидан ташкилий қўллаб-қувватлашда қуйидаги дастаклардан фойдаланиш мумкин. Хусусан:

- полиз кўчатчилиги тизимини ривожлантириш, “In vitro” лабораторияларини куриш;
- ҲЕМда полиз етиштириш билан боғлиқ тадқиқотларни кучайтириш ва малакали мутахассислар тайёрлаш;

- ХЕМни узлуқсиз энергия билан таъминлашда бозор механизмларини жорий этиш ва кафолатлаш;
- қуз–киш мавсумида полиз маҳсулотларининг экспорти, ташки бозорларда маркетинг тадқиқотлари каби хизматларни кўрсатиш ва бошқалар.

3.3-расм. Химояланган ер майдонлари (ХЕМ)да полиз етиштиришнинг давлат томонидан рағбатлантириш йўллари⁹².

Ўз навбатида, ХЕМда полиз етиштириш билан боғлиқ тадбирларини ташкил этиш ва хориждан жалб этиш, уларнинг мамлакатимиздаги мутахассисларни ўқитиш, малакасини ошириш билан боғлиқ тадқиқотлари асосида ишлаб чиқишган.

молиялаштириш каби йўналишларда ижтимоий рағбатлантириш орқали мамлакатимизда қулай агробизнес муҳитини яратишга хизмат қилади.

Шунингдек, полиз экинларининг нави бузилиши, маҳаллий экинлар билан чатишиши, “миллий генетик бойлик”ка салбий таъсирининг олдини олиш, ҳудудларнинг флора оламига таъсирни доимий мониторинг қилиб бориш каби йўналишлардаги экологик дастаклар соҳани барқарор ривожлантиришнинг долзарб йўналишларидан бири деб ҳисоблаймиз.

Умуман олганда, ҲЕМда полиз етиштиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлашда дифференциал ёндашув ўзининг юқори самарасини бериб, унда оддий такрор ишлаб чиқаришни таъминланиши ёки кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватланиши асосий мезонлардан бўлиши лозим. Мазкур мезонлардан келиб чиққан ҳолда, юқоридаги ҲЕМда полиз етиштиришни давлат томонидан рағбатлантириш усуллари бевосита ва билвосита рағбатлантириш дастаклари сифатида гуруҳлаш ва механизмларини ишлаб чиқиш таклиф этилади.

Тадқиқотлар асосида таъкидлаш мумкинки, бир гектар ҳимояланган ер майдонида полиз етиштиришни ташкил этиш билан боғлиқ харажатлар аграрда у самарали экспортга йўналтирилган тақдирда 5 йилда сарф этилган харажатларни тўлиқ қоплаши ва бешинчи йилдан аста секин фойдага кириши мумкинлиги тақрибий ҳисоблар кўртсатмоқда (3.3-илова). Шу боис, қиш ва баҳор мавсумларида полиз маҳсулотларини етиштирган ва экспортга йўналтирган хўжаликлар учун дастлабки 5 йилда ҳар йили 5 ойлик солиқ таътиллари бериш (мазкур даврда солиқ тўловларидан озод этиш) таклиф этилади (3.1-жадвал).

Аммо, маълумки қиш ва эрта баҳор мавсумларида мамлакатимизда совуқ ҳаво кузатилади ва қўшимча иситиш тизимларини, энергия сарфини талаб этади. Амалиётда иссиқхоналарга қиш мавсумида газ таъминотидаги узилишлар натижасида “тадбиркорларнинг қўли ишдан совуши” кузатилмоқда. Бунинг ягона ечими эса ҲЕМни узлуксиз энергия билан бозор баҳосида (газ экспорти баҳоларида) кафолатли таъминлаш тизимини яратиш

ва энергия узилишидан кўрилган зарарни қоплаб бериш тизимини яратиш лозим.

3.1-жадвал.

Химояланган ер майдонлари (ХЕМ)да полиз етиштиришни давлат томонидан рағбатлантириш механизмлари⁹³

	Бевосита қўллаб – қувватлаш йўллари	Билвосита қўллаб – қувватлаш йўллари
Оддий тақдор ишлаб чиқаришни таъминловчи полизчилик хўжалигини	Қиш ва баҳор мавсумларида полиз маҳсулотларини етиштирган хўжаликлар учун дастлабки 5 йилда ҳар йили 5 ойлик солиқ таътиллари бериш.	ХЕМда етиштириладиган полиз нави уруғларини мамлакатимизда кўпайтирувчи хўжаликларга етиштирилган ҳар бир кг уруғ учун импорт баҳоси ва маҳаллий маҳсулот сотиш баҳоси ўртасидаги ижобий фарқнинг 30 фоизи миқдорида субсидиялар бериш.
	ХЕМни узлуксиз энергия билан бозор баҳосида кафолатли таъминлаш тизимини яратиш ва энергия узилишидан кўрилган зарарни қоплаб бериш.	Полиз кўчатчилигини ривожлантириш, “In vitro” лабораторияларини қуриш, илмий тадқиқотлар учун грант маблағларини ажратиш.
Кенгайтирилган тақдор ишлаб чиқаришни таъминловчи полизчилик хўжалигини	ХЕМда муқобил энергиядан фойдаланган хўжаликларга йиллик энергия истеъмолининг 50 фоизини муқобил энергия ҳисобидан таъминласа, 3 йил давомида мол-мулк солиғидан, 100 фоиз таъминласа, 5 йил озод этиш.	Иссиқхоналарни қуришда техника ва воситалар, рақамли технология учун лизинг хизматларини жорий этиш. Бунда хусусий лизинг компанияларни мол-мулк ва даромад солиғидан озод этиш.
	Полиз маҳсулотларини экспорт қилишда экспорт харажатларининг компенсация қилинадиган қисмини хорижий валютага боғлаш.	Куз-қиш мавсумида полиз маҳсулотларининг экспорти, ташқи бозорларда маркетинг тадқиқотлари каби хизматлари кўрсатишда хусусий маркетинг корхоналарига харажатларнинг 40 фоизини компенсация қилиш

Ўз навбатида, муқобил энергия ресурсларидан фойдаланишни ташкил этган хўжаликлар рағбатлантирилиши нафақат соҳанинг ривожланишига балки миллий энергия тизимида босимни камайтирган ҳолда ижтимоий ривожланишга ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 22 августдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг энергия самарадорлигини ошириш, энергия тежовчи технологияларни жорий этиш ва қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантиришнинг тезкор чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4422 сонли

⁹³ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган

қарорига асосан бир қатор имтиёзлар тақдим этилган. Аммо, ХЕМда полиз этиштиришни йўлга қўйган хўжаликларда асосий восита бўлган иссиқхона қиймати юқорилиги унга мулк солиғининг юқори тўловига олиб келишини инобатга олган ҳолда йиллик энергия истеъмолининг 50 фоизини муқобил энергия ҳисобидан таъминласа, 3 йил давомида мол—мулк солиғидан, 100 фоиз таъминласа 5 йил озод этиш таклиф этилади.

Билвосита қўллаб-қувватлаш йўллари сифатида эса, оддий такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи полизчилик хўжалигини ХЕМда этиштириладиган полиз нави уруғларини мамлакатимизда кўпайтирувчи хўжаликларга этиштирилган ҳар бир кг уруғ учун импорт баҳоси ва маҳаллий маҳсулот сотиш баҳоси ўртасидаги ижобий фарқнинг 30 фоизи миқдорида субсидиялар бериш, полиз кўчатчилигини ривожлантириш, “In vitro” лабораторияларини куриш, илмий-тадқиқотлар учун грант маблағларини ажратиш орқали рағбатлантириш мумкин.

Шу билан биргаликда, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи полизчилик хўжалигининг иссиқхоналарини куришда техника ва воситалар, рақамли технология учун лизинг хизматларини жорий этиш. Бунда хусусий лизинг компанияларни мол-мулк ва даромад солиғидан озод этиш. Куз—қиш мавсумида полиз маҳсулотларининг экспорти, ташқи бозорларда маркетинг тадқиқотлари каби хизматлари кўрсатишда хусусий маркетинг корхоналарига харажатларнинг 40 фоизини компенсация қилиш ўзининг ижобий самарасини беради.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда полизчилик тармоғини жадал ривожлантириш имконияти, ҳудудлар салоҳияти мавжуд бўлиб, унга замонавий бошқарув усуллари, рағбатлантиришнинг бозор механизмлари ва инновацион технологияларни жорий этган ҳолда самарадорлигини оширишга эришиш мумкин бўлади. Шу боис, тадқиқотлар асосида полизчилик тармоғини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг томонлар манфаатларига мос ва соғлом рақобатни таъминлайдиган, қулай агробизнес муҳитини яратишга замин бўладиган йўналишлар ва механизмлари таклиф этилган

бўлиб, провардида қишлоқ аҳолисининг кўшимча даромад манбаи, бандлиги, тадбиркорлик қобилияти ортишига хизмат қилади.

3.2. Хўжалик юритиш шакллари тақомиллаштириш орқали полизчилик тармоғини ривожлантириш йўллари

Қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган аграр ислохотлар негизида қулай агробизнес муҳитини яратиш, аграр ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда моддий манфаатдорликка асосланган томонларнинг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш, тармоқнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш орқали хусусий секторнинг иштирокини таъминлашга қаратилган бўлиб, бунда давлат ўзининг бошқарувчи, тақсимловчи ва фойдаланувчи функцияларини аста-секин тадбиркорлик субъектларига ўтказмоқда.

Буни биргина пахтачилик тармоғи мисолида кўриш мумкин бўлиб, унда узок йиллар давомида пахта хомашёсига давлат буюртмаси мавжуд бўлган ҳолда тармоқда яратилган барча қўйилган қийматлар айнан давлат томонидан тасарруф этилган. Бу эса, маҳсулот етиштирувчи, хизмат кўрсатувчи ва қайта ишловчи бўғинларда манфаатдорликнинг энг қуйи даражасигача тушиб кетишига олиб келган. Натижада, давлатнинг доимий равишдаги маъмурий аралашувини талаб этган. Аммо, 2017 йилдан бошлаб тармоқда янги замонавий бошқарув тизимларини кенг жорий этишга урғу қаратилган бўлиб, пахта-Тўқимачилик кластерлари дастлаб синов тариқасида, кейин талаб мавжуд бўлган барча ҳудудларда ташкил этилди. Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра, 2022 йил ҳолатида 122 та пахта тўқимачилик кластерлари фаолият юритмоқда⁹⁴.

Моддий жавобгарлик ва манфаатдорлик асосида қурилган бу янги тизим қисқа вақтда ўзининг самарасини берган ҳолда мамлакатимиз пахта экспорт қилувчи давлатдан пахта хомашёсини импорт қилувчи давлатга айланди. Бугунги кунда мамлакатимиз Хитой ва Бангладеш каби пахта тўқимачилик

⁹⁴Қишлоқ хўжалиги вазирлиги расмий сайти. www.agro.uz.

тармоғи ривожланган давлатлар билан тола импортида асосий рақобатчи сифатида кўрилмоқда.

Аграр соҳада агрокластерлар ва кооперациялар фаолияти ривожлантирилиб, 2017 – 2021 йилларда барча соҳаларга кластер тизими кенг жорий этилиб, жорий йилда 463 та агрокластерлар (122 та пахта-тўқимачилик, 1033,8 минг га (100%), 157 та ғаллачилик, 1038,1 минг га (100%), 146 та мева-сабзавотчилик, 116 минг га (35%), 29 та шолічилик, 21 минг гектар, 9 та дориворчилик кластерларига 1406 гектар ер майдонлари бириктирилган) фаолияти самарали йўлга қўйилди. Кластерлар томонидан соҳага илм-фан, инновация ютуқлари ҳамда илғор технологияларни жорий этиш натижасида, 2016-2020 йилларда пахта ҳосилдорлиги 26,4 ц/га дан 30 ц/га, ғалла ҳосилдорлиги 57,8 ц/га дан 59,5 ц/га оширилди⁹⁵.

Соҳа мутахассисларининг фикрича, ўтган қисқа вақтда ушбу тизим ўзини ҳар томонлама оқлаганлиги эришилаётган натижаларда яққол намоён бўлмоқда. Лекин, ўтган даврдаги тажриба ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш борасида қатор масалалар борлигини ҳам кўрсатди. Жумладан:

- агросаноат кластерининг ҳуқуқий мақоми белгиланмаганлиги (мисол учун, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда агросаноат кластерининг мақоми, унинг мезонлари ва тугатиш асослари мавжуд эмас);

- агросаноат кластерларини ташкил этиш юзасидан ягона ёндашув мавжуд эмаслиги;

- агросаноат кластерлари ва давлат ўртасидаги муносабатлар қонуний тартибга солиниши лозимлиги;

- фермер хўжаликларини агросаноат кластерлари билан эркин ишлашини таъминлаш мақсадга мувофиқлиги;

- агросаноат кластерларига ер участкаларини ажратишда ягона ёндашув бўлиши лозимлиги;

⁹⁵ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги расмий сайти. www.agro.uz.

– агросаноат кластерлари ва фермерлар фаолиятига маъмурий аралашувларни тўлиқ чеклаш лозимлиги;

– агрокластерларнинг ривожланишига асосий туртки бўладиган қишлоқ хўжалиги кооперацияларини шакллантириш тизимининг мавжуд эмаслиги ва бошқалар⁹⁶.

Умуман олганда, кластерни ташкил этишнинг назарий жиҳатлари, тамойиллари ва ўзаро ҳамкорлик муносабатлари бугунги кунда турли давлатларда турлича талқин қилинмоқда. Турли илмий адабиётларда кластерларни ташкил этишда турлича ёндашувлар, шакллар илгари сурилган. Мамлакатимиз шароитида эса агрокластерлар тармоқнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда турлича ташкил этилмоқда ва ривожлантирилмоқда. Бу эса унинг тамойиллари, унга бўлган ишонч ва истиқболларига ўзининг таъсирини ўтказмай қолмайди.

Илмий адабиётларда кластерларни ташкил этишнинг 2 та тури тўғрисида фикрлар кўплаб учратиш мумкин бўлиб, уни содда ва илмий асосланган ҳолда М.Портернинг горизонтал ва вертикал турларини эътироф этиш мумкин. Горизонтал кластер бу товар ва хизматларнинг умумий бозоридан биргаликда фойдаланадиган, фаолияти давомида ўзаро ўхшаш ва алоқадор техника ва технологиялардан, меҳнат ресурсларидан, тажрибаларидан биргаликда фойдалана оладиган бир нечта хўжалик субъектлари йиғиндиси сифатида қаралади. Вертикал кластер эса, маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида “харидор-сотувчи” муносабатлари билан боғланган хўжалик субъектлари йиғиндисидир.

Мамлакатимиз шароитида аграр тармоқда асосан минтақавий хусусиятга эга бўлган вертикал кластерлар шаклланаётган бўлиб, улар географик жиҳатдан бирлаштирилмоқда.

Кластерларни ташкил этишнинг учта асосий варианты мавжуд. Биринчиси, ташаббус хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзидан келиб чиқса

⁹⁶ <https://regulation.gov.uz/oz/d/31238>.

ва уларнинг саъйи-ҳаракатлари натижасида кластер пайдо бўлади. Бу кластернинг рақобатбардош афзалликларини амалга ошириш учун идеал вариант ҳисобланади. Кластерни шакллантиришнинг хорижий амалиётида бу вариант “пастдан юқорига” деб аталади. Бироқ, буни амалга ошириш бироз мураккаб бўлиб, кластерни ташкил этиш маълум вақт, пул ва малакали мутахассисларни жалб қилишни талаб қилади. Бунда эса ҳар доим ҳам имконияти мавжуд бўлавермайди. Кластерни шакллантиришнинг иккинчи варианты давлат ҳокимияти органларининг мақсадли иқтисодий сиёсати ёрдамида амалга оширилади. Масалан, буни минтақавий сиёсат доирасида амалга ошириш мумкин. Бу “юқоридан пастга” деб аталади. Турли манбалардан ташқи ресурсларни жалб қилиш имкониятини оширади. Шу билан бирга, давлатнинг иштироки баъзи қўшимча талаблар, масалан, кластер иштирокчилари учун тўлиқ маъқул бўлмаган айрим ижтимоий масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ниҳоят, олдинги иккала вариантни бирлаштирган “аралаш” варианты мавжуд⁹⁷.

Тадқиқотлар кўрсатишича, агрокластерларни ташкил этиш юзасидан ягона ёндашув шаклланмаган бўлиб, у ҳар бир тармоқ ўзининг амалий тажрибаси давомида босқичма-босқич такомиллашиб бормоқда. Фикримизча, агрокластерларни ташкил этиш ва унинг самарали фаолиятини таъминлашда бир нечта кластерлар билан ихтиёрий ҳамкорлик, молиявий мустақиллик ва рақобат, манфаатдорлик каби тамойилларига амал қилиши лозим. Ундан ташқари кластерлар “юқоридан пастга” эмас аксинча, “пастдан юқорига” қараб ташкил этилиши инвесторларнинг манфаатдорлик ва ривожланишига рағбат яратиб беради.

Таъкидланганидек қишлоқ хўжайлиги маҳсулот етиштирувчилари бир пайтнинг ўзида бир нечта агрокластерлар билан ҳамкорлик қилиши юқори самарадорлик гарови ҳисобланади. Бунда ҳамкорлик қилинаётган кластерлар бир йўналишда фаолият юритиши ёки фаолият йўналиши турлича бўлиши

⁹⁷ Принципы создания и типы кластеров. https://rkdf.org/ru/analitika/o_klasterah/principy_sozdaniya_i_tipy_klasterov

мумкин. Хусусан, мева-сабзавотчилик кластери етиштирилган маҳсулотни сотиш борасида бир кластер билан, хизматлар кўрсатиш ёки ресурслар таъминотида бошқа бир кластерлар билан ҳамкорлик қилиши ўзаро рақобат шароитида ривожланишга замин яратиб беради.

Бу борада мамлакатимизда ҳам бир қатор қадамлар ташланган бўлиб, қишлоқ хўжалигининг турли йўналишларида агрокластерларни ташкил этиш юзасидан ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, кўчатчилик, картошкачилик, лимончилик ёки уруғчилик кластерларини ташкил этиш борасида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар маҳкамаси қарорлари қабул қилинди. Бу эса агрокластерлар ўртасида соғлом рақобатни ривожлантирган ҳолда маҳсулот етиштирувчилар олдида танлов эркинлигини таъминламоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 ноябрдаги “Иссиқхона комплексларини ривожлантириш учун қўшимча шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4020-сонли қарори ва Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 18-июндаги “Ўзбекистон Республикасида замонавий уруғчилик кластерларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 512-сонли қарори билан Бухоро, Қашқадарё, Наманган, Самарқанд, Сурхондарё ва Фарғона вилоятларида уруғчилик кластер шаклини босқичма-босқич жорий этиш белгиланган⁹⁸.

Мазкур Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 18-июндаги 512-сонли қарори билан тасдиқланган уруғчилик кластерлари жойлаштириладиган аниқ ер майдонлари, уруғчилик кластерлари фаолиятини молиялаштириш манбалари, маблағлар ҳажмини кўрсатган ҳолда уруғчилик кластерларини ташкил этиш учун маблағ киритишга тайёр бўлган салоҳиятли инвесторлар, уруғчилик кластерларини ташкил этиш учун давлат-хусусий шериклик шартлари, уруғчилик кластерлари фаолияти самарадорлиги мониторингини

⁹⁸ https://www.norma.uz/uz/qonunchilikda_yangi/urugchilik_klasteri_qanday_tashkil_etiladi

юритиш механизмлари⁹⁹ тасдиқланган бўлсада, асосий эътибор пахта-галлачилик йўналишида уруғчилик кластерини ташкил этишга қаратилган.

Аммо, мева-сабзавотчилик, хусусан полизчилик тармоқларида уруғчилик кластерларини ташкил этиш масаласи эътибордан четда қолган. Натижада бугунги кунда полизчилик тармоғида уруғ таъминотида бир қатор муаммолар сақланиб қолаётган бўлиб, у хўжаликлар фаолиятига ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Жумладан:

- мамлакатимизда уруғ етиштириш ва сифатини назорат қилишга ажратилаётган молиявий маблағларнинг кичиклиги (қишлоқ хўжалиги соҳасига ажратилган маблағларга нисбатан 0,1 фоиз);

- етиштирилаётган полиз маҳсулотлари уруғининг салмоқли қисми (80 фоизи) импорт қилинаётганлиги;

- импорт қилинаётган полиз уруғларининг самарадорлик кўрсаткичлари турли туманлиги ва уларнинг мувофиқлик сертификатлари мавжуд эмаслиги;

- полиз уруғлари мамлакатимиз табиий иқлим шароитларига мослиги, бошқа экинларга таъсири (бевосита ёки агротехник тадбирлари натижасида) синовдан ўтмаганлиги;

- полиз уруғчилигининг ўзига хос жиҳати бўлган жуда тез ўзгарувчанлиги, дурагай уруғлар, хусусан ирсияти ҳар хил навлар, турлар ва туркумдошларни чатиштиришдан олинган уруғликлар сони кўплиги ва ўзининг генетик хусусиятларини йўқотиб бориши шароитида полиз экинларни жойлаштириш тартибга солилмаганлиги;

- полиз уруғини районлаштириш, янги навларни яратиш ва у билан боғлиқ тадқиқотларга ажратилаётган молиявий маблағлар миқдори пастлиги;

- полиз уруғчилиги учун ажратилаётган майдонлар етишмаслиги ва бирламчи уруғчилик плантациялари ташкил этилмаётганлиги;

⁹⁹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 18-июндаги 512-сонли қарори, www.lex.uz

- етиштирилган уруғларнинг селекцион белгиларини маҳсулот етиштирувчиларга тарғиб қилинмаслиги;
- маҳаллий полиз уруғларининг йўқолиб бораётганлиги, уларни саклаб қолиш билан боғлиқ чора-тадбирлар кўлами кичиклиги;
- истеъмолчилардан полиз уруғларини йиғиб олиш ва унга дастлабки кимёвий ишлов бериш амалиёти жорий этилмаганлиги;
- томорқа ер майдонлари мавжуд бўлган деҳқон хўжаликларида анъанавий шаклда полиз уруғларини йиғиб олинishi ва қайта экилиши натижасида селекцион кўрсаткичларнинг пасайиб бориши;
- ташқи бозорда талаб юқори бўлган полиз маҳсулотлари нави, селекцион кўрсаткичлари ҳамда уруғини мамлакатимизда жорий этиш билан боғлиқ маркетинг тадқиқотлари етишмаслиги;
- тармоққа хусусий секторни жалб этишда жозибадор инвестицион муҳит яратилмаганлиги;
- ҳалқаро сифат сертификатларини жорий этиш билан боғлиқ тадбирларга эътиборнинг сустлиги;
- етказиб берилган полиз уруғларининг селекцион кўрсаткичларини тўлиқ намоён этиши, етиштириш жараёнидаги аротехник тадбирлари ва касалликлари тўғрисидаги маълумотлар базаси етишмаслиги, уруғ сотувчиларнинг вегетацион даврда хизмат кўрсатиш тизими йўлга қўйилмаганлиги ва бошқалар.

Юқоридаги каби омиллар таъсирида мамлакатимизда полиз уруғчилиги тизимида муаммолар кўзга ташланаётган бўлиб, полиз маҳсулотлари экспорти ҳажми ортиб бораётган, аммо рақобатбардошлик даражаси (маҳсулот сифати, шакли, таъми, транспортбоплиги ва бошқа кўрсаткичлари билан) пастлигича қолаётган бугунги шароитда ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан боғлиқ замонавий хўжалик шакллари ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Бунинг учун эса аввало, уруғчилик тизимини тўғри йўлга қўйиш, мазкур йўналишга хусусий секторни жалб этиш, қулай инвестицион муҳит яратиш, мева-сабзавотчилик кластерларини тизимли ва барқарор уруғ билан

таъминлашни йўлга қўйиш, уруғ экспорти орқали маҳаллий полизчилик маҳсулотларининг дунё бозоридаги нуфузини ошириш мақсадида полиз уруғчилиги тизимида кластерларни ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Бирок, уруғчилик тизими бу озиқ-овқат хавфсизлиги, миллий флора оламга таъсири ва ўсимликлар карантин қоидалари билан доимий назорат қилиниши, талаблар ҳамда меъёрлаш қатъий назоратга олинишини инобатга олган ҳолда бу тизимга давлат ва илмий-тадқиқот муассасаларининг ҳам чекланган (моддий манфаатдорликка асосланмаган) иштирокини таъминлаш талаб этилади.

Кластерларни ташкил этиш билан боғлиқ ривожланган давлатлар тажрибаларини ўрганган ҳолда мазкур ҳолатда уруғчилик кластерининг оптимал шакли бу-хусусий инвестор, давлат ва илмий-тадқиқот муассасалари томонидан ҳамкорликда ташкил этиладиган “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган кластерлар саналади.

Кластерларнинг ушбу моделига оид тадқиқотлар дастлаб 1990 йилларда Genri Etzkovits va Loet Leydesdorff томонидан илгари сурилган бўлиб¹⁰⁰, улар учта ташкилотнинг ўзаро ҳамкорликдаги эришадиган самараларини назарий асослаб берди. Аммо вақт ўтиб бу модел бир қатор олимлар томонидан танқид қилинади. Иқтисодиётга давлат аралашувининг қисқариб бориши ва инновацион фаолиятга хусусий секторнинг улуши ортиб бориши шароитида бу модел ўзининг моҳиятини йўқотиб боради¹⁰¹ деб ҳисоблайдилар.

Шу билан биргаликда, олимлар ривожланаётган давлатлар, хусусан кластер тизими янгидан кириб бораётган давлатлар учун фойдали эканлигини ҳамда у орқали аграр сиёсатни барқарорлаштиришда фойдаланиш мумкин деган хулосага келади. Натижада, ривожланаётган, аграр давлатдан аграр саноатлашган давлат сари қадам қўяётган иқтисодиётларда ушбу моделдан

¹⁰⁰ Etzkowitz, Henry (2008). The triple helix : university-industry-government innovation in action. New York: Routledge. ISBN 9780415964500. OCLC 173749026. p. 180

¹⁰¹ Yuzhuo Cai (10 July 2013). "Enhancing context sensitivity of the Triple Helix model: An institutional logics perspective" (PDF). Triple Helix Conference. p.20

кенг фойдаланилмоқда. Н.Смородинская¹⁰² ва Н.Бондаренко¹⁰³ каби олимлар томонидан “давлат-Тадбиркор”, “давлат-илмий муассаса”, “тадбиркор-илмий муассаса” каби шакллардаги ҳамкорлик моделлари устида тадқиқотлар ўзининг кутилган самарасини бермаган бўлиб, мана шу уччала субъектларнинг (давлат-Тадбиркор-илмий муассаса) ўзаро ишончли ҳамкорлиги модели оптимал ечим эканлиги таъкидланган.

Мутахассисларнинг фикрича, ўзаро муносабатларнинг жуфтлик формати (ҳар бири билан) етарли эмас. Оптимал бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тармоқ режимида барча уч иштирокчининг (давлат, бизнес, фан) ўзаро таъсири талаб қилинади, яъни улар тўлиқ уч томонлама спирални ташкил қилади. “Учлик спирал” механизми доирасида бу иштирокчилар нафақат фаол ҳамкорлик қилади, бир-бирига боғлаб туради, балки бир-бирига хос бўлган функцияларни ўзлаштиради, бу доимий янгиланишлар ва инновациялар таъсирини таъминлайди¹⁰⁴.

Умуман олганда, бу шаклдаги кластерлар талаб тезда шаклланмайдиган, узок йиллик тадқиқотларни талаб этадиган ва киритилган инвестиция самараси яққол номаён бўлмайдиган, аммо, жамиятнинг, тармоқнинг ривожланиши учун етакчи йўналишлардан бири бўлган соҳаларда ташкил этилиши тавсия этилади. Шундан келиб чиққан ҳолда биз ҳам полиз уруғчилиги тизимида “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластери ташкил этишни таклиф этамиз.

Бунда хусусий тармоқнинг манфаати – етиштирилган, йиғилган ва импорт қилинган уруғларни сотиш ҳисобига даромадга, фойдага, бозор сегментида ўз ўрни ва улушига эга бўлиши, ҳамкорлар билан биргаликда корхонани ривожлантиришдан иборат.

¹⁰² Н.Смородинская. Тройная спираль как новая матрица экономических систем. Инновации №4 (150), 2011., 66-стр.

¹⁰³ Н.Бондаренко. “Тройная спираль” как основа создания инновационных систем. Вестник РЭУ им. Г. В. Плеханова - 2018 - № 2 (98) с-13.

¹⁰⁴ https://rkdf.org/ru/analitika/o_klasterah/principy_sozdaniya_i_tipy_klasterov

Давлатнинг манфаати эса, миллий манфаатлар, озиқ-овқат хавфсизлиги доирасида соҳанинг меъёрий жиҳатларини назоратда, кузатувда сақлаш, табиий ва экологик таъсирларни минималлаштиришдан иборат.

Илмий-тадқиқот муассасаси манфаати – ўзининг ҳамда кластернинг моддий-техник базасидан самарали фойдаланиш, ички ва ташқи бозор тўғрисидаги тезкор ахборотларга эга бўлиш, генетик базани мустаҳкамлаш, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилиши орқали қисқа ва узок муддатли кузатув натижалари билан тадқиқотларни такомиллаштиришдан иборат.

“Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластери ўзининг фаолияти давомида Қишлоқ хўжалиги вазирлиги, Инновацион ривожланиш вазирлиги ва олий таълим муассасалари, Уруғчиликни ривожлантириш маркази, Агросаноат мажмуи устидан назорат қилиш инспекцияси каби давлат идоралари билан ҳамкорлик ўрнатади (3.4-расм).

Шунингдек, мева-сабзавотчилик кластерлари, бирлашмалар ва агрофирмалар, полиз маҳсулотларини етиштирувчи хўжаликлар, полиз маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар ҳамда полиз маҳсулотларини сотувчи, сақловчи, экспорт қилувчи тадбиркорлар билан бевосита ишлаб чиқаришни ташкил этади.

Шу билан биргаликда, Қишлоқ хўжалигида билим ва инновациялар Миллий маркази, унинг ҳудудий бўлимлари ва Агрохизматлар марказлари, Сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик илмий-тадқиқот институти ҳамда Сабзавот, полиз уруғларини импорт қилувчи, синовлар ўтказувчи ва жорий қилувчи халқаро илмий-тадқиқот ташкилотлари (Syngenta, Koica, JICA, Korica ва бошқа) билан илмий йўналишда ҳамкорик қилади.

Таъкидлаш жоизки, давлат ва илмий-тадқиқот муассасалари кластернинг молиявий масалаларига ва савдо, даромад, фойдани тақсимлаш билан боғлиқ фаолиятларига аралашмайди. Фақатгина, унинг илмий ва меъёрий хужжатларига кўмаклашади.

3.4-расм. “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластерининг ҳамкорлиги (тавсия)¹⁰⁵

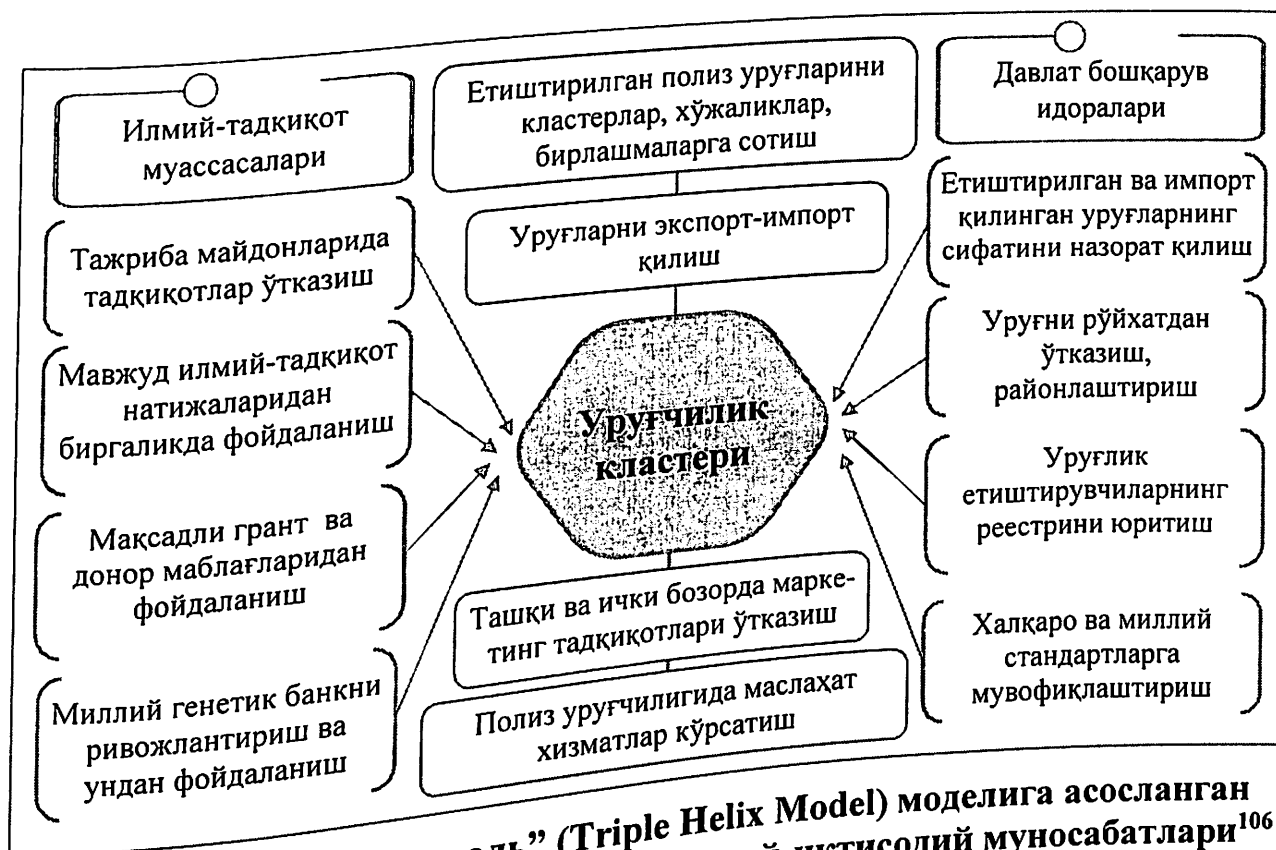
Давлат бошқарув идоралари етиштирилган ва импорт қилинган уруғларнинг сифатини назорат қилиш, уруғни рўйхатдан ўтказиш, районлаштириш, уруғлик етиштирувчиларнинг реестрини юритиш ва халқаро ва миллий стандартларга мувофиқлаштириш каби йўналишларда кластерга кўмак кўрсатади (3.5-расм).

Илмий-тадқиқот муассасалари эса, тажриба майдонларида тадқиқотлар ўтказиш, мавжуд илмий-тадқиқот натижаларидан биргаликда фойдаланиш, мақсадли грант ва донор маблағларидан фойдаланиш ҳамда миллий генетик

¹⁰⁵Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

банкни ривожлантириш ва ундан фойдаланиш каби йўналишларда ўзаро ҳамкорлик қилади.

Ушбу ҳамкорлик билан биргаликда уруғчилик кластери етиштирилган полиз уруғларини кластерлар, хўжаликлар, бирлашмаларга сотиш, уруғларни экспорт–импорт қилиш, ташқи ва ички бозорда маркетинг тадқиқотлари ўтказиш, полиз уруғчилигида маслаҳат хизматлар кўрсатиш каби йўллар билан даромад олади.

3.5-расм. “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластерининг ўзаро ташкилий-иқтисодий муносабатлари¹⁰⁶

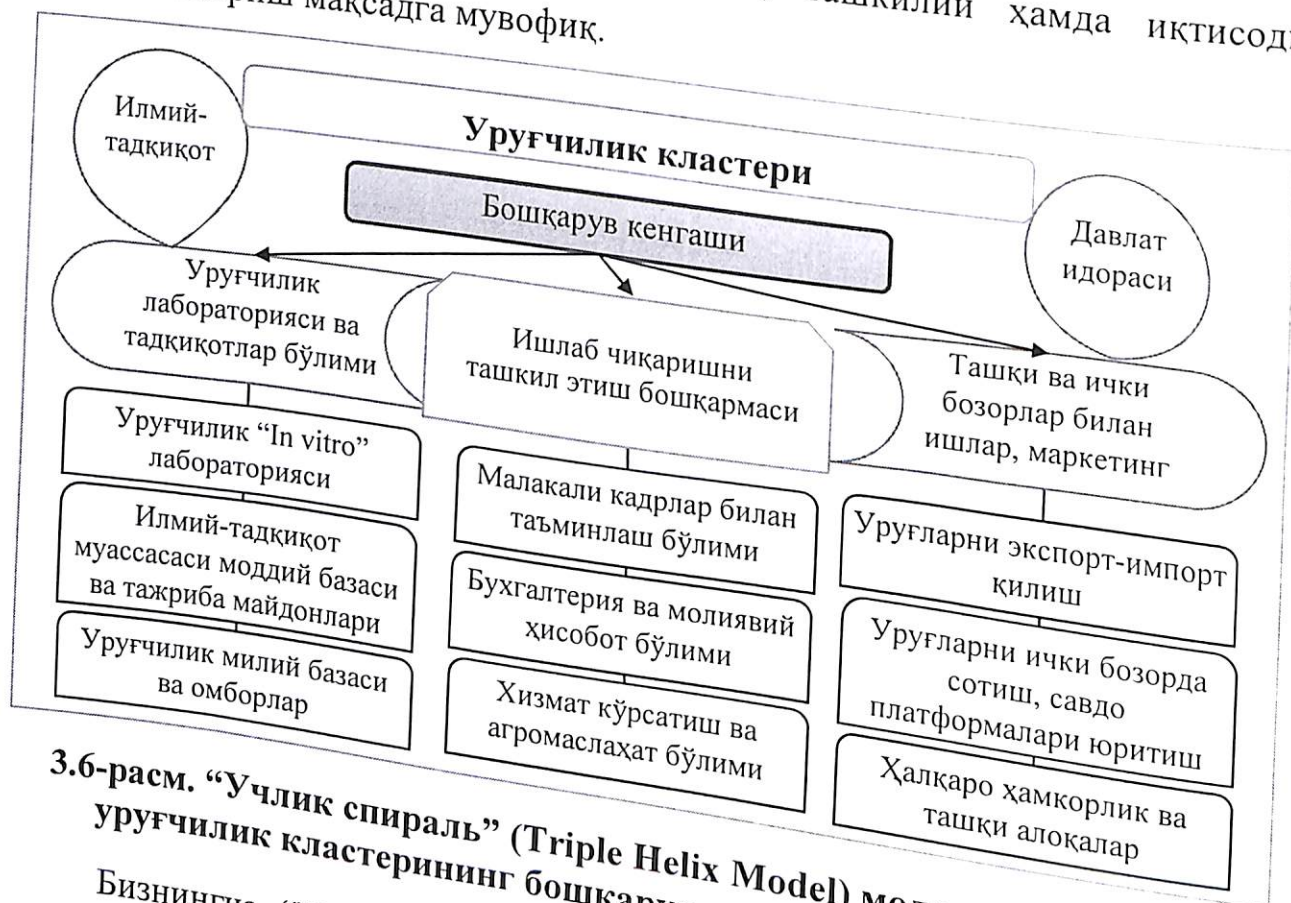
Мазкур кластернинг ташкилий тузилмасига кўра Бошқарув кенгаши томонидан бошқариладиган бўлиб, у ишлаб чиқаришни ташкил этиш бошқармаси, уруғчилик лабораторияси ва тадқиқотлар бўлими ҳамда Ташқи ва ички бозорлар билан ишлар, маркетинг каби бўлимлардан иборат бўлиши таклиф этилади (3.6-расм).

¹⁰⁶ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган

Уруғчилик лабораторияси ва тадқиқотлар бўлимида уруғчилик “In vitro” лабораторияси, илмий-тадқиқот муассасаси моддий базаси ва тажриба майдонлари ҳамда уруғчилик миллий базаси ва омборларидан иборат бўлади.

Ташқи ва ички бозорлар билан ишлар, маркетинг бўлими эса, уруғларни экспорт–импорт қилиш, уруғларни ички бозорда сотиш, савдо платформалари юритиш, ҳалқаро ҳамкорлик ва ташқи алоқалар билан боғлиқ фаолиятлар билан шуғулланувчи тузилмалардан иборат бўлиши мумкин.

Уруғчилик кластери бозор тамойиллари асосида фаолият юритиши билан биргаликда миллий манфаатлар билан уйғунлашиб кетганлиги боис, уни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, ташкилий ҳамда иқтисодий рағбатлантириш мақсадга мувофиқ.

3.6-расм. “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластерининг бошқарув ва ташкилий шакллари¹⁰⁷.

Бизнингча, “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластерини давлат томонидан ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун қуйидаги чора-тадбирларни бажариш мумкин. Хусусан:

¹⁰⁷ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

- уруғчилик кластери учун мева-сабзавотчиликка ихтисослашган туманларда, шунингдек, поляз экинлари кўп экиладиган худудларда тажриба хўжаликларини, уруғчилик плантацияларини ташкил этиш учун ер майдонларини ажратиш;
- янги ўзлаштирилаётган ерлар ҳамда лалми майдонларда поляз этиштиришни кўпайтириш, экспортдоп ва серхосил навларни худудларнинг тупрок-иклим шароитларидан келиб чиққан ҳолда жойлаштиришда кластерларга устуворлик бериш;
- лабораториялар куриш, уни малакали мутахассислар билан таъминлаш, илмий малакали кадрларга иш ўринларини яратиш учун давлат балансидаги фойдаланилмаётган бино ва иншоотларни нол ставкада тажриба майдони учун ажратилган ер ижарасига мос равишда ижарата бериш;
- илмий-тадқиқот муассасаларининг молий-техник базасидан ўзаро ҳамкорик шартномаларига кўра бепул асосда фойдаланиш ҳукуқини тақдим этиш;
- янгидан яратилган, такомиллаштирилган уруғ навларини рўйхатга олиш, патентлаш, ҳукукий расмийлаштиришда устуворлик бериш;
- кластернинг минтақавий шакли ва тармок шакллари кент ривожлантириш, ўзаро соғлом рақобатни юзага келтириш учун тенд арбизнес мухитини шакллантириш;
- “Uzbek seeds” миллий бренди асосида поляз уруғларини экспорт қилишда божхона расмийлаштирувларидан имтиёзлар тақдим этиш;
- янги уруғлар экиш орқали поляз хосилдорлиги 30 фоиздан ортган худудларда уруғчилик савдо дўконларини ташкил этишда нотурап жойларни ажратилишини таъминлаш ва бошқалар.
- Шунингдек, мазкур модел асосида уруғчилик кластерини давлат томонидан иқтисодий жихатдан қўллаб-қувватлаш учун қийдаги тадбирларни амалга ошириш зарур хисобланади. Жумладан:

– кластер ва илмий-тадқиқот муассасаси ўртасида олиб бориладиган қўшма лойиҳалар учун давлат илмий-техник лойиҳалари доирасида мақсадли танлов асосида молиявий ресурсларни ажратиш кўламини кенгайтириш;

– кластер томонидан илмий-тадқиқот муассасаси илмий лабораторияларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш учун киритилган инвестицияларини солиқ солинадиган базадан озод қилиш ва унинг 30 фоизи миқдорида субсидиялар ажратиш;

– кластер томонидан илмий-тадқиқот муассасаси илмий тажриба майдонларида инновацион технологияларни қўллаган ҳолда ресурстежамкор технологияларни жорий этган ҳолатда харажатларнинг 20 фоизи миқдорида молиявий кўмак кўрсатиш;

– ҳосилдорлиги юқори бўлган янги авлод уруғларини импорт қилиш билан боғлиқ божхона божи ва тўловларидан озод қилиш;

– кластер томонидан яратилган ва районлаштирилган полиз уруғлари қиймати ва ҳудди шу кўрсаткичлардаги импорт уруғи қиймати орасидаги ижобий фарқни кластерга тўлаб бериш механизмларини ишлаб чиқиш;

– кластер томонидан жалб этилган хорижий мутахассис ва экспертларнинг транспорт ва виза расмийлаштириш билан боғлиқ харажатларини субсидиялаш;

– кластернинг хорижий ҳамкорлари томонидан илмий-тадқиқот муассасаси илмий ҳодимларининг малакасини ошириш, тажриба орттириш билан боғлиқ харажатларни “Эл юрт умиди” жамғармаси ҳисобидан молиялаштириш;

– узоқ муддатли тажриба-синов тадқиқотлари учун стартап лойиҳаларни эълон қилиш ва унда технологияларни жалб қилиш билан боғлиқ харажатларни “Инновацион ривожланиш ва новаторлик ғояларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси” ҳисобидан молиялаштириш;

– кластернинг хорижий маркетинг тадқиқотлари учун шароитларни яратиб бериш, янги полиз уруғларни давлат телерадио каналларида имтиёзли реклама қилиш ва тарғиб этишга кўмаклашиш;

— уруғчилик кластери томонидан яратилган ва мамлакатимиз ҳудудида экилаётган полиз навлари учун муаллифлик патентларини расмийлаштириш ҳамда экилган майдон бирлигига мос равишда тўлов (гонорар)лар ажратилишини таъминлаш ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтганда, полизчилик тармоғининг асосий муаммоларидан бири бу сифатли уруғ билан таъминлаш бўлиб, бунда миллий манфаатларни ҳисобга олиш, илмий-тадқиқот натижалари ва генетик базани мустаҳкамлаш ҳисобланади. Шу билан биргаликда, ушбу йўналишга хусусий секторни жалб этиш орқали тармоқ самарадорлигини ошириш ҳам замон талабларидан бири саналади. Бу каби масалаларда ривожланган давлатлар тажрибасининг кўрсатишича давлат, фан ва бизнес оламини уйғунлаштириш, ўзаро ҳамкорликнинг мутаносиб нуқтасини топиш ҳамда соҳа ривожини билан биргаликда томонлар манфаатдорлигига асосланган тизим яратиш учун уруғчилик кластерларини ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

3.3. Ҳудудларда полиз маҳсулотларини етиштириш истиқболлари

Мамлакатимизда 2021 йилда етиштирилган жами полиз маҳсулотлари ҳажми 2,3 млн. тоннани ташкил этиб, Сирдарё ва Жиззах вилояти полиз маҳсулоти ялпи ҳосилидаги улуши 23 фоизни ташкил этади¹⁰⁸.

Ҳозирги глобал иқлим ўзгариши шароитида озиқ-овқат бозорини таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш, хусусан, полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажмини ошириш ва соҳа ривожига таъсир этувчи омилларни тизимлаштирган ҳолда прогноз қийматларини асослаш долзарб аҳамият касб этади. Кўп омилли эконометрик моделлар ёрдамида танлаб олинган омилларнинг ўзаро таъсир даражаларини баҳолаш ва хулосалар ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Модел учун ажратиб олинган омиллар қуйидагилардан иборат:

— жами экин майдони, га;

- полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, ц/га;
- йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори, мм
- йиллик ўртача ҳарорат, С°;
- тупроқ намлиги, %;
- жами сарфланган минерал ўғит, тонна;
- жами сарфланган ёқилғи–мойлаш материаллари ҳажми, тонна;
- жами сарфланган уруғлик, тонна.

Стата дастурида 1992 йилдан 2022 йилгача бўлган даврда Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми, жами экин майдони, полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори, йиллик ўртача ҳарорат, тупроқ намлиги, жами сарфланган минерал ўғит, жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, жами сарфланган уруғлик каби кўрсаткичлар орқали 2023-2030 йилларда Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини прогноз кўрсаткичлари аниқлаш учун фойдаланилди (3.2-жадвал).

1992-2022 йилларда Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми, жами экин майдони, полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори, йиллик ўртача ҳарорат, тупроқ намлиги, жами сарфланган минерал ўғит, жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, жами сарфланган уруғлик каби эрки ва эрксиз ўзгарувчиларнинг ўртача, максимум ва минимум кўрсаткичлари таҳлили Стата 16 дастури ёрдамида амалга оширилди (3.7-расм). Таҳлилга кўра, масалан танлаб олинган йиллар (1992-2022 йиллар) мобайнида жами экин майдони максимум 7562 гектарни ташкил этган бўлса, минимум ҳолатда 1849 гектарга, шунингдек, ўртача 3947,68 гектарни ташкил қилганлигини кўриш мумкин.

1992-2022 йилларда Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш динамикаси

Йиллар	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
*Полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми, тонна	137398	99992	54365	25509	38829	38323	47258	58440	67758	75872	79745	106827	100075	107413	123652	139397	164047	185908	209348	224687	246076	265489	285286	307414	342039	326902	216256	237039	252647	260799	268000
*Жами экин майдони, га	7562	4315	4739	2539	3754	2549	2930	3316	3258	3761	3672	4620	3694	3499	4892	4349	4672	3766	5093	1849	4305	3839	4059	3196	5939	3280	4192	839,1	658,6	3998	4080
*Полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, ц/га	181,7	231,7	114,7	100,5	103,4	150,3	161,3	176,2	207,9	201,7	217,2	231,2	270,9	306,9	252,8	320,5	351,1	493,7	411,1	121,5	571,6	691,6	702,9	961,9	575,9	996,7	515,9	839,1	652,3	656,8	310
**Йиллик ўртача ёгингарчилик микдори, мм	303	520,7	369,4	183,1	242,2	311,3	449,6	329,8	246,3	283,4	424,4	448,6	429,1	276,6	291,9	345	271,3	368,6	380	345,9	278,8	325,9	354	389,8	335,6	340,1	301	267	317,7	216,9	15,8
**Йиллик ўртача ҳарорат, С°	13,9	13	14,2	13,1	14,4	14,1	14,6	14,7	14,9	14,4	14,4	15,5	14,9	14,9	14,9	14,9	15	15,5	14,8	14,2	15,4	13,8	15,5	15,8	15	14,9	15,8	14,6	15,7	15,8	65
**Тупрок намлиги, %	69	73	70	72	74	77	76	72	69	74	78	75	76	76	70	75	70	67	66	66	64	64	66	65	64	64	64	64	59	825	515
*Жами сарфланган минерал ўғит, тонна	1528	872	957	513	758	592	670	658	760	742	933	746	707	988	878	944	761	1029	373	870	775	820	646	1200	663	847	572	775	806	502	825
*Жами сарфланган ёкилги мойлаш материаллари ҳажми, тонна	953	544	597	473	369	418	411	474	760	742	582	465	441	616	548	589	475	642	233	542	484	511	403	748	413	528	357	483	502	515	825
*Жами сарфланган уруғлик, тонна	38	22	24	13	19	15	17	16	19	18	23	18	17	24	22	23	19	25	9	22	19	20	16	30	16	21	15	19	19	20	20

Изоҳ: * – Сирдарё вилояти Қишлоқ ҳўжалиги бошқармаси маълумотлари.
 ** – Ўзбекистон Республикаси Гидрометеорология хизмати марказининг Сирдарё метеостанцияси (М-II) маълумотлари.

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Йиллар	31	2007	9.092121	1992	2022
Полизмаҳсул	31	164283.5	96959.22	25509	342039
Жамизкинма	31	3947.677	1070.029	1849	7562
Полизмаҳсул	31	400.9548	264.3491	100.5	996.7
Йилликўрта	31	330.871	73.44732	183.1	520.7
Йилликўрта	31	14.70645	.7415909	13	15.8
Тупроқнам	31	69.19355	4.895027	59	78
Жамисарф	31	797.5161	216.1692	373	1528
Жамисарф	31	497.4194	134.7753	233	953
Жамисарф	31	19.70968	5.349103	9	38

3.7-расм. Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштиришга таъсир қилувчи омилларнинг минимум, максимум ва ўртача кўрсаткичлари.

Модел учун ажратиб олинган омилларнинг ўзаро боғлиқлиги корреляция таҳлиliga кўра, натижавий омил (Y) билан жами экин майдони ўртасида тўғри кучсиз (0,1495) алоқадорлик мавжуд эканлигини кўриш мумкин. Бунинг сабаби, бугунги кунда сифатли агротехнология ва ресурстежамкор технологиялар ёрдамида интенсив усулда ҳосилдорлик ва ялпи ҳосилни ошириш имкониятлари мавжудлиги ҳисобланади. Шу нуқтаи-назаридан, корреляция моделига мувофиқ жами экин майдонларининг ҳажми маҳсулот етиштириш ҳажмига кучсиз тўғри алоқадорликда деб айтиш мумкин (3.8-расм).

Шунингдек, полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги билан натижавий омил ўртасида кучли тўғри боғлиқлик мавжуд бўлиб, бу бўйича ҳосилдорлик маҳсулот етиштириш ҳажмига тўғри мутаносибликда эканлиги билан изоҳласа бўлади. Бундан ташқари, йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори ва тупроқ намлиги омилларининг полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмига тескари алоқадорликда экан, мос равишда $-0,0348$ (кучсиз) ва $-0,8012$ (кучли). Бунинг асосий сабаби сифатида сўровнома натижаларига мувофиқ таъкидлаш мумкинки, полиз маҳсулотлари ҳажмининг йиғим-теримдан олдинги вақтдаги йўқотилишига асосий сабаб сифатида иқлим ўзгаришлари (ортиқча ёмғир ва қуёшли кунлар) (36%) ва зараркунанда ва ҳашоратлар (28%) ҳисобланади.


```

end of do-file

do "C:\Users\admin\AppData\Local\Temp\STD273c_000000.tmp"

correlate A B C D E F G H I
(obs=31)

```

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
A	1.0000								
B	0.1495	1.0000							
C	0.8832	-0.0192	1.0000						
D	-0.0348	0.0833	-0.0584	1.0000					
E	0.5490	-0.0751	0.5403	-0.1699	1.0000				
F	-0.8012	-0.0612	-0.7262	0.3668	-0.4209	1.0000			
G	0.1498	1.0000	-0.0186	0.0836	-0.0750	-0.0612	1.0000		
H	0.1491	1.0000	-0.0193	0.0837	-0.0751	-0.0606	1.0000	1.0000	
I	0.1315	0.9972	-0.0309	0.0889	-0.0995	-0.0462	0.9973	0.9973	1.0000

```

end of do-file

```

3.8-расм. Стата 16 дастури ёрдамида омилларнинг ўзаро алоқадорлиги корреляция матрицаси.

Изоҳ: Бу ерда, A – Полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми, тонна (Y – боғлиқ бўлмаган ўзгарувчи); B – Жами экин майдони, га; C – Полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, ц/га; D – Йиллик ўртача ёгингарчилик миқдори, мм; E – Йиллик ўртача ҳарорат, C°; F – Тупроқ намлиги, %; G – Жами сарфланган минерал ўғит, тонна; H – Жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, тонна; I – Жами сарфланган уруғлик, тонна.

Жами сарфланган минерал ўғит, жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, жами сарфланган уруғлик каби омиллар корреляция матрицасида деярли бир-бирига яқин кўрсаткичларни акс эттирган, яъни мос равишда 0,1498, 0,1491 ва 0,1315. Бошқача айтганда, ушбу омилларнинг натижавий омил билан ўзаро таъсири тўғри кучсиз боғлиқликда эканлигини кўриш мумкин. Бундан кўриниб турибдики, полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми фақатгина мазкур омилларга эмас, балки ҳақиқатда полизга олинган сув ҳажми, маҳсулотнинг бозор баҳоси, махсус техникалар билан таъминланганлик даражаси сингари бошқа омилларнинг таъсирига ҳам бевосита боғлиқдир.

Дастлаб омиллар ўртасида регрессион таҳлини кўриб чиқадиغان бўлсак, бунга кўра регрессия кўрсаткичлари маънога эга эмас, чунки статик моделга киритилган полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, йиллик ўртача ёгингарчилик миқдори, йиллик ўртача ҳарорат, тупроқ намлиги, жами сарфланган минерал ўғит, жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, жами сарфланган

уруғликнинг ўлчов бирликлари турлича бўлганлиги сабабли, моделдан олинган натижаларни асослаш имкони мавжуд эмас (3.9-жадвал).

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	31
Model	2.4910e+11	8	3.1137e+10	F(8, 22)	=	20.80
Residual	3.2935e+10	22	1.4970e+09	Prob > F	=	0.0000
				R-squared	=	0.8832
Total	2.8203e+11	30	9.4011e+09	Adj R-squared	=	0.8408
				Root MSE	=	38692

Полизмаҳсулотлари етиштириш ҳаж	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
Жамизкинмайдонига	820.0629	3733.424	0.22	0.828	-6922.585	8562.711
Полизмаҳсулотлари ҳосилдорлиги	195.0169	51.01651	3.82	0.001	89.21516	300.8187
Йиллик ўртача ёғингарчилик миқдо	210.9567	112.2378	1.88	0.073	-21.81029	443.7237
Йиллик ўртача ҳарорат	15449.77	12303.1	1.26	0.222	-10065.31	40964.84
Жамисарфланган минерал ўғит	-186.2219	25277.93	-0.01	0.994	-52609.45	52237
Жамисарфланган ёқилғи мойлаш	-5798.567	22203.42	-0.26	0.796	-51845.63	40248.5
Жамисарфланган уруғлик тонна	-8076.159	22517.51	-0.36	0.723	-54774.62	38622.3
Тупроқ намлиги	-8010.618	2506.329	-3.20	0.004	-13208.43	-2812.81
_cons	298032.2	249771.4	1.19	0.245	-219962	816026.4

3.9-расм. Статик моделда омиллар билан регрессия кўрсаткичлари.

Омилларнинг ўлчов бирликларини умумий бир ўлчамга келтириш учун омилларнинг қийматлари логарифмга ўтказиб олинди. Тупроқ намлигининг ўлчов бирлиги фоизда бўлганлиги сабабли, логарифмга ўтказилмади, чунки барча омилларнинг умумий ўлчов бирлиги фоиз кўринишига ўтказилди. (3.10-расм).

```
do "C:\Users\admin\AppData\Local\Temp\STD1ec0_000000.tmp"
gen lnpoliz = ln(Полизмаҳсулотлари етиштириш ҳаж)
gen lnekinmaydon = ln(Жамизкинмайдонига)
gen lnhosildorlik = ln(Полизмаҳсулотлари ҳосилдорлиги)
gen lnyogingarchilik = ln(Йиллик ўртача ёғингарчилик миқдо)
gen lnharorat = ln(Йиллик ўртача ҳарорат)
```

3.10-расм. Кўп омилли модел учун танлаб олинган омилларнинг бир ўлчамли логарифмик кўриниши.

Полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми, жами экин майдони, полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори, йиллик ўртача ҳарорат, жами сарфланган минерал ўғит, жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, жами сарфланган уруғлик кўрсаткичларини

логарифмланган шаклга келтирган ҳолда регрессион таҳлилни амалга оширамиз ва регрессия моделини тузамиз (3.11-расм).

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	31
Model	14.2137631	8	1.77672039	F(8, 22)	=	21.44
Residual	1.82316933	22	.082871333	Prob > F	=	0.0000
				R-squared	=	0.8863
				Adj R-squared	=	0.8450
				Root MSE	=	.28787
Total	16.0369325	30	.534564416			

Inpoliz	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
Inekinmaydon	82.07318	107.6992	0.76	0.454	-141.2814	305.4277
Inhosildorlik	.6343091	.1552283	4.09	0.000	.3123853	.956233
Inyogingarchilik	.6946904	.2771466	2.51	0.020	.1199236	1.269457
Inharorat	.7544424	1.396867	0.54	0.595	-2.142481	3.651366
Inmineral	-195.6806	141.3634	-1.38	0.180	-488.8503	97.48908
Inmoylash	116.8529	75.77449	1.54	0.137	-40.2938	273.9995
Inuruglik	-2.922471	3.300052	-0.89	0.385	-9.76636	3.921417
Тупроқнамлиги	-.0547287	.0175752	-3.11	0.005	-.0911776	-.0182799
_cons	-83.19335	164.3328	-0.51	0.618	-423.9988	257.6121

3.11-расм. Омиллар ўртасида регрессион модел кўрсаткичлари.

$$Y = -83,19 + 82,07*\beta_1 + 0,634*\beta_2 + 0,695*\beta_3 + 0,754*\beta_4 - 195,68*\beta_5 + 116,85*\beta_6 - 2,92*\beta_7 - 0,055*\beta_8$$
—кўп омилли регрессион моделимизни тузиб олдик.

Юқорида келтирилган модел натижаларига кўра, жами экин майдонлари ҳажми 1 гектарга оширилса, полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми ўртача 82,07 тоннагача кўпайиши мумкинлиги кузатилади. Агар ҳосилдорлик 1 центнерга оширилса, натижавий омил модел бўйича 0,634 тоннага ортиши мумкинлиги кўзда тутилади. Сирдарё вилоятида йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори 1 мм га ортса, полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 6,95 центнерга кўпайиши мумкин.

Шунингдек, моделга асосан йиллик ўртача ҳароратнинг 1 С°га ортиши натижавий омилнинг ўртача 7,54 центнергача кўпайишига олиб келади. Бундан ташқари, минерал ўғит сарфига келадиган бўлсак, моделдан келиб чиққан ҳолда минерал ўғит сарфининг 1 тоннага оширилиши, полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини 195,7 тоннагача пасайишига олиб келиши мумкинлиги кўзда тутилган. Бунинг асосий сабаби, реал ҳолатларда кўпинча минерал ўғитларнинг сарфи технологик хариталарда белгиланган

меъёрлардан ошиб кетиши кузатилади. Бу ҳолатда ернинг умумий унумдорлиги билан боғлиқ равишда меъёрдан ортиқча сарфланган ўғит ҳажми полиз экинларининг ҳосилдорлигига салбий таъсир қилиши мумкин.

Ёқилғи–мойлаш материаллари ҳажми 1 тоннага оширилса, полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми ўртача 116,85 тоннагача ортиши мумкин. Чунки, полизчиликда сифатли агротехнологияларни амалга ошириш учун техника хизматларига талаб юқори бўлиб, бу кўрсаткич полиз маҳсулотлари ҳосилдорлигини ошишида муҳим аҳамият касб этади.

Тузилган кўп омилли регрессия моделимизга мувофиқ, агар уруғ ҳажми ўртача 1 тоннага оширилса, полиз маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2,92 тоннагача камайиши мумкинлиги кўринади. Бунинг асосий сабаби шундаки, ҳозирги кунда полизчиликда маҳаллий уруғчилик тизимида селекция ва генетик фондни сақлашнинг ёмон ҳолатда эканлиги ишлаб чиқарувчиларни ташқаридан (хориждан) уруғ сотиб олишларига мажбур қилмоқда. Шуниндек, бу мураккаб вазиятда ишлаб чиқариш жараёнида уруғларнинг сифатсизлиги боисдан, нобудгарчиликларни юзага келтирмоқда ва полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини ўсиш динамикасини сақлаб қолиш имкониятини пасайтирмоқда.

Тупроқнинг нисбий намлиги 1 фоизга оширилганда моделдан кўриниб турибдики, маҳсулот етиштириш ҳажми 0,055 тоннагача камайиш эҳтимоли борлигини кўриш мумкин. Бу кўрсаткични Сирдарё вилоятида ер ости сувларининг бошқа вилоятларга қараганда ер устки қатламга яқинроқ жойлашганлиги билан изоҳласа бўлади. Чунки, полиз экинлари иссиқликка, тупроқ унумдорлиги ва намлиги даражасига жуда талабчан ҳисобланади. Шу нуқтаи–назардан, моделда олинган натижалар ҳақиқатга яқин натижалар эканлигини айтиш мумкин.

Ўртача ҳаракатланувчи интеграциялашган авторегрессия (ARIMA) модели кўп йиллик маълумотлар асосида ўрганилаётган иқтисодий жараён ва эркли омилларнинг таъсирини мавжуд йилдаги қийматларга асосланган ҳолда келажакдаги қийматларни башорат қилиш имконини берувчи энг қулай усул

ҳисобланади. Модел ARMA (ўртача ҳаракатланувчи авторегрессия) жараёнининг умумлаштирилган версияси ҳисобланиб, бу ҳолатда ARMA асл жараёни эмас, балки маълумотларнинг фарқли версияси учун қўлланилади. ARIMA моделининг асосий моҳиятини $\backslash(p\backslash)$, $\backslash(d\backslash)$ ва $\backslash(q\backslash)$ рақамлар белгилайди ва ARIMA модели $\backslash((p,d,q)\backslash)$ тартибда намоён бўлади. Бу чизикли моделлар синфига тегишли бўлиб, унда натижавий омил ўзининг кечикиш қийматлари бўйича регрессияланади ва қуйидаги мавжуд формула ёрдамида ифодаланади:

$$y_t = \delta + \phi_1 y_{t-1} + \phi_2 y_{t-2} + \dots + \phi_p y_{t-p} + \epsilon_t$$

бу ерда,

y —натижавий омил;

$t-p$ —ҳар бир омилнинг даврий ҳисоби;

ϕ —омилнинг ҳар бир даврга мос эластиклик коэффициенти;

ϵ — стандарт хатолик.

Биз ARIMA моделига асосан статистика дастури ёрдамида таҳлилларни амалга оширамиз. ARIMA прогноз моделини яратиш учун биз учта асосий қадамни бажарамиз. Булар қуйидагилар:

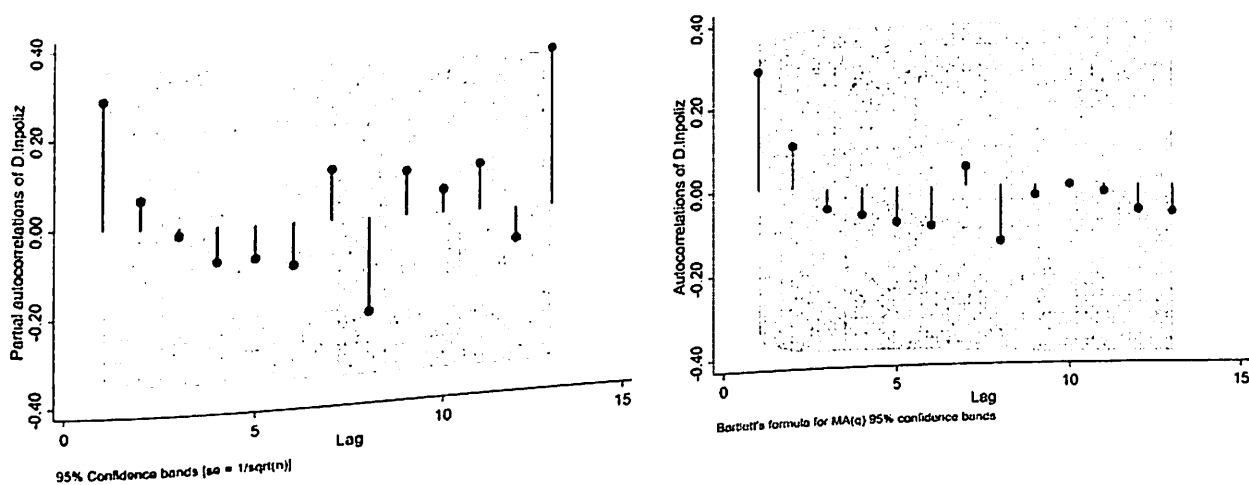
– дифференциал (d);

– авторегрессив ўртача компонент (p);

– ҳаракатланувчи ўртача компонент (q).

Бизнинг моделда d нинг қийматини аниқлаш учун аввал, маълумотларнинг стационарлигини текширамиз. Стационарликка текшириш учун “Dickey–Fuller test” усулидан фойдаланамиз, бунда $Z(t)$ учун MacKinnon тахминий p –қиймати 0,05 дан катта бўлиши ностационарликни аниқлатади. Моделнинг ишончилиги учун иккинчи усулда тест қиламиз ва бунда биз алтернатив сифатида “Phillips–Perron” усулидан фойдаланамиз. Кўрсаткичларни тўғридан-тўғри қўллаганимизда стационарлик ишончилиги паст даражада экани аниқланди (3.12-расм).

Dickey-Fuller test for unit root						Phillips-Perron test for unit root							
Number of obs = 30						Number of obs = 30							
Interpolated Dickey-Fuller						Interpolated Dickey-Fuller							
Test Statistic	1% Critical Value	5% Critical Value	10% Critical Value			Test Statistic	1% Critical Value	5% Critical Value	10% Critical Value				
Z(t)	-3.431	-4.334	-3.580	-3.228		Z(rho)	-13.281	-23.140	-18.280	-15.840			
MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.0474						Z(t)							
						MacKinnon approximate p-value for Z(t) = 0.0499							
D.lnpoliz	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]								
lnpoliz						lnpoliz	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]		
_l1.	-.3545097	.1033218	-3.43	0.002	-.5665086	-.1425109	lnpoliz						
_trend	.0304719	.0085851	3.55	0.001	.0128567	.0480872	_l1.	.6454903	.1033218	6.25	0.000	.4334914	.8574891
_cons	3.721054	1.104155	3.37	0.002	1.455515	5.986594	_trend	.0304719	.0085851	3.55	0.001	.0128567	.0480872
							_cons	3.721054	1.104155	3.37	0.002	1.455515	5.986594

3.14-расм. ARMA модел учун қисман автоматик корреляция (PACF) ва автоматик корреляция (ACF) наъмунаси

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, биз вақт кўрсаткичларидан фойдаланиб, келажакда Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини башоратлашда ARIMA моделининг қуйидаги кўришидан фойдаланишимиз мумкин: ARIMA (1,1,1).

Баҳолаш натижаларини ўрганиш орқали AR(1) коэффиценти 0,931, MA(1) коэффиценти -1,0 эканлиги ва иккаласи ҳам жуда муҳимлигини кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, стандартдан оғиш хатолик коэффиценти 0,236 га тенг экани аниқланди.

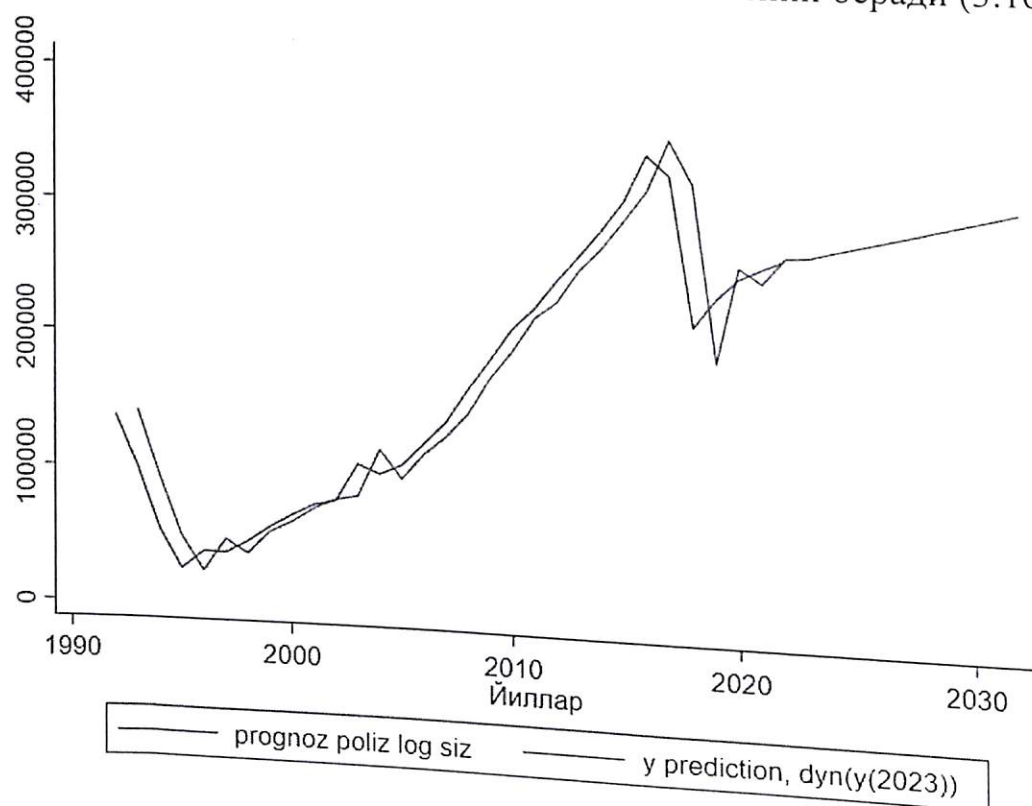
Sample: 1993 - 2022					
Log likelihood = .3315012					
Number of obs = 30					
Wald chi2(1) = 59.61					
Prob > chi2 = 0.0000					
D.Inpoliz	Coef.	OPG Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
Inpoliz	.0302599	.058977	0.51	0.608	-.085333 .1458528
_cons					
ARMA					
ar	.93143	.1206444	7.72	0.000	.6949713 1.167889
L1.					
ma	-1				
L1.					
/sigma	.2364367	.0296378	7.98	0.000	.1783476 .2945257

Note: The test of the variance against zero is one sided, and the two-sided confidence interval is truncated at zero.

3.15-расм. ARIMA моделининг AR(1) ва MA(1) коэффиценти.

Демак, биз альтернатив ARIMA моделидан фойдаланишимиз шарт бўлмайди. Биз таклиф этган ARIMA (1,1,1) модел 2023 йилдан 2030 йилгача

бўлган даврда Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини прогноз кўрсаткичлари қийматини аниқлаш имкониятини беради (3.16-расм).

3.16-расм. Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини 2023-2030 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари қиймати.

Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмининг 2030 йилга прогноз кўрсаткичлари жами экин майдони, полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори, йиллик ўртача ҳарорат, тупроқ намлиги, жами сарфланган минерал ўғит, жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, жами сарфланган уруғлик каби кўрсаткичларнинг таъсири орқали баҳоланди. Олинган натижаларга кўра, вилоятда полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 2030 йилга бориб 302567 тоннани ташкил этиши аниқланди (3.5-илова). Бундан ташқари моделдан олинган натижалар вилоятда полиз маҳсулотлари етиштириш кўрсаткичлари ўсиш тенденциясида бўлишини кўрсатди. 2030 йилда полиз маҳсулотлари етиштириш кўрсаткичлари 2022 йилга нисбатан 112,89 фоизга ортиши башорат қилинди.

Учинчи боб бўйича хулосалар

1. Мамлакатимизда амалга оширилаётган аграр ислохотлар, шу жумладан глобал иқлим ўзгаришларига мос экологик ечимлар топиш ҳамда қишлоқ хўжалигида инновацион бошқарув шаклларининг жорий этилиши шароитида полиз маҳсулотлари етиштириш тизмини давлат томонидан иқтисодий, ташкилий, экологик, технологик, ижтимоий йўналишларда қўллаб-қувватлаш зарурати пайдо бўлмоқда.

Бундан ташқари полиз маҳсулотлари етиштириш, сотиш ва сақлашда мавсумийлик даражасининг юқорилиги шароитида ҳимояланган ер майдонларида полиз маҳсулотлари етиштириш учун ёпиқ тизимларни барпо этиш ва маҳсулот етиштириш билан боғлиқ жараёнларда давлат томонидан иқтисодий қўллаб-қувватлаш талаб этилади.

2. Полиз маҳсулотлари етиштириш самарадорлигини оширишда таъсир этувчи энг асосий омиллардан бири уруғчилик тизимининг шаклланганлиги билан изоҳлаш мумкин. Уруғчилик тизимини тўғри йўлга қўйиш, мазкур йўналишга хусусий секторни жалб этиш, қулай инвестицион муҳит яратиш, полиз маҳсулоти етиштирувчи хўжаликларни тизимли ва барқарор уруғ билан таъминлашни йўлга қўйиш, уруғ экспорти орқали маҳаллий полизчилик маҳсулотларининг дунё бозоридаги нуфузини ошириш мақсадида полиз уруғчилиги тизимини давлат-тадбиркор-илмий муассаса ҳамкорлик моделидан фойдаланган ҳолда ташкил этиш зарур.

Шу сабабли, озиқ-овқат хавфсизлиги, миллий флора оламга таъсири ва ўсимликлар карантин қоидалари билан доимий назорат қилиниши, талаблар ҳамда меъёрлаш қатъий назоратга олинишини инобатга олган ҳолда полиз уруғчилиги тизимида “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластери ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

3. Глобал иқлим ўзгариши шароитида озиқ-овқат бозорини таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш, хусусан, полиз маҳсулотларини етиштириш ҳажмини ошириш ва соҳа

ривожига таъсир этувчи омилларни тизимлаштирган ҳолда прогноз қийматларини асослаш долзарб аҳамият касб этади.

4. Тадқиқотдан кузатишимиз мумкинки, Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми жами экин майдони, полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги, йиллик ўртача ёғингарчилик миқдори, йиллик ўртача ҳарорат, тупроқ намлиги, жами сарфланган минерал ўғит, жами сарфланган ёқилғи мойлаш материаллари ҳажми, жами сарфланган уруғлик каби омиллар таъсирида 2030 йилга бориб 302567 тоннага етиши, 2022 йилга нисбатан 34567 тоннага ёки 112,89 фоизга ортиши кузатилмоқда.

ХУЛОСАЛАР

1. Полизчилик тармоғи қишлоқ хўжалигининг бир қисми бўлиб, полиз экинлари ҳисобланган қовун, тарвуз, қовоқнинг мифологияси, биологияси ва улардан юқори ҳосил олиш технологиясининг назарий ва амалий усуллари ўрганадиган тармоқ ҳисобланиб, қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари табиий иқлим шароитлари асосий таъсир этувчи омил ҳисобланади. Табиий иқлим шароитлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш, маҳсулот етиштириш ҳажми ва маҳсулотнинг сифатига бевосита таъсир этади.

Полизчилик тармоғини ривожлантиришнинг аҳамияти полиз экинларини ёш боғларнинг қатор ораларида етиштириш, такрорий экин сифатида давлат аҳамиятига эга асосий экин тури бўлган пахта ва ғаллага яхши ўтмишдош бўлиши, тупроқ унумдорлиги паст ерларнинг ҳолатини яхшилиниши, ер ости сувлари ва қуёшли кунлардан самарали фойдаланиш орқали табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш билан изоҳланади.

2. Полиз маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, ташиш жараёнида табиий йўқотишлар билан бирга сифат ва миқдор кўринишидаги йўқотишларга учрайди. Сифат ва миқдор йўқотишларни маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва воситачи даражасида баҳолаш орқали ҳар бир босқичдаги миқдорини ва унинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш имконини беради.

3. Полизчилик тармоғининг асосий муаммоларидан ерга эгалик ҳуқуқи ва уруғчилик тизимининг етарлича шаклланмаганлиги ҳамда айланма маблағлар етишмаслиги сабабли тармоқда ҳосилдорлик кўрсаткичлари пасайган. Шу сабабли, бозор иқтисодиёти механизмларини ҳисобга олган ҳолда қўллаб-қувватлаш тизимини шакллантириш, ерга эгалик қилиш ва фойдаланиш билан боғлиқ норматив-меъёрий ҳужжатларни полиз маҳсулотлари етиштирувчиларга кенг тарғиб қилиш, ўқитиш, тушунтириш ишларини кенгайтириш талаб этилади.

4. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилган таркибий ислохотлар натижасида полиз маҳсулотлари экин майдонлари ва етиштириш ҳажми ортиб бормокда. Мамлакатимизда 2015 йилда жами 1,9 млн тонна, 2017 йилда 2,03 млн. тонна, 2019 йилда 2,07 тонна полиз маҳсулотлари етиштирилган бўлса, 2021 йилга келиб 2,3 млн тонна полиз маҳсулотлари етиштирилган бўлиб, охири етти йилда полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 21 фоизга ортган.

Полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми ҳудудлар кесимида нотекис тақсимланган бўлиб, 2020 йил ҳолатига Сурхондарё вилояти 307,6 минг тонна (жами маҳсулотнинг 14,4 фоизи), Жиззах вилояти 264,4 минг тонна (12,4 фоиз), Сирдарё вилояти 252,6 минг тонна (11,8 фоиз), Наманган вилояти 94,3 минг тонна (4,4 фоиз), Навоий вилояти 94,4 минг тонна (4,4 фоиз) ва Тошкент вилояти 59,8 минг тонна (2,8 фоиз) полиз маҳсулотлари етиштирилган.

5. Етиштирилган полиз маҳсулотларининг аҳоли жон бошига нисбат кўрсаткичлари ҳудудлар кесимида таҳлил қилинганда, айрим ҳудудларда белгиланган тиббий меъёрлардан анча паст экани маълум бўлади. Етиштирилган полиз маҳсулотларининг аҳоли жон бошига тўғри келиши Сирдарё вилояти (298,5 кг), Жиззах вилояти (191,3 кг) ва Сурхондарё вилоятларида (117,1 кг) Санитария-эпидемиологик осойишталик ва жамоат саломатлиги хизмати томонидан тавсия этилган меъёрлардан юқори бўлса, Тошкент вилояти (20,3 кг), Фарғона вилояти (33,2 кг), Наманган вилояти (33,5 кг) паст кўрсаткичларга эга.

6. Етиштирилган озуқабоп полиз маҳсулотларини экин майдонлари таснифи бўйича таҳлил қилинганда, ёш мевали боғлар ҳамда бошқа кўп йиллик дарахтзорлар қатор ораларига экилган экинлардан олинган ҳосил 2020 йилда 220,9 минг тоннани (жами ҳосилнинг 10,4 фоизи) ташкил этиб, 2018 йилга нисбатан 3,2 мартага ошган. Асосий экин сифатида етиштирилган экинлардан олинган ҳосил 2018 йилда 975,7 минг тонна (жами ҳосилнинг 53,1 фоизи), 2020 йилда 999,3 минг тоннани (46,8 фоиз) ташкил этган. Полиз экинларини ёш мевали боғлар, ҳамда бошқа кўп йиллик дарахтзорлар қатор

ораларига экишни кенг жорий этиш озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш шароитида ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш имкониятини яратади.

Барча хўжаликлар тоифасида полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги 2020 йилда 214,3 кг ни ташкил этиб, фермер хўжаликларида 294,8 ва деҳқон хўжаликларида 215,2 кг ни ташкил этган. Полизчилик тармоғида фаолият юритаётган деҳқон хўжаликларида ерга эгалик қилиш ҳуқуқининг етарли эмаслиги, айланма маблағларнинг етишмаслиги каби муаммоларни бартараф этиш тармоқда ҳосилдорликни кўтаришга сезиларли таъсир этиши мумкин.

7. Монографик тадқиқот натижаларига кўра, полиз маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларда давлат томонидан асосий қўллаб-қувватлаш йўналишлари ташкилий, иқтисодий, экологик, ижтимоий ва технологик эканлигига алоҳида эътибор қаратилган бўлса, тармоқда ҳосилдорликни оширишда солиқ, суғурта, ва божхона имтиёзларини бериш субсидиялаш тизимини такомиллаштириш асосий йўналиш эканлиги таъкидланган. Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган шароитда давлат томонидан органик маҳсулот етиштиришни рағбатлантириш, тупроқ таркиби, ифлосланиш даражаси ва ер ости сувларининг ҳажми ўзгаришини мониторинг қилиш, иқлим ўзгаришларига мослашишда ресурслар (сув, ўғит, уруғ) таъминотини оптималлаштириш каби экологик йўналишда қўллаб-қувватлаш талаб этилади.

8. Полизчилик тармоғида мавжуд бўлган асосий муаммоларидан бири бу уруғчилик тизимининг шаклланмаганлиги ҳисобланади. Дунё тажрибасидан келиб чиқиб давлат томонидан ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тизимини шакллантиришда “Учлик спираль” моделига асосланган кластерларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

9. Глобал иқлим ўзгариши шароитида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмига ишлаб чиқариш омиллари билан бирга ёғингарчилик миқдори, ҳарорат, тупроқ намлиги каби табиий омиллар ҳам кучли таъсир кўрсатмоқда. Сирдарё вилояти мисолида барча таъсир этувчи ҳам табиий, ҳам ишлаб чиқариш омилларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилган прогноз

натижаларига кўра 2030 йилда ҳудудда полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми 302,6 минг тоннага етиши маълум бўлди. Олинган натижалар ҳудудда дастурларни тузиш, маҳсулотлар сотиш каналлари ва географиясини белгилашда хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланишган адабиётлар рўйхати

1. Хукукий ва меъёрий ҳужжатлар

1.1. Ўзбекистон Республикасининг қонуналари.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 8 декабрь 1992 йил (Ўзғартиришлари билан). Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 06.03.2019 й., 03/19/527/2706-сон, 05.09.2019 й., 03/19/563/3685-сон; 09.02.2021 й., 03/21/670/0089-сон, 09.02.2021 й., 03/21/671/0093-сон).

2. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодекси. 30 апрель 1998 йил (Ўзғартиришлари билан). Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 17.08.2021 й., 03/21/708/0799-сон; 07.06.2022 й., 03/22/775/0477-сон; 30.06.2022 й., 03/22/782/0576-сон).

3. Ўзбекистон Республикаси "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги Қонуни. 15 июнь 1993 йил. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 235-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг "Дехкон хўжаликлари тўғрисида"ги қонуни, 1 апрель 2021 йил. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 04.11.2022 й., 03/22/800/0990-сон.

5. Ўзбекистон Республикасининг "Фермер хўжаликлари тўғрисида"ги қонуни, 1 апрель 2021 йил. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон; 07.06.2022 й., 03/22/775/0477-сон.

6. Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 25 декабрдаги "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги ЎРҚ-240-сонли қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 52-сон.

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарор, фармойиш ва фармонлари

7. "Озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва

ички бозорни тўлдириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-1047-сонли қарори. 2009 йил 26 январь. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.03.2019 й., 06/19/5684/2708-сон; 13.12.2019 й., 06/19/5893/4150-сон.

- технологияларини жорий этиш бўйича харажатларнинг бир қисмини қоплаш хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг сувни тежайдиган суғориш
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Қишлоқ 09/22/320/0505-сон.
- маълумотлари миллий базаси, 16.12.2021 й., 09/21/752/1166-сон; 09.06.2022 й., жойлаштириш тўғрисида"ги 121-сонли қарори 4 март 2021 йил. Қонунчилик фойдаланиш ва 2021 йил ҳосили учун қишлоқ хўжалиги экинларини оқилона
12. Вазирлар Маҳкамасининг "Мавжуд ер майдонларидан самарали 1.3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари
- базаси, 12.12.2019 й., 07/19/4549/4143-сон; 07.05.2020 й., 07/20/4707/0545-сон. сон қарори, 11 декабрь 2019 йил. Қонун хужжатлари маълумотлари миллий занжирини яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПК-4549- ва ушунчилик тармоғини янада ривожлантириш, соҳада қўшилган қиймат
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Мева-сабзавотчилик маълумотлари миллий базаси, 13.10.2022 й., 07/22/394/0920-сон. тўғрисида"ги ПК-394-сон қарори, 12 октябрь 2022 йил. Қонунчилик Президентининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш билан кафолатли таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси бўлган ҳудудлардаги аҳоли томорқа ерлари ва деҳқон хўжалиқларини сув
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Сув таъминоти оғир туپлами, 2016 й., 15-сон.
- ПК-2517-сонли Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари "Ўзбекизовкиовкат-захира"ни ташкил этиш тўғрисида" 2016 йил 8 апрелдаги маҳсулотларини тайёрлаш ва фамлаш қорхоналари уюшмаси
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Мева-сабзавот маълумотлари миллий базаси, 18.06.2019 й., 06/19/5742/3297-сон. ПФ-5742-сонли фармони, 17 июнь 2019 йил Тошкент. Қонун хужжатлари ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Қишлоқ хўжалигида

чора-тадбирлари тўғрисида” 95-сон Қарори, 23 февраль 2021 йил. Қонун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.02.2021 й., 09/21/95/0147-сон.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Сув таъминоти офир худудлардаги аҳоли томоркалари ва кишлок хўжалигида фойдаланилмаётган ер майдонларига сув чиқариш ишларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида” 459-сон қарори 30 июль 2020 йил. Қонун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.07.2020 й., 09/20/459/1135-сон.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Кишлок хўжалигида фойдаланилмаётган ерларни фойдаланишга киритишда ирригация ва мелiorация объектларини қуриш ва реконструкция қилиш билан боғлиқ харажатларни қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 109-сон қарори, 24 февраль 2020 йил. Қонун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 25.02.2020 й., 09/20/109/0214-сон, 30.07.2020 й., 09/20/459/1135-сон, 07.10.2020 й., 07/20/4850/1358-сон.

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Томорка хўжаликларида етиштирилган маҳсулотларни қафолати харид қилиш тизимини молиявий жихатдан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 81-сон қарори, 21 февраль 2022 йил. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.02.2022 й., 09/22/81/0155-сон; 06.08.2022 й., 09/22/431/0716-сон.

17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Республикада озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларини янада қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 37-сон қарори, 20 январь 2022 йил. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.01.2022 й., 09/22/37/0054-сон.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хорижий ва маҳаллий инвесторларнинг инвестиция лойиҳалари ташкинфратузиямасини яратиш харажатларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 306-сонли қарори, 7 июнь 2022 йил. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 07.06.2022 й., 09/22/306/0487-сон.

“Нуронийларни хар томонлама қўлаб-қувватлаш, уларнинг турмуш даражасини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 167-сон қарори, 20 январь 2022 йил. Қонунийлик маълумотлари миллий базаси, 16.03.2022 й., 07/22/167/0218-сон.

20. “Хул мева-сабзавот, картошка, полиз махсусотлари ва узумни сақлаш, транспортда ташиш ва сотишда табиий йўқотиш нормативларини тасдиқлаш ҳақида”ги 2824-сонли буйруғи 15 сентябрь 2016 йил. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 37-сон, 437-модда.

21. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкироз, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009.-56 б.

22. Каримов И.А. Бош мақсадимиз-мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодий таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, ҳусусий мулкчилик, қишлоқ ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. //Т.: “Мавнавият” 2016 йил. 14-15-бетлар.

23. Каримов И.А. "2015 илда иқтисодий тиричиликда турб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёндарини изчил давом эттириш ҳисобидан ҳусусий мулк ва ҳусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш-ўстувор вазифамиз" //Халқ сўзи 17 январь 2015 йил.

24. Каримов И.А. 2014 йил 6 июндаги “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим заҳиралари” мавзусида халқаро конференциядаги нутқи. “Халқ сўзи” газетаси.

тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш—устувор вазирамиздир: Мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий—иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза.-Т: “Ўзбекистон”, 2015.

26. Мирзиёев Ш.М. Ислом Ҳамкорлик Ташкилотининг Фан ва технологиялар бўйича Биринчи Саммитидаги нутқи. “Халқ сўзи” газетаси 2017 й. 11 сентябрь.

27. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб—интизом ва шахсий жавобгарлик—ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий—иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь-Т.: Ўзбекистон, 2017.-104 б.

28. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 25 январь 2020 йил. <https://uza.uz>

2. Дарслик, ўқув қўлланма ва монографиялар

29. Агробанкнинг 100 китоб тўплами Қовун ва тарвуз етиштириш 16-китоб М.У.Халимова 2021 йил. 88 б.

30. З.Бўстонов, И.Усмонов “Полизчилик маъруза матнлари” Андижон қишлоқ хўжалиги институти. 2007 йил. 7-бет.

31. Полизчилик маъруза матнлари, -Х. Мавланов, С. Қодирова “Янтоқ биологияси ва хўжаликдаги аҳамияти” Хоразм Ма’мун akademiyasi axborotnomasi -9/2020. 51-55 б.

32. Абулқосимов Ҳ.П., Абулқосимов М.Ҳ. Иқтисодиёт қисқача изоҳли луғат Т.: “Ноширлик ёғдуси”, 2015.-448 б.

33. Большедворская В.К. Экономика АПК: экономика овощеводства. Учебное пособие-Иркутск: Изд-во ИрГСХА, 2013.-120 с.

34. Жўраев Т., Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси.-Т.: “Фан ва технология”, 2013, 368 б.
35. Абдуганиев А., Абуғаниев А.А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти (иккинчи нашр).-Т.: “Адиб нашриёти”, 2011 й. 87-93 б.
36. Экономическая безопасность: учебное пособие для студентов ВУЗов, обучающихся по специальностям экономики и управления. {В.А.Богомолов и др.}; под ред. В.А.Богомолова.-2-е изд., перераб. И доп. – М.: Юнити–ДАНА, 2009.–с.104.
37. Шодмонов Ш., Гафуров У. Иқтисодиёт назарияси.-Т.: “Молия–иқтисодиёт”,-2007. 336–355 б.
38. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник/Под ред. В.К.Сенчагова. 2-е изд.-М.: Дело, 2005.-с.284.
39. Ф.Жўраев “Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш”, Тошкент, 2004 йил, 7-бет.
40. Муртазоев О. Агросаноат мажмуаси иқтисодий сарадорлиги.-Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси», 2004 й. 92 б.
41. Нигмаджанов У. Проблемы трансформации и функционирования АПК Узбекистана в переходной период к рыночной экономике. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. автореферати. Т.: 2002-10-12 б.
42. Безопасность России. Раздел 2 / Фролов К.В., Гордеев А.В., Масленникова О.А. и др.–М.: Знание, 2001. с. 101.
43. Федорченко Г. Л., Тыква, Армада–пресс, 2001 с 28–35
44. Х.Ч.Буриев О.А.Ашурметов “Полиз экинлари биологияси ва етиштириш технологияси” Тошкент - «Меҳнат» - 2000 13-22 бетлар.
45. Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” Тошкент 1993 йил, 54 б.
46. Добрынин В.А., Беляев А.В., Дунаев П.П. и др.; Экономика сельского хозяйства.–М.: Агропромиздат, 1990.–476 с.
47. Добрынин В.А. Экономика сельского хозяйства. М.: “Агропром–издат”–1990, 14 с.

48. Абдуллаев Ё. Региональный аспект статического изучения эффективности общественного производства.-Т.: «Фан», 1986.-184 с.

49. Эрнбург Л. М., Гущаюк Т. Г. Арбузы и дыни, Алма-Ата, 1976. 83-88 с.

3. Диссертация ва диссертация авторефератлари

50. Н.Сайдахмедова "Озик-овкат хавфсизлигини таъминлашнинг назарий жихатлари ва устувор йўналишлари" Иқтисодийёт фанлари доктори (DSc) илимий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация иши, 2020 йил.

51. И.Юнусов "Балиқчилик тармоғини ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш йўллари" мавзусидаги Иқтисодийёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илимий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 2020 йил

52. С.Эшматов "Ўзбекистон иқтисодиётида мева сабзавотчиликда киймат зanjирини ривожлантириш йўналишлари" Иқтисодийёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илимий даражасини олиш учун ёзилган диссертация иши, Тошкент, 2021 йил. 150 б.

4. Илимий мақолалар ва илмий тўғамлар

53. Умузоев У.П. Аграв ресурсларни баҳолаш асосида кишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш харажатларини муқобиллаштириш. Пахтачилик ва дончилик. Тошкент,-1998.-№2. 5-8 б.

54. Исқандаров С.Т. Сабабот маҳсулотлари етиштириш, қайта ишлаш ва сотиш жараёнларини такомиллаштиришнинг устувор йўллари «Кишлоқ ва суя хўжалиги ишлаб чиқариш учун юқори маалаки кадрлар тайёрлаш муаммолари» мавзусидаги республика илимий-амалий конференция материаллари. ТИМИ, 2012 й. 10-11 май. 484-485 б.

55. Исқандаров С.Т. Сабабот маҳсулотлари экспорт имконият-ларини ошириш "Ўзбекистон иқтисодиётини барқарор ривожлантириш ва аҳоли даромадларини кўпайтириш йўллари" мавзусидаги республика илимий-амалий конференция материаллари. ТДНУ, 2013й. 1май 93-94 б.

56. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг озиқ-овқат захираларини оширишдаги ўрни ва роли: муаммо ва имкониятлар” мавзусидаги Олий таълим муассасалариаро илмий–амалий анжумани илмий маърузалар тўплами. 2018 йил 19 май.-Т.,2018.-257- бет.

57. АбулқосимовХ.П., Абулқосимов М.Х. Иқтисодиётга оид атама ва тушунчаларнинг изохли луғати.–Т.: “Abu matbuot–konsalt”, 2017.-274-275–бетлар.

58. Искандаров С.Т. Возможности и перспективы развития овощеводства в Республике Узбекистан “Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд” сборник материалов 34–Международной научно–практической конференции г.Новосибирск, 14 августа 2015г. 149–154 с.

59. Серова Е.В. К вопросу о продовольственной безопасности.–<http://www.iet.ru/>

60. Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. Продовольственной безопасность: международные и внутренние аспекты.–М.: Экономика, 2002.–с. 22.

61. Продовольственной безопасность России: проблемы и перспективы / Анфиногентов А.А., Ермолаева О.В., Киреева Н.А. и др.; под ред. Анфиногентовой А.А.–Саратов: Издательство Саратовского государственного аграрного университета, 2004.–с. 14.

62. Кудряшова А.А., Пресняковалар О.П. Продовольственной безопасность: показатели, критерии, категории и масштабы. // Ж. Пищевая промышленность.–М.: 2007. № 8. с. 18-21.

63. Логинов В.Г Сельское хозяйство и регулирование продовольственных рынков. Власть, бизнес и крестьянство: механизм эффективного взаимодействия.–М.: Энциклопедия российских деревень, 2002.-с.560.

64. L.Ayodeji, G.O.Owoyemi, S.A.Oloko Design Modification and Performance Evaluation of a Melon (Citrullus lanatus) Depodding Machine, Global research analysis, Volume : 2 | Issue : 7 | Gujarat, July 2013

65. П.М.Жуковский Земледельческая Типция (Азиатская часть —

Анатолия). - М., Л.: «Сельхозгиз», 1933. с. 245-286.

66. Шлымов В. Г. Шлымова Л. В. «Факторный анализ: подход с применением ЭВМ». ОперТВ, Опер, 1999. - 88 с.

67. У.Алимов «Analysis of socio-economic factors affecting the cultivation of melon crops: in case of Zaamin and Zardor districts of Jizzakh region» Journal "Sustainable Agriculture" №3(11)2021, p. 12.

68. J. Otto Pohl Conference on "Cotton Sector in Central Asia: economic policy and development challenges" The School of Oriental and African Studies, University of London, November 3-4, 2005, p. 12.

69. Beate Richter, Wolfgang Bokelmann "Approaches of the German food industry for addressing the issue of food losses" Waste Management February 2016

70. Partitt J., Barthel M., Macnaughton S. (2010), Food waste within supply chains: quantification and potential for change to 2050.

71. J Gustavsson, C Cederberg ba U Sonesson Global Food Losses and Food WasteSave Food Congress, Düsseldorf 16 May 2011

72. Beate Richter, Wolfgang Bokelmann "Approaches of the German food industry for addressing the issue of food losses" Waste Management February 2016

73. Lisa K. Johnsona, Rebecca D. Dunninga, J. Dara Bloomb, Chris C. Guntera, Michael D. Boyettec, Nancy G. Creamer "Estimating on-farm food loss at the field level: A methodology and applied case study on a North Carolina farm" Resources, Conservation & Recycling 137 (2018). <https://www.sciencedirect.com/>

74. Minten B. Transforming Staple Food Value Chains in Africa:The Case of Tef in Ethiopia, The Journal of Development Studies,2016. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00220388.2015.1087509>

75. Compton and Sherington Rapid assessment methods for stored maize cobs: weight losses due to insect pests. Journal of Stored Products Research, 1999. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs.>

76. Oyediran, W. O. , Omoare, A. M. and Ajagbe, B. O. " Factors Affecting Sustainability Of Melon (Egusi) Production In Rural Farming Households Of

Southwest, Nigeria” American Journal of Agricultural Research (2016), Vol. 1, Issue 01. <https://escipub.com/ajar-08-1002/>.

77. Xiaoyun Li. ”Agricultural Development in China and Africa: A Comparative Analysis” 2017. <https://www.researchgate.net/publication/287318731>.

78. Aziz Ozmerzi, Burhan Ozkan “An overview of Turkish agriculture” 2018. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/turkey-agriculture>.

79. S.Mircea and others “Soil erosion and conservation in romania – some figures, facts and its impact on environment” Annals. Food Science and Technology, Vol. 11, Issue 1, Targoviste, 2010, 105 p.

80. Р.Мавлянова, А.Рустамов, Р.Хакимов, А. Хакимов, М.Турдиев ва С.Подулоси “Ўзбекистон қовунлари”, Ўсимликлар генетик ресурслари халқаро институти (IPGRI) 2005 йил, 7 б.

81. L.Delgado, M.Schuster The reality of food losses a new measurement methodology, IFPRI discussion paper, 2017 y. p. 57.

82. Alimov U. Experiences in the development of melon growing production and export: in case of Spain// Sustainable Agriculture.-Т.: 2020. №3(7). 6. 26-28.

83. Алимов У. Полиз маҳсулотлари етиштиришнинг ҳолати ва аҳамияти// Агроиктисодиёт.-Т.: 2020. №2(16).-6. 53-56.

84. U.Alimov, Sh.Turduqulov Condition and significance of growth of melon products// Студенческий вестник.-М.: 2020 № 28(126). 6. 34–37.

85. U.Alimov, Sh.Turduqulov Poliz mahsulotlari yetishtirish holati va istiqboli: Jizzax viloyati misolida// Бухара, 2020. “Эффективность применения инновационных технологий и техники в сельском и водном хозяйстве” международная научно-практическая онлайн-конференция. 25-26 сентябрь 2020. 260-263 б.

86. Алимов У. Полизчилик тармоғини самарадорлигини оширишнинг объектив зарурияти ва унга таъсир этувчи омиллар // Т.: 2021. XX-Ёш олимлар, магистрантлар ва иқтидорли талабаларнинг илмий-амалий анжумани, 2021 йил, 25-26 май. 520-525 б.

87. Alimov U. Reforms in the melon growing sector: results and trends// Sustainable Agriculture.-Т.: 2021. №4(12).-б. 9-14.

88. Reforms in the melon growing sector: results and trends// International Journal of Agriculture and Rural Economic Research.-2022. №10. б. 15-23.

89. Алимов У. Испаниянинг полиз маҳсулотлари етиштириш ва экспорт қилишни ривожлантириш тажрибаси // Т.: 2022. “Статистиканинг замонавий муаммолари: назария, услубиёт ва амалиёт” мавзусида илмий–амалий анжуман, 26 ноябрда 2022 йил. р. 15-23.

90. Alimov U. Methodology for evaluating the losses of cultivated melon products// Т.: 2022. История, современное положение и возможности инновационного развития общества сборник статей международной научно–практической конференции 2 декабрь 2022. р. 121-125

91. Alimov U, Kholikulov M. Directions of state support for the development of the cultivation system of horticulture products // Sustainable Agriculture.-Т.: 2022. №4(16).-б. 12-17.

5. Ҳисоботлар ва статистик материаллар

92. Global report on food crises “Joint analysis for better decisions” 2020. р. 20-27.

93. А.Нурбеков, А.Кассам “Озарбайжон, Қозоғистон ва Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида тупроқни ҳимояловчи ва ресурстежовчи технологиялар амалиёти бўйича бошланғич қўлланма” Қурғокчил ҳудудларда қишлоқ хўжалиги тадқиқотлари халқаро маркази Бирлашган миллатлар ташкилотининг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти, Тошкент 2019 йил, 3 б.

94. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги 2015, 2016. Давлат статистика қўмитаси. Тошкент.-2015, 2016.

95. HLPE report. The High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition June 2014

96. European Commission report Structure and strategy of fruit and vegetables cooperatives in Almería and Valencia, Spain 2012

97. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2000 йил 22 февралдаги (3-сон баённомаси) 432-сон “Ўзбекистон Республикаси банкларида кредит хужжатларини юритиш тартиби тўғрисида”ги низом.
<https://lex.uz/docs/821555>

98. FAO’s methodology for damage and loss assessment in agriculture. FAO Statistics Working Paper Series / 19-17. p. 42.

99. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти маълумотлари. <http://www.fao.org/>

100. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. 2015-2022 йиллар.

101. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари. 2015-2022 йиллар.

102. Ўзбекистон Республикаси Гидрометеорология хизмати марказининг Сирдарё метеостанцияси (М-II) маълумотлари. 2015-2022 йиллар.

103. Сирдарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари 1991-2022 йиллар.

104. Жиззах вилояти статистика бошқармаси маълумотлари 2015-2022 йиллар.

6. Интернет сайтлари

105. <https://yogmoy.uz> -“Ўзёғмойсаноат” уюшмасининг расмий сайти

106. <https://president.uz>-Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб–сайти

107. <https://app.indexbox.io/report/080719/0/>

108. <https://www.fao.org>-БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти

109. <http://www.cawater-info.net/bk/14-4-2.htm>

110. <https://www.atlasbig.com/en-us/countries-melon-production>

111. <http://www.worldstopexports.com/>

112. <http://potatoveg.ru/glavnaya-tema/problems-i-perspektivy-razvitiya-baxchevodstva-rossii.html>

113. www.agro.uz-Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги расмий сайти.

114. www.mineconomy.uz-Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги расмий сайти.

115. www.gov.uz-Ўзбекистон Республикасининг ҳукумат портали.

116. www.lex.uz-Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

117. www.stat.uz-Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти.

118. www.fermers.uz-Информационный фермерский портал Узбекистана.

119. www.agrobank.uz. “Агробанк” ОАТБнинг ҳисоботлари.

Иловалар

1.1-илова

Янги ковланган картошка ва сабзавотларнинг 20 кунгача сақлашда табиий вазнини камайиши меъёрлари, %¹⁰⁹.

Маҳсулот тури	Омборлар тури, сақлаш усули	Мавсумий вазн камайиши меъёрлари			
		қуз	қиш	баҳор	ёз
Помидорлар (қизил пушти ва қўнғир)	Совитиладиган	0,9	0,4	0,4	0,8
	Совитилмайдиган	1	0,5	0,5	1
Бақлажон, кабачка, чучук ва аччиқ қалампир, патисон	Совитиладиган	1	0,5	0,5	1
	Совитилмайдиган	1,8	0,7	0,7	2
Полиз маҳсулотлари (тарвуз, ошқовоқ, қовун)	Совитиладиган	0,4	0,4	0,5	0,6
	Совитилмайдиган	0,6	0,6	0,9	1

2.1-илова.

Полиз етиштирувчи хўжалик раҳбарларининг шахсий хусусиятлари бўйича туркумланиши¹¹⁰.

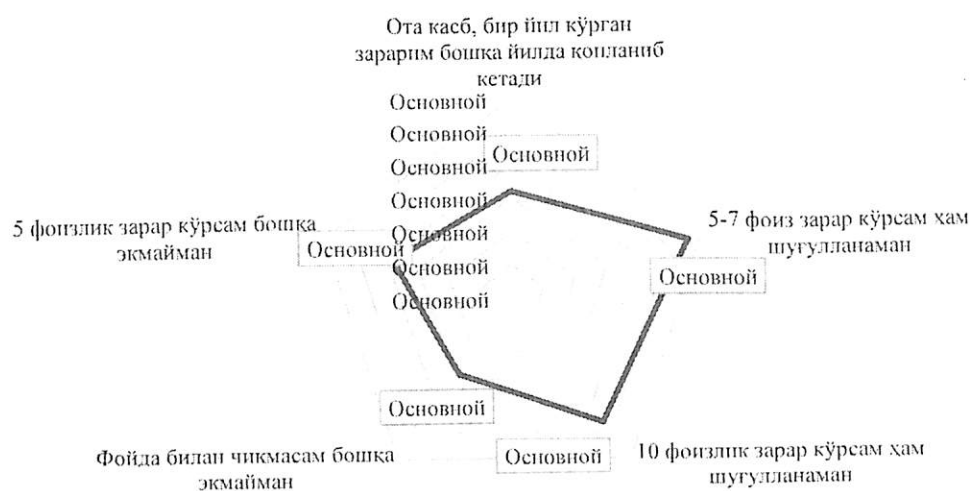
№	Ўзгарувчилар	Сони	Фоизда	Ўртача
1	Ёш (йил) ≥ 30 31–40 41–50 51 ёш ва ундан юқори	24 42 21 21	22 39 19,5 19,5	39,4
2	Жинси Эркаклар Аёллар	108 0	100 0	
3	Таълим даражаси Ўрта маълумот Ўрта махсус маълумот Олий маълумот	54 27 27	50 25 25	
4	Дехқончилик тажрибаси (йил) ≥ 10 11–20 21–30 31 ва ундан юқори	39 33 27 9	36 31 25 8	17
5	Экин майдони (га) ≥ 1 2–3 4 ва ундан юқори	21 63 24	20 58 22	3

¹⁰⁹ Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда талаб этиладиган меҳнат ва моддий ресурслар сарфи меъёрлари, 2016 йил, 41-бет.

¹¹⁰ Муаллиф томонидан тузилган

- Айланма маблағларнинг етишмаслиги
- Кредит ажратишдаги қоғозбозликлар
- Ташқи омиллар таъсирида кредитни қайтариш rischi юқорилиги
- Имтиёзли давр билан ажратилмаслиги

3.1-илова. Полиз етиштиришда молиялаштириш билан боғлиқ муаммолар (жами респондентларга нисбатан фоизда)¹¹¹.

3.2-илова. Полиз етиштиришда оддий такрор ишлаб чиқариш учун энг юқори хавф даражасини аниқлаш борасидаги фикр – мулохазалар (жами респондентларга нисбатан фоизда)¹¹².

¹¹¹ Сирдарё ва Жиззах вилоятларида ўтказилган сўровномалар натижаси асосида муаллиф томонидан тузилган.

томонидан тузилган.
¹¹² Сирдарё ва Жиззах вилоятларида ўтказилган сўровномалар натижаси асосида муаллиф томонидан тузилган.

3.5-илова.

Сирдарё вилоятида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмини 2023-2030
йиллардаги прогноз кўрсаткичлари қиймати.

Йиллар	Полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми, тонна	Йиллар	Полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажми, тонна
2006	123652	2019	237039
2007	139397	2020	252647
2008	164047	2021	260799
2009	185908	2022	268000
2010	209348	2023*	269211
2011	224687	2024*	272320
2012	246076	2025*	275750
2013	265489	2026*	279295
2014	285286	2027*	284850
2015	307414	2028*	289300
2016	342039	2029*	296210
2017	326902	2030*	302567

Изоҳ: * – полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмининг прогноз кўрсаткичлари.

**“Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш
муҳандислари институти” Миллий тадқиқот университети тадқиқотчиси
Алимов Учқун Зоировичнинг “Полиз маҳсулотлари етиштиришнинг
иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари” мавзусидаги 08.00.04 -
“Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти” ихтисослиги бўйича фалсафа доктори
илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация ишига**

ТАҚРИЗ

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ҳар бир давлатнинг асосий вазифаларидан бири. Кўпайиб бораётган аҳоли эҳтиёжларига мос равишда сифатли ҳамда тўйимли истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш бугун кўплаб давлатлар учун ўта долзарб масалалардан бири саналади. Озиқ-овқат маҳсулотлари таркибидаги инсон организми учун фойдали моддаларнинг мавжудлиги асосий талаблардан бири эканлигини инобатга олган ҳолда ФАО маълумотларига кўра, дунёда 5 ёшгача бўлган 340 миллион бола, яъни ҳар икки боладан биттаси микроэлементлар етишмовчилиги туфайли “яширин очликдан” азият чекмоқда.

Глобал иқлим ўзгариши жараёнида сифатли полизчилик маҳсулотлари иқтисодиётнинг ўсишига сезиларли даражада улуш бўлиб қўшилиши мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда “... 2050 йилга бориб “хавфсиз истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш танқислиги кузатилиши” таъкидланган. Шу нуқтаи-назардан бугунги кунда полизчилик маҳсулотларини етиштириш, сақлаш ва сотиш боғлиқ масалаларга давлат миқёсида аҳамият берилаётганига эътибор қаратиш лозим. Охирги йилларда паст рентабелли пахта майдонлари ўрнига асосий экин сифатида полиз маҳсулотлари жойлаштирилиш ҳам бунга яққол мисолдир. Бундан ташқари, ғалладан бўшаган майдонларда полиз маҳсулотларини етиштириш ҳам кун тартибига киритилган эътиборли масала ҳисобланади.

Тадкикотчи томонидан тайёрланган мазкур дисертация иши кириш, 3 та 606, 9 та парарафлардан иборат бўлиб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлардан ташкил топган. Мавзуга оид белгиланган талаблар даражасидаги илмий мақолалар ва тезислар чоп этилган бўлиб, миллий ва халқаро анжуманларда муҳокама қилинган.

Дисертация ишининг биринчи бобида полизчилик тармоғининг самарадорлигини оширишнинг назарий ва услубий асослари, полизчиликни ривожлантириш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибалари, полиз маҳсулотларини етиштирувчи, воситачи даражасида вазн ва сифат йўқотишни аниқлаш изоҳланган ва амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Дисертация ишининг иккинчи бобида полиз маҳсулотлари етиштириш ривожланиши тенденциялари ва ҳужалик юритиш шакллари ўзгариш ҳолати, Сирдарё вилоятида полизчилик тармоғини ривожлантиришнинг ҳозирги ҳолати ва иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари тахлил қилиниб, тегишли амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Дисертация ишининг учинчи бобида полизчилик тармоғини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўллари, полиз маҳсулотлари уруғчилик генетик фондни саклаш ва сотиш тизимини ривожлантириш бўйича кластернинг ташкилий асосларини такомиллаштириш йўллари, полизчилик ҳужаликларини иқтисодий қўллаб – қувватлаш йўллари ва дастаклари бўйича илмий асосланган таклиф ва амалий тавсиялар асослаб берилган.

Дисертация ишида тадқиқотчи томонидан қўйилган илмий ва амалий натижаларга эришилган.

– ҳусусан, озик-овқат занжирининг барча босқичларида полиз маҳсулотларининг сифат ва миқдор жихатдан йўқотилишини баҳолаш бўйича тадқиқотчи хорижий адабиётларга таянган ҳолда ўзининг услубий ёндашувларини бера олган (27-35-бетлар);

– полизчилик тармоғини самарадорлигини ошириш механизмлари бўйича хорижий мамлакатларнинг илгор тажрибалари ўрганилиб, уларнинг ахамиятга

молик жиҳатлари мамлакатимизда татбиқ этиш мумкин бўлган йўналишлар сифатида таклифлар келтирилган (44-53-бетлар);

- полиз маҳсулотларини етиштиришда мавжуд муаммолар тизими сўровномалар натижаларига кўра аниқланган ва яхши таҳлил қилинган (73-78-бетлар);

- полиз маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва воситачи боскичларида йўқотилиш ҳажмини “Тоифа” усули ёрдамида баҳолаш тавсия этилган ва таҳлиллар амалга оширилган (78-92-бетлар);

- очик ва ҳимояланган ер майдонларида полизчилик хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари, иқтисодий рағбатлантириш дастаклари тадқиқотчи томонидан илмий-тадқиқотлар асосида таклиф этилган (74–76 -бетлар);

- шунингдек, маҳаллий полиз уруғларининг йўқолиб бораётганлиги, уларни сақлаб қолиш билан боғлиқ чора-тадбирлар кўлами кичиклиги, истеъмолчилардан полиз уруғларини йиғиб олиш ва унга датлабки кимёвий ишлов бериш амалиёти жорий этилмаганлиги каби бир қатор тизимли муаммолар бугунги кунда “Учлик спираль” (Triple Helix Model) моделига асосланган уруғчилик кластери ташкил этиш мақсадга мувофиқлиги тадқиқотчи томонидан тавсия этилган (116-128 -бетлар);

- бундан ташқари Стата 16 дастури ёрдамида полиз маҳсулотлари етиштириш ҳажмининг 2023-2030 йилларга мўлжалланган прогноз параметрлари ишлаб чиқилиши, танлаб олинган омилларни регрессион, коррелцион таҳлилларини амалга ошириб, натижавий омилнинг стационар ёки нонстационарлик бўйича тестлар амалга оширилганлиги ҳамда Арима моделлари орқали прогноз қийматлар аниқланиб, асослаб берилганлиги ишнинг қийматини оширадиган яна бир ижобий жиҳатларидан бири деб эътироф қилиш мумкин.

Диссертация ишида юқорида келтирилган илмий ва амалий натижалар билан бир қаторда, баъзи бир мунозарали жиҳатлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг тадқиқот ишида эътиборга олинishi ишнинг илмий савиясини янада ортишига хизмат қилади:

1. Дискретция ишида полизчилик хўжаликларини мулчилик шакли бўйича тарқиб тахлил қилинса ишнинг илмий аҳамияти ошар эди.

2. Полизчилик тармоғининг махсулот етиштириш, сотиш жараёни билан бирга ишлаб чиқариш жараёни нуктадан назардан тахлил қилиш диссертация ишнинг амалий аҳамиятини оширган бўлар эди.

3. Полиз махсулотлари етиштиришни минатакалар кесимида қиёсий тахлил қилиш ишнинг мазмунини янада бойитган бўлар эди.

4. Полиз махсулотларини етиштиришдаги мавсумийлик даражаси график усулда тахлил қилиниши муаммоларни яққолроқ кўринишига хизмат қилиб, илмий ишнинг савиясига ижобий таъсир этар эди.

5. Маҳаллий полиз навлари генетик банкнинг сақланиш ҳолати ва навларнинг камайиб кетиши билан боғлиқ муаммоларни тадқиқотга боғлаган ҳолда ўрганиш максалга мувофиқ.

Юқорида келтирилган камчиликлар умуман олганда тавсиявий аҳамиятга эга бўлиб, у диссертация ишнинг умумий мазмунига салбий таъсир кўрсатмайди, аксинча илмий қийматини оширишга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент ирригация ва кишлок хўжалигини механизациялаш муҳандислари институтининг тадқиқот университети тадқиқотчиси Алимов Учқун Зоировичнинг 08.00.04-Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти иқтисослиги бўйича "Полиз махсулотлари етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари" мавзусидаги иқтисодийёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун бажарган диссертация иши туғалланган, мустақил бажарилган илмий иш ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация комиссиясининг Низом талабларига жавоб беради ҳамда уни кейинги босқичга келтирилган асосий камчиликларни тузатган ҳолда тавсия этиш мумкин, деб ҳисоблайман.

Alfarganus university olin falmim
myassasasi rektorini

Ф.Этаберинов